ਮੈਂ ਹਰ ਅਖ਼ਬਾਰ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਦਾ ਹਾਂ ਤਾਂ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਸਕੇ ਕਿ ਮੇਰੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕੀ ਕਹਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਵਿੰਸਟਨ ਚਰਚਿਲ

ਮੈਂ ਹਰ ਅਖ਼ਬਾਰ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਦਾ ਹਾਂ ਤਾਂ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਸਕੇ ਕਿ ਮੇਰੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕੀ ਕਹਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਵਿੰਸਟਨ ਚਰਚਿਲ...

תוכן עניינים

תוכן עניינים 2
ילדות, ליובביץ' .....
האב 6
האם 9
ברכה 14
מלחמה 18
המהפכה 20
מלחמת אזרחים 23
החיפוש אחר מקורות קיום 26
לניצגרד 30
הצטרפות לדרור 31
התנועה מול המשפחה 34
החלוץ 39
בית סוהר 45
הגירוש 49
גלה פייסין - ציפור שפרחה 57
משפחת קצ'נוב 60
אהבה ראשונה: שרה ומוסיה 71
האחיות נפרדות 75
הפגישה עם שמואל 80
עם שמואל בצ'ימקנט 88
פגישה עם האב בלנינגרד החסידית 91
מלחמה: חיפוש אחר מקלט 107
איסיק 112
משפחת דוד-לייב 115
סמרקנד, חזרה למשפחת חב"ד 117
משפחת מרגולין 119
סמרקנד, המסע לסיביר 122
בדרך לארץ ישראל: שרה 130
בדרך לארץ ישראל: רחל 135

ילדות, ליובביץ'.

רחל מרוזוב, פעם רחיל, רחל-לאה, רוֹחְלֵייקֶה, - נולדה ב-1906 בעיירה הנמצאת בתחומי בִּיֶלוֹרוּס של ימינו. הוריה שכרו באותם הימים דירה אצל זוג קשיש ללא ילדים.הבית היה נתון בשיפוץ ועבדה בו קבוצת בנאים, גברים. את אתי, האם, תקפו צירים, אך היא התביישה מהגברים ולא אמרה דבר. כאשר הלחץ גבר, היא רצה לשירותים, בחצר, - ביתן עץ, דלת עם וו, קרש עץ עם חור במרכזו. אתי התכופפה להשתחרר מהלחץ ופתאום הרגישה בתינוק שעומד להשמט מתוכה. בזעקת אימה זרקה את עצמה דרך הדלת לחצר. בעלת הבית שמעה, באה בריצה וקבלה את הנולדת לתוך סינורה. מֻרה, כך קראו לבעלת הבית, אהבה לתפור ולסרוג ולפיכך מסרגות, חוטים ומספריים היו אתה תמיד, בכיסי הסינר. הפעם זה הואיל. היא הייתה חוזרת על סיפור הלידה באזני הילדה ואומרת: "את הרי שלי, אני הבאתי אותך בסינר שלי."

הסיפור הלך במשפחה ולימים, כאשר גם האחות הצעירה שׂרה (שֶׂרְלֶ'ה) גדלה, היא הייתה קוראת לרחל בשעת ריב ילדים "האבודה", ואילו הגדולה הייתה עונה לה "ואת תאומה", מה שהיה נכון – שרה נולדה יחד עם אחות תאומה שמתה בלידה והכינוי שרד בעיקר לעת ריב.

כשבעל הבית, דוֹניה, היה נוסע בכפרים הרוסיים לקנות שחת, אותה היה מוכר ליהודי העיירה, ולעתים נשאר ללון אצל הגויים, - באותם הלילות הייתה מרה לוקחת את הילדה לישון אתה בחדרה הקטן.

למשפחת מרוזוב נולדו אחרי רחל עוד אחות ושני אחים. הקטנים העסיקו מאוד את האם ורחל חשה שאימא פשוט לא מבחינה בה. לא כן "סבתא מֻרה", שאהבה לפנק את הילדה, לחבק אותה צמוד לגופה המלא ולשדיה הגדולים, או בין שמיכות הפוך החמות. פעם חזר דוניה מהנסיעה עם עגלה עמוסת שחת עד כי לא יכלה לעבור בשער. רחל בת החמש רצה לקראתו.

- סבא דוֹניה, לא יכנס, זה יותר מדי גבוה.
- אמת, - ענה, - אשים משקפיים ואז השער יגדל.
- ומה יקרה לעגלה? – התריסה הקטנה.

מאותו השער יצא מדי בוקר לעבודתו אבא חוניה. שם , מֵעֵבר לכיכר השוק, המוקפת דוכנים וחנויות, מאחורי גדר לא גבוהה, נמצא מרכז העולם – ביתו של הרבי. שכן העיירה שבה נולדה רחל לא הייתה שונה מאלפי עיירות שכוחות אל במרחבי מזרח אירופה, אלא בפרט אחד. היא נקראה בשם ליובביצ'י והייתה מרכז לתנועה חסידית גדולה, שנקראה על שמה בשם חסידות ליוּבַּביץ' או חסידות חב"ד.

זרם החסידות נולד בשנות השלושים של המאה השמונה –עשרה באזור גליציה. מייסדו היה רבי ישראל בעל שם טוב. התקופה הייתה קשה מאד ליהודי מזרח אירופה. הם סבלו מרדיפות, פוגרומים וקשיי מחייה. החסידות הציעה למצטרפים אליה עבודת השם שבאה מתוך הלב. מול הדרישות הנוקשות של ידע ומשמעת, הבליט הבעש"ט את הכוונה, את המעשה הטוב ואת שמחת החיים.

ב- 1814 התיישב ראש החב"ד באותם הימים, דב-בר שנאירסון, בלובביץ' והמרכז הרוחני של התנועה נשאר שם למעלה ממאה שנה. ככל שהתחזק מקומה של התנועה ביהדות, תחילה באזור ביילורוסיה – אוקראינה ולימים (אחרי השואה) בעולם כולו, כך גם התחזק מקומו של הרבי (חסידי חב"ד קוראים לו רֶבֶּה, עם ר' ו-ב' סגולות). הוא הפך לצירוף של מורה רוחני, מנהיג חברתי ויועץ אישי.

ליובביץ' בראשית המאה העשרים הייתה ישוב של קרוב לשלושת אלפי תושבים, מהם כשני שליש יהודים. ארבע רחובות, שלוש שכונות. אחד מהרחובות נקרא פטרבורג. הבוץ לא ייבש בו אפילו במשך הקיץ. ברחוב ששמו קאלטע – גאס (רחוב קר באידיש) שהקיף את העיירה, גרו דווקא הגויים. ברחוב המרכזי, ששמו שילובה, גרו יהודים. במרכז היישוב – כיכר השוק. מדי יום ראשון היו מגיעים לכאן איכרים מעיירות סמוכות עם מצרכי מזון: תפוחי אדמה, ירקות, לעתים פירות. הם קנו במקומם מסחורות העיירה, בדוכנים שהקיפו את הכיכר.

ליובביץ' שכנה על גדות נהר בֶּרֶזינה. מעבר לגשר פעלה תחנת קמח על המים. במרחק קצר זו מזו: בַּנייה (בית מרחץ) רוסית ומקווה יהודית. הקשר לעולם הגדול התנהל באמצעות הדואר והטלגרף. האחרון היה מקור לגאווה, הוא העיד על רמת השכלה. השלטונות אישרו את קיומו על פי מכסה מסוימת של מברקים שנשלחו בעזרתו במשך שנה. מספרים שבאחת מהשנים חסרו 19 טלגרמות למכסה השנתית. יצא יוסף-יצחק, בנו של הרבי דאז, שלום-בֶּר, ושגר מברקים לכמה עשרות מתושבי לובביץ', בהם נאמר "שבת שלום" ו"בתיאבון". וכך ניצל הטלגרף העירוני מכליה.

ב- 1897 יסד ר' שלום–בר את ישיבת "תומכי תמימים" בעיירה, שקידמה וביססה את המקום כמרכז רוחני פעיל. עד כאן מארכיון הקהילה החב"דית.

והנה תיאור המקום מפי רחל: "במרכז היישוב הייתה כיכר, אליה הוביל רחוב שילובה. לצדה של הכיכר עמדה הכנסייה ובמרחק לא רב ממנה, בדיוק בפינת רחוב שילובה, עמד ביתו של הרבי. בעצם זו הייתה קבוצת בתים, מוקפים בחצר משותפת: של ר' שלום-בֶּר, של בנו, של אמו הרבנית הזקנה ושל אחיותיה. הבתים היו חד קומתיים, כמו כל בתי העיר, אך די מרווחים. לא רחוק משם שכן אולם הישיבה, בו למדו התלמידים הבוגרים, קראו לו "דער גרויסער זאל" ובסמוך לו בית כנסת, לו קראו "דער קליינער זאל". באותה החצר שכנה גם הנהלת הישיבה וגם"חדר" ומאחורי הבתים – גן, אורוות וכניסות אחוריות. בגן אני זוכרת נדנדה עצומת ממדים, - ראינו אותה מבעד לגדר המקיפה את הבניין, עולה יותר ויותר גבוה, נוגעת בשמיים.בחצר בית הרבי הייתה באר. ביום השוק, בו התאספו בליובביץ' איכרים מכפרי הסביבה והבאר בכיכר התמלאה המון אדם, היו כמה איכרים נכנסים להשקות את סוסיהם בחצר הרבי – תמיד הסכימו להם. מספרים שאחר כך, בימי הבולשביקים, כאשר בנו של שלום-בר, רבי יוסף –יצחק היה במעצר, אחד מהחוקרים זיהה אותו. "איך זה – אמר – אני מכיר אותך, אנחנו השקינו בבאר שלכם את הסוסים שלנו."

בליובביץ' היו תמיד הרבה אורחים המתכוונים להגיע אל הרבי. באו תיירים, אנשים שמעשיהם קשורים בישיבה, קרובי משפחה של התלמידים ואחרים. הרבה מאוד חסידים, מכל רחבי רוסיה, הגיעו לראש השנה ולסוכות. הגיעו גם לא יהודים. לשיחה עם הרבי היו מגיעים גם כמרים פרבוסלביים. רבי שלום–בר ובנו יוסף–יצחק היו אנשים בעלי אופקים רחבים. קבלת האורחים נתנה תעסוקה ופרנסה לרבים מתושבי ליובביץ'. תחנת הרכבת הקרובה נמצאה ברודניה, עיירה במרחק של כ-15 ק"מ. בתחנה קבלו את האורחים שני עגלונים – בַּעלְעגוֹלֶע'ס – מליובביץ'. בעיירה עצמה המתינו למבקרים שני בתי הארחה. רבים מהם גם קנו בחנויות הזעירות שהקיפו את כיכר השוק. אורחים לתקופה ממושכת שכרו חדר אצל אחד מהיהודים, מתושבי העיירה, - מקור פרנסה חשוב לאחדים מהם. אחרים התפרנסו ממסחר בפשתה. ורבים אחרים חיו בעוני ובדוחק.

כמקור פרנסה נוסף שימשו הישיבות: למורים, למפקחים אך גם לחייטים, לסנדלרים ולטבחים. היו גם כאלה ששרתו בבית הרבי. היו שם: משרתת, מנקה, מבשלת, עוזר אישי לרבי, משרת של הבית הציבורי, חצרן, סייס, תופרת מומחית שהובאה מרחוק והייתה תמיד עמוסת עבודה. הישיבה, בית הכנסת ובית הרבי – אלה היו מוקדי העולם שסביבם התנהלו חיי העיירה." עד כאן זיכרונות מפי רחל.

אחד מהדברים שייחדו את ליובביץ' לעומת עיירה יהודית אחרת בעולם הייתה תופעת "ההתוועדות", מעין אסיפה כללית שבשעת התרחשותה נעצרו כל חיי העיירה. היה זה ריטואל בעל משמעות עמוקה לכל חסידי חב"ד. איך התרחשה ההתועדות? להלן תאור של משתתף מאותם השנים:

"לאחר הדלקת נרות השבת, הרבי היה מגיע מביתו ונכנס לאולם הגדול. לקראת בואו סודרו השולחנות בריבוע והרבי ישב בתוכו. מולו, מעבר לשולחן, עמד בנו, ומסביב, על ספסלים, ליד השולחנות ועל רצפת האולם, התארגן ה"עולם", - הציבור. עד כניסתו של הרבי שרו. עם בואו השתרר שקט. הרבי התיישב בכיסאו והתבונן זמן מה בפני בנו, שעמד מולו והחזיר לו מבט מרוכז. לאחר מכן היה הרבי פותח בדרשה, - תחילה בטון נמוך שהלך ועלה וצבר עוצמה. עם גמר הדרשה היה הרבי, רטוב מזעה, יוצא להתאושש בחדר הסמוך, ולאחר רבע שעה נוספת פורש לביתו. באי האולם התפצלו. המבוגרים, ביניהם אורחי המקום, פנו לתפילת שבת בבית הכנסת הסמוך ואילו הבחורים, דהיינו תלמידי הישיבה, התחילו בחזרה על הדרשה. סדר השינון היה קבוע. פתח ר' שילם קורטין, שחזר על מה שזכר, בעזרת כמה מהבחורים. לפני כן היו ר' שילם ועזריו מספיקים להיכנס אל הרבי, ששתה תה בבית הסמוך, ולחזור על הדרשה בנוכחות הרבי, שתיקן ודייק. לאחר החזרה הראשונה בפני הבחורים, הם הצטרפו לתפילת השבת. אחרי התפילה התפזרו הצעירים לקבוצות כאשר בכל אחת מהן נמשך לימוד הדרשה, וכך גם בהמשך היום. לקראת צאת השבת היו רבים שלמדו את הדרשה בעל פה, או לפחות חלקים ממנה."

הדרשות יצאו גם בכתב, מועתקים בעזרת נייר העתקה על ידי חסיד הממונה על כך, בשם ר' שמואל קוטוב, שמכר אותם למעוניינים וכך התפרנס למחייתו. רחל זוכרת גם חוברות מודפסות עם טכסטים נחשבים , ביניהם תאורי עץ היוחסין של משפחת שנאירסון.

כך הכילו החיים בליובביץ גם עוני ושגרה אך גם התעלות רוחנית, משקפים את הניגוד העמוק הטבוע בעולם היהודי שבו חי, פעל והוביל את המשפחה אביה של רחל, חוני מרוזוב.

האב.

אלחנן דב-בֶּר מרוזוב נולד ב-1878 באזור צ'רקאס. הוריו לא השתייכו לחסידות, אך היו דתיים מאוד, כמו גם החברה שסובבה אותו בילדותו. אלחנן שכונה חוני למד בחדר ואחר כך בישיבה, בה היה תלמיד מצטיין. בעקבות פגישה עם שליח שהגיע לאזור מליובביץ', הוא החליט לעזוב את בית הוריו ואת עיר הולדתו ולנדוד למרכז החסידי. לרחל נראה שההחלטה הייתה קשה. אביו של חוני נפטר זמן קצר אחרי לכתו והקשר עם משפחתו נותק. עם זאת המעבר הטביע חותם עמוק על התחייבותו של חוני לגורלו החדש. היום, חמישה דורות אחריו, נמצאים עשרות מניניו ובני ניניו במקומות מרכזיים ברשת החב"דית בכל רחבי העולם.

הוא הגיע לליובביץ' בגיל 19 , זמן קצר אחרי פתיחת ישיבת "תומכי תמימים", ונמנה על בכירי בוגריה. כישוריו והתמדתו משכו את לבו של הרבי והוא דאג להמשך לימודיו ביחד עם בנו היחידי, הצעיר ממנו בשנתיים, יוסף –יצחק, שהיה עתיד לרשת את כס הרבנות. לשאלה למה דווקא חוני ענה "לא מצאתי אף אחד מעמיק כמוהו להוביל את בני" . לאחר מספר שנים נתמנה חוני ל"משגיח", שומר הגבולות של הישיבה, מונע כניסה של רוחות חדשות שהתחילו לנשוב ביהדות באותם הזמנים. המשגיח גם דאג למחייתם של התלמידים, בעזרת קרן קטנה שעמדה לרשותו. בעלי המזל שביניהם זכו לחיות בפינה משלהם באחד מבתי העיר. אחרים "אכלו ימים" איפה שיצא להם או הסתפקו במנות הזעומות של המטבח המשותף ובלילות ישנו על ספסלי אולם הלימודים.

רחל זוכרת את סיפור הנישואין של אביה:

"לחוני הציעו שידוך. המועמדת הייתה אחותו של חברו ללימודים, אברהם-דוד מקלימוביץ'. אברהם-דוד היה תלמיד מבריק וחסיד מסור. הוא גם היה ידיד נפש של חוני. אך משפחתו הייתה ענייה מאוד. היו לו חמש אחיות וספרו שאביהן, השוחט ר' קיראש, חיתן את כולן עם נדוניה אחת. הוא היה מראה אותה, אך לא נותן לחתנים אחרי החופה כמקובל, אלא שומר לבת הבאה בתור.

לכלה קראו אתי. היא לא הייתה יפה מאוד וגם לא צעירה מאוד, -בת 25 , מבוגרת מחוני. הוא הסכים ללא היסוסים. בעצם, ספק אם הייתה לו ברירה. בחור עני כמוהו, גם אם יהיה אלוף בתורה, לא יזכה בצעירונת ויפייה.

כעבור שנים רבות, כשהייתי בת שמונה עשרה ויתומה מאם כעשר שנים, ניסה אבי לסדר לי שידוך. החתן אותו הציע לא מצא חן בעיני, הוא היה מכוער. כשאמרתי זאת לאבי הוא ענה: "כשאני נשאתי את אמך – היא לא הייתה יפייה ". המשפט הזה פתח לי הרבה דברים. אבי לא אהב את אמי. למעשה שאלת האהבה לא הייתה קיימת עבורו: הוא רכש כבוד לאברהם-דוד, ידע שהכלה באה ממשפחה ראויה ולכן קבל את ההצעה. אישור לחתונה צריך היה לבוא מהרבי ואכן רבי שלום-בֶּר נתן את ברכתו.

החתונה, כמקובל, נערכה בבית הכלה. הורי הכלה נשאו בכל ההוצאות וגם זה היה מקובל ומתאים לנסיבות. החגיגות נמשכו שבעה ימים. חוני, שלא היה רגיל לא למהומה ולא לשתיה, שתה עד כי הכלה נבהלה והחליטה להחביא ממנו את הבקבוק. חוני התחיל לחפש אותו, לבסוף מצא והתכוון לשתות. אתי הבחינה בו, רצה אליו והכתה בידו. הבקבוק נפל ונשבר ועל הרצפה התפשט כתם של קצף שמנוני: בבקבוק הייתה חומצה...

מה הייתה משמעות הנישואין להורי ולחתנים וכלות אחרים כמותם בעיירה? בני הישיבה נישאו לרוב מוקדם, בין היתר מתוך עמדה ביהדות המאשרת את חיי המין במסגרת ממוסדת, "כדי שהראש יהיה שקט" ופנוי לתורה. החתן שהקדיש את עצמו לתורה, התייחס לחתונתו כמו אל אפיזודה קצרה, פסק זמן שמאפשר לו לחזור לעיקר. לא כן הכלה. בבית ההורים נהנו הבנות מחופש יחסי. הן לא למדו בבית ספר, אך השכלתן הכללית הייתה גבוהה במידה ניכרת מזו של הבנים. רובן דברו וקראו רוסית (מה שהיה נדיר למדי בין הבנים) וזה פתח בפניהן עולם חדש ושונה.

אשת אחי הבכור דוד-לֵייב, צייטה, הייתה בצעירותה יפייה עם שיער גולש ושופע. היא קראה רומנים וחלמה על חתן הדומה לנסיך מאגדות. כאשר הפגישו אותה לראשונה עם אחי והיא ראתה את היצור המוזר עם הפאות שבקושי מסוגל להוציא מילה (ועל מה כבר היה להם לדבר?), היא הזדעזעה. כעבור הרבה שנים, כשהם כבר חיו בקנדה, היא חזרה על הסיפור באוזני בתי, חוה שוב את האימה שנפלה עליה אז: החלום נשבר, החתן נראה לה לא מתורבת, מוזנח, - איך זה מסתדר עם הרומנים שקראה וחלמה? החיים נראו לה גמורים, אך לאן יכלה לברוח, אל מי לפנות, איך אפשר היה להתנגד לרצון ההורים? אך לאחר השוק הנורא שעבר עליה בליל הנישואין, ההמשך נראה לה "נורמאלי", - כולל התספורת שגזלה ממנה את שערה הנפלא. וזאת הייתה רק ההתחלה. על כתפי האישה הצעירה נפלו לא רק הדאגה לבית, עליה היה גם למצוא מקור פרנסה. לרוב זה נגמר בדוכן, בחנות קטנה, במשהו שניתן לשילוב עם לידות תכופות, עם טיפול בילדים, עם דאגה לבעל השקוע בלימודים. האם הייתה החתונה שוק דומה עבור אמי? אינני יודעת."

אחרי החתונה חזרו אלחנן ואתי ללִיובּביץ'. הם שכרו בית אצל דוני ומרה, - אחד מהבתים הכי יפים ברחוב הראשי. שם נולדו ילדיהם. הראשון נפטר בלידה. השני נולד דוד-לייב. ילד חלוש וחולני. אחריו רחל, אחריה זוג בנות תאומות, מהן נשארה בחיים רק אחת, - שרה. אחר כך ילדה אתי ברציפות שני בנים, - מולה ופיני. הלידות התכופות, כמו גם המוות המוקדם של תינוקות, היו מנת חלקה המוכרת של אם יהודיה באותם הימים.

האב בילה את מרבית זמנו בבית הרבי. הוא נהל את חליפת המכתבים של ר' שלום-בר, ביצע עבורו שליחויות ועם הזמן קבל מינוי של מזכירו האישי. בתפקיד זה היה עליו לטפל במבקרים, שבאו לקבל מהרבי עצה כמעט בכל תחום מתחומי החיים: מסלול לימודים, יחסים בין בני זוג, בחירת חתן או כלה, - דעת הרבי הייתה חשובה ומכרעת.

חוני היה עוזב את הבית מוקדם בבוקר וחוזר מאוחר בערב. המסירות וההתמדה שגילה קודם בלימודים, ליוו אותו גם בתפקיד החדש. לרבי ולבני ביתו הוא חש כבוד עמוק ואהבה כמעט של בן. כך גם ראו אותו בני משפחתו של ר' שלום-בר, כבן בית מסור וקרוב.

בבגרותה תהתה רחל לא פעם מה הרגיש האב בשובו מדי ערב מהבית העשיר והמרווח אל ביתו הצפוף והדל. אך עם הזמן שפר גם חלקה של משפחת מרוזוב. בנוסף לעבודה אצל הרבי, היה לאלחנן חלק במפעל לייצור טליתות, בשותפות עם בנו של הרבי, יוסף-יצחק. תפקידו במפעל היה רכישת חומר הגלם, הבדים, אותם היה קונה ומביא מלודז. ההכנסות עזרו לו להחזיק בדירה גדולה ובשתי משרתות. הבית היה פתוח. בשבת נסובו לשולחן עד עשרים איש: בני ישיבה, אורחי הרבי והרבה קרובי משפחה. אתי קבלה את כולם.

האם.

רחל זוכרת את אמה עייפה. לטפל בבית, בפרה, בחמישה ילדים קטנים – היה לא קל. בנוסף, גרו תמיד בבית שני דיירי קבע, - "ישיבותניקים". האם הבינה את המזון בעצמה. לקראת שבת הוכנו הרבה מנות. האב גרס שמכל דבר צריך לטעום קצת. לילדים הייתה מטפלת, רוסיה מבוגרת בשם סאָפֶנידה שדברה אידיש ואפילו התפללה עם רחל את תפילת הבוקר. בתה הביאה מים לבית. בבית היו אז שמונה חדרים, אחד מהם שמש חדר עבודה לאב, באחר גרו הדיירים.

היה מקובל במשפחה שסכום קטן משכר הדירה עמד לרשות האם. בסכומים אלה השתמשה אתי קודם כל על מנת לעזור לאחיה אברהם דוד. הוא לימד בישיבה והיה כבר נשוי ואב לארבע ילדים. שכר ההוראה היה עלוב, חסר היה לשכר דירה ופעם זרקו את המשפחה מהבית. הם התיישבו באחד מהבתים הכי עניים בעיירה, באזור בו כמעט ולא התגוררו יהודים. כל בני המשפחה שכנו בחדר אחד, כאשר וילון מפריד בין המגורים לשינה. קשה לדמיין את מנת חלקו של אדם יקר זה. עקב הצפיפות והעדר מים זורמים בבית, הייתה כל המשפחה נגועה בכינים ללא תקנה. לאתי זה כאב. "איך תרגיש את עצמך" – הייתה אומרת לבעלה – "אם ילדיך יבואו לבית הכנסת לבושים ונעולים ואילו ילדיו של אברהם-דוד יעמדו עד ידם קרועים ובלויים? לא תתבייש לך?" אתי הייתה מוכנה לעזור לכולם וקראו לה "דִי מַאמְע פוּן שְׁטֶעטְל" (האימא של העיירה). חוני היה שונה.

מגיל שלוש היה אבא לוקח את רחל אתו לבית הרבי. היא מספרת:

"בשנים 1910-15 גרה בביתו של ר' שלום-בר משפחה גדולה: הרבי הזקן עם אשתו, בנו יוסף-יצחק עם אשתו דינה ושלוש בנותיו – חיה, חנה-מושקה (שלימים הפכה לאשתו של רבי מנחם-מנדל) והצעירה, שיינד'ל. שיינד'ל הייתה בוגרת ממני בשנתיים ולעיתים שיחקנו יחד. פעם, בזמן המשחק, תעיתי בבית ופתאום מצאתי את עצמי בחדר האוכל, - חדר גדול מאוד, מרוהט בעושר, עם כלי כסף על השולחן. במיוחד ריגשו אותי טבעות הכסף שהחזיקו את המפיות, להרבה שנים הם נשארו בשבילי סמלים של שפע. הרבנית דינה אהבה להתלבש היטב – התופרת שלה עיצבה לה שמלות על פי האפנה האחרונה בפריס. אני זוכרת סיפורים במשפחת בן הרב על נסיעות לחו"ל. למשל סיפור על נסיעה לפריס ובקור בלובר, בו הפסל של ונוס הזכיר להם מאוד את דמותה של הרבנית דינה".

לבנות יוסף-יצחק היו מטפלות שגם דאגו להשכלתן בבית. הבנות למדו גרמנית וצרפתית, ידעו היטב רוסית וקראו ספרים ברוסית (שפת הדיבור בבית הייתה אידיש). עד כמה היה יחס רציני כזה להשכלת הבנות מקובל בהברה החסידית? המסורת היהודית באותו התקופה ראתה טעם לגנאי בחנוך תורני של הבת, לפיכך הבנות לא למדו בחדר ובישיבה. עם זאת הן לא נשארו מנותקות מהטכסטים המסורתיים. כבר בראשית המאה השבע-עשרה יצא לאור מעין ספר תורה לנשים בשם "צאנה וראינה". במהלך מאתיים השנים הבאות ראו אור מעל שלושים מהדורות של הספר. במקביל הופיעו תרגומים לאידיש של ספרי דת ותפילה נוספים ובעקבותיהם ספרות מקורית באידיש המכוונת בעיקר לנשים.

רחל זוכרת ניסיון לפתוח בליובביץ' כיתת לימוד לבנות. הניסיון עורר הרבה מאוד התנגדות. אחד מראשי המתנגדים היה חוני מרוזוב. הוא השתתף בקבוצת חסידים שלא הסתפקו במחאות, אלא הלכו בלילה ותקפו את הבניין שבו נפתחה הכיתה וניפצו את חלונותיו. בכך נסגר העניין. הילדות שזכו ללמוד, - למדו בבית. אם אפשר – בעזרת מורה פרטי.

כשלרחל מלאו שש, היא פנתה לאימה ובקשה ביחד עם אחותה שרה, "להביא לנו מורה". סימה הייתה בתו של החייט בעיירה. הוריה שלחו אותה ללמוד ברודניה והיא השלימה שם חמש שנות לימודי הוראה. משחזרה, הייתה למורה לבנות בליובביץ', - הולכת לבתים ונותנת שיעורים. האב הסכים בקושי, אחרי ששוכנע ע"י האם. סימה התחילה לבוא מדי יום ולתת שעור ברוסית ושיעור בחשבון. על מנת לחסוך היא לימדה קבוצה של ארבע: רחל, שרה ושתי בנות של אברהם-דוד.

בגיל שש או שבע התחילו שנויים בחייה של רחל. בזיכרונה היו שת תקופות ילדות: הראשונה בהירה ומאושרת, בביתם המרווח של דוני ומרה, עם אומנת ומשרתת. השנייה – אפלה וקשה, שתחילתה במעבר לדירה אחרת. זאת הייתה דירה קטנה וצפופה, בבית שעמד ברחוב דל ומלוכלך בשולי העיירה. האם קבלה את המעבר קשה וכך גם הבנות. בבית החדש כבר לא היה מקום לדיירי משנה, לאתי לא היה יותר מקור הכנסה משלה ולכן גם לא הייתה לה האפשרות לעזור לאנשים. לאב לא היה יותר זמן ללימודים בבית, הוא התחיל לחזור מעבודתו מאוחר. בבית היו שלושה חדרים ופינת שינה, מוסתרת בוילון. המשפחה אכלה במטבח בו גם ישנה בלילה נערה-עוזרת, על התנור. חדרון הסמוך למטבח היה חדר שינה של הבכור, דוד-לייב. במרכז הבית היה חדר המגורים שנקרא "האולם" וחדר שינה נוסף, צר וארוך, ששמש את שאר הילדים. המטפלת סטֶפַנידה עזבה. האווירה בבית הייתה קודרת. האם לרוב עייפה, הילדים מעצבנים אותה, במיוחד מוּלָה בן השנתיים, שקנא באחיו הצעיר פיני. פעם, כשנדנד במיוחד ואימא הפליקה לו, התיישבה רחל על ידו ואמרה לו: "אל תבכה. אנחנו נברח ונמצא לנו אימא אחרת, טובה. והאימא הזאת תמות". לאסונם, התברר שהקטנה ניבאה אמת. אתי מתה כעבור מספר חדשים. רחל זוכרת את סיפור מותה כאשר במשך שנים רבות מתלווה אליו טעם של אשמה כבדה.

זה קרה בדצמבר 1913. אימא הייתה שוב בהריון, בפעם השביעית. באחד הימים חלתה אשתו של אברהם-דוד, ליפה, שהייתה גם היא בהריון. מאחר ובבית של ליפה היה קר, שכן לא היה כסף לעצים, לקחה אותה אתי הביתה והשכיבה אותה באולם. האב רטן, אך אתי לא התחשבה, לא בו ולא בילדיה. עברו ימים וליפה לא התאוששה. צריך היה לקחת אותה לרופא, שכן בליובביץ' היה באותו הזמן רק חובש. אתי החליטה להזמין רופא שהתגורר אצל בעל אחוזה רוסי, במרחק כמה קילומטרים מהעיירה. אלא שבאותו היום לא היו בעלי העגלה המקומיים זמינים, הם נסעו להביא אורחים מתחנת הרכבת ברודניה.

אתי החליטה ללכת ברגל. כל הדרך היא התנהלה בשלג עמוק וכשהיגיעה לאחוזה, רטובה עד לשד עצמותיה, התברר לה שהרופא נסע לכמה ימים. לפיכך היא נאלצה לחזור הביתה ברגל, שוב שקועה בשלג. הגיעה מותשת וחולה. עוד בדרך התחיל שטף דם. ועדיין היה עליה לדאוג להכנת השבת.

בערב שבת היא עוד הגישה לשולחן, אך למחרת כרסה וכמעט לא קמה מהמיטה, מתפללת בשכיבה. ביום ראשון שטף הדם גבר. את הבית ניהלה באותו היום ליפה, עדיין חלשה וכואבת. היא קראה למיילדת. בעיירה היו שתיים, יהודייה ורוסייה. הפעם, שלא כמו בלידות, הגיעה הרוסייה. רחל זוכרת אותה בודקת ועושה תנועה של חוסר אונים בידיה, לא יכולה לעזור, צריך רופא. אימא הלכה ונחלשה. האב לא ידע מה לעשות. רופא היה רק בויטבסק, במרחק של כמה שעות ברכבת מרודניה. האם יסכים בכלל לנסוע כל כך רחוק? צריך להתייעץ עם הרבי. הוא הלך לבית הכנסת, משאיר בבית את הילדים עם הנערה, ביילה. ליפה החולה חזרה לביתה. אימא להטה מחום, מאבדת לעתים את הכרתה. פתאום כאלו התאוששה וקראה לרחל: "תגידי לביילה להרתיח מים, אני צריכה לחפוף לקטנים את הראש". ביילה הרתיחה מים, רחל הביאה קערה. פיני ישב על המיטה, ליד אימא. מוליה עמד על ידה. אימא התיישבה במיטה ורחצה את שני הראשים הקטנים. אחר כך סרקה אותם, חבקה את פיני שרק לא מזמן נגמל מיניקה ושכבה בחזרה, מותשת.

- כבר מאוחר, כמעט שתיים, - היא אמרה לרחל – רוצי לחפש את אבא. תגידי לו לחזור מיד הביתה.

רחל רצה לבית הרבי. נכנסה מצד המטבח, מתביישת מהכניסה הראשית. המבשלת הבחינה בה:

- רוחלייקה, מה קרה? איך אימא?

למטבח נכנסה הרבנית הצעירה, דינה. היא חיבקה את רחל ושאלה שוב, מה קורה. הילדה פרצה בבכי:

- אימא הולכת למות ואבא כנראה בכלל שכח אותנו.

דינה הייתה המומה. לא היא, לא הרבי הזקן ולא בנו , בעלה, ידעו על מצבה של אתי. והרי חוני היה אצלם בן בית! אילו אמר להם קודם, היו דואגים מכבר להזעיק רופא. היא מצאה את חוני והביאה אותו לחדר. בעקבותיו נכנסה הרבנית הזקנה. גם היא כבר שמעה על אתי. משראתה את חוני שאלה אותו למה הוא מחכה. הוא ענה: "לרבי, שיגמור את תפילתו וייעץ לי מה לעשות". הרבנית רתחה מכעס:

- למה חיכית עד עכשיו? אתה משחק באש!

את צעקתה שמע הרבי שנכנס בדלת. לשאלתו "מה קרה?" השיבה הרבנית:

- הנה החכם שלך! אשתו הולכת למות והוא שותק! עכשיו כבר איחר את העגלון בכדי להביא את הרופא.
- ומה עם הסוסים שלנו? - שאל הרבי.
- באמת אשלח את הסוסים שלנו - התעשתה הרבנית.

את עגלת הרבי הכירו בליובביץ' , על הנסיעה לרופא נודע בעיירה וכך גם על מחלתה של אתי.

בדרכם הביתה הושיט האב את ידו לרחל. היא משכה את היד בכעס.

- לאימא כל כך רע - אמרה – ואתה הולך לך לבלות עם הרבי.
- לא לבלות הלכתי, אלא להתייעץ אתו על אימא.

הרבנית שלחה להביא רופא מויטבסק. לעגלון הצטרפה חברה של האם, מאשה פרדקינה, שבעצמה גרה בויטבסק וידעה להתמצא בעיר. היא חזרה עם הרופא ביום חמישי. הוא היה מוכן עם הציוד לניתוח.

אימא להטה מחום . הרופא החליט לנתח מיד. הוא ציווה לסגור את החלונות והתריסים. בחוץ, מסביב לבניין, עמדו אנשים. השכנים אהבו את אתי, אך היו שם כנראה גם כאלה שקיוו שהרופא יתפנה לטפל גם בחולים שלהם, אחרי הכל לא לעתים קרובות הם זכו לביקור רופא בעיירה.

את "האולם" שבו נערך הניתוח, הפרידו לשני חלקים בעזרת סדינים. אתי הונחה על השולחן הגדול, עליו התקיימו סעודות השבת. בפינה, מאחורי הסדינים, עמדה רחל בת השמונה והחזיקה בידיה את פיני הבוכה. האם לא צעקה, היא רק גנחה מכאב. בתום הניתוח, לאחר שהחזירו את החולה למיטתה, אמר הרופא:

- אם היא תעבור את הלילה, אני חושב שהיא תחיה.

אתי עברה את הלילה. סמוך אליה, ערה, ישבה מאשה. האב טיפל, לפי יכולתו, בילדים. שרה שכבה בחדר השכן עם חום, חולה במחלת השנית. בבוקר יצאה מאשה לביתה, לנוח מעט. היום עבר והיגיע ערב, ערב שבת. אל מיטת האם הובא שולחן עם פמוטים. היא הדליקה את הנרות וברכה את השבת בשכיבה. אחד מהם כבה מיד.

- זה הכל - אמרה האם. היא פנתה אל חוני: - תביא את הילדים.

הילדים התאספו מסביב למיטה. רחל החזיקה בידיה את פיני. אבא הביא את מולי. רחל ראתה את פני האם ופרצה בבכי. למראשותיי המיטה עמד ובכה האב, אליו הצטרפו הבנים. מהחדר השכן קראה להורים שרה החולה. כעבור מספר דקות אימא מתה.

הבית התמלא נשים. הגברים היו כנראה בבית הכנסת, מקבלים את השבת. האב סגר את דלת החדר שבו שכבה אתי. לאט לאט התפזרו האנשים ובבית נשארו רק בני המשפחה וליפה. מי יאכיל עכשיו את הילדים? מי יחלוב את הפרה המשמיעה את קולה בחוץ? רחל אמרה לליפה: "בשביל מה צריך עכשיו את הפרה, כשאימא מתה. שתמות גם הפרה, לא צריך יותר כלום."

מאוחר בערב היגיעה מאשה ולקחה את הילדים אליה לשבת. הוריה היו בעלי בית הארחה וביתם היה חם ומרווח. אבל רחל לא יכלה להירגע, היא הרי ידעה שהיא גרמה למות האם. הן היא זאת שאמרה למולי "אימא הרעה תמות". רגשי אשמה עינו אותה, אך היא לא יכלה להתחלק עם אף אחד.

הלוויה התקיימה עם צאת השבת. ירד שלג, היה מקפיא, אך כמעט כל היישוב היהודי בעיירה נוכח בטכס הפרידה. הרחוב היה חשוך ואנשים הלכו עם פנסים. רחל לא יכלה ללכת. היא נשארה בבית עם הקטנים, עמדה ליד החלון הקפוא ועקבה בעיניה אחרי התהלוכה.

ברכה.

ימי השבעה נגמרו. בימים, כשהאב הלך אל הרבי, הילדים נשאנו עם העוזרת הצעירונת ביילה. בת שש-עשרה, בתו של הסנדלר העני, היא הייתה מוזנחת, לא מסודרת, מוכת כינים ומהווה לאתי יותר מטרד מאשר עזרה. אתי החזיקה בביילה בעיקר למען משפחתה, שכן היא הייתה לרוב מטה לחמם היחיד. עכשיו, בלי אתי, נפלו עליה כל תפקידי עקרת הבית. היא פרשה אותם בדרכה: הייתה אוספת את הילדים ומספרת להם סיפורי זוועה, שהשתלבו היטב עם חייהם העצובים. הגיבורה הראשית של סיפוריה הייתה האם החורגת, המענה את הילדים. "חכו, חכו, אביכם רק יתחתן מחדש..." – הייתה אומרת לילדים. כשהתעייפה מהסיפורים, הייתה פורשת מפה לבנה על השולחן, מניחה עליה את ראשה ומצווה על הבנות לפלות את הכינים מתוך סבך שערותיה. לא עבר שבוע וכל הילדים היו מוכי כינים. בלילות הלכה ביילה לישון בביתה, משאירה את האחריות על המשפחה על רחל, הבת הגדולה. פיני בכה בלילות והיא הייתה יושבת על יד עריסתו, מנדנדת ושרה לו שירי ערש. הילד קרא לאימא, ואחר כך, כשהתרגל, התחיל לקרוא לבת השמונה שלידו "אימא". כשהיה נרדם, הייתה רחל שוכבת על ידו וחושבת: לא יכול להיות שככה זה יהיה לתמיד. נכון שהיא אמרה את הדברים האיומים ההם, אבל יום יבוא והדלת תיפתח ואימא תחזור, - כמו שהיא הייתה חוזרת מהקניות בשוק, עם סל מלא מצרכים.

אלחנן הבין שמשהו לא טוב קורה לילדים, שהבית זועק לחום ולדאגה אימהית. שוב התגייסה מאשה הטובה לעזרה. היא לקחה את הילדים לכמה חדשים לבית הוריה. שם הקצו בעלי הבית "העשירים" (הם התפרנסו מחדרי אירוח) שני חדרים לילדי משפחת מרוזוב. האב שילם עבור החדרים, אך בילדים טיפלו כאילו היו בני בית. ההורים המבוגרים של מאשה שילדיהם מזמן בגרו, התייחסו ליתומי אתי עם הרבה חום ואהבה. בבית החדש חזרו הילדים לאט לאט לעצמם, הם היו שוב נקיים, שבעים ומטופלים. בעקבותיהם החליט גם חוני לעבור לבית ההארחה. הוא מכר את הפרה, השכיר את הבית ושלח את ביילה. החיים הקודמים הסתיימו.

יום אחד אלחנן לא חזר הביתה בערב ונעדר גם למחרת. לילדים אמרו שהוא נסע לפגוש כלה, בקרוב האב יתחתן. רחל הייתה מזועזעת. היא חשה זעם על אביה: היא שמעה לא מעט את המבוגרים מדברים על כך שאביה חייב להתחתן שנית. טוב, שיתחתן אם הוא מוכרח, אבל למה לא עם אחת מהאחיות של מאשה? אז הרי הם יכולים להמשיך ולחיות בבית הגדול והחם הזה! לקראת הנסיעה הבאה, שהייתה אמורה להיות כנראה מכרעת, בא חוני להיפרד מילדיו. כשרחל שמעה את צעדיו היא התחבאה. היא לא רצתה לראותו ולא לדבר אליו.

האב מחמיר הפנים לרוב, התהלך בבית הפעם כאובד עצות. " איפה רחלייקה, איפה היא?" – שאל. כולם ידעו שרחל הייתה בתו האהובה ושהקשר אתה מאוד חשוב לחוני. אבל הילדה לא יצאה והוא נסע בלי לקבל את ברכתה.

מסתבר שהכלה, אותה שנאה רחל מבלי לדעת את שמה, הייתה דווקא מוכרת לה מזמן. קראו לה ברכה והיא הייתה בת דודתה של אתי. על פי מושגי הימים ההם היא הייתה כבר מבוגרת מדי עבור כלה, שכן הייתה כבר בת 28 . עם זאת הייתה יפיפייה. היא הייתה מאורסת לפני מספר שנים, אך הארוס התחרט ברגע האחרון, מצא כלה יותר עשירה ונסע אתה לאמריקה. כל המשפחה ניסתה לעזור לברכה הטובה והחסודה למצוא חתן אחר ויותר מכולם השתדלה למענה אתי. כשנה וחצי לפני מותה, היא הזמינה את בת דודתה להתארח אצלם בליובביץ' וניסתה לסדר לה שידוך. ברכה שהתה אצלם מספר ימים וחזרה הביתה לעיירה בשם פוצ'ין. היא הייתה יתומה מאב מגיל שלוש וגרה עם אימה ואחיה, עוזרת להם להתפרנס מתפירה, - היא נחשבה לתופרת מעולה.

כשנפטרה אתי, חשבה ברכה מיד על הילדים ודברה עליהם בדאגה רבה. אחיה התערב ואמר: אם היא כל כך מתעצבת על הילדים, למה שלא תעשה למענם משהו ממשי? שתתחתן עם אלחנן ותדאג להם בפועל.

- מה זאת אומרת? – לא הבינה אתי (כך סיפרה לרחל כעבור שנים) הוא הרי זקן! ועוד עם חמישה ילדים! מה, להיות להם לאם חורגת?..

יחד עם זה, דברי האח נפלו בעצם על קרקע פורייה. כעבור שנים רבות, כשהיא ספרה לרחל את תולדות נישואיה, לא נותר לאחרונה ספק: ברכה חשבה על כך מיד. האב היה אז בן קרוב לארבעים. הוא היה חכם, ידע לנהל שיחה מרתקת עם אנשים והשאיר עליהם רושם עמוק. הוא כמובן הבחין בברכה בעת ביקורה אצלם בליובביץ'. היא הייתה שוכבת לישון מאוחר, לא לפני שובו של אלחנן הביתה, שכן התביישה להירדם בסלון שמא יראה אותה בשנתה. כשהיה חוזר, היו שוקעים בשיחות ארוכות לתוך הלילה. היא מצאה חן בעיניו כבר אז, כאשר ניסה לעזור לה להתגבר על השידוכים שאכזבו. המשך החיים שלהם ביחד שכנע את רחל שחוני נשא את אשתו השנייה מתוך אהבה ואהב אותה אחר כך, כל חייו.

בשידוך תמכה כל משפחת אתי ובמיוחד אחיה, אברהם-דוד. הוא חשב קודם כל על הילדים. כשחוני נסע לבית משפחת ברכה לפוצ'ין, שמע השידוך נודע בשתי העיירות. הוא עורר הרבה עניין. היהודים הנידו ראשים. הגויים צחקו: "ברכה שלנו נישאת לתיש"(לאלחנן היה זקן דליל, מזכיר את של תיש).

החתונה נערכה בפוצ'ין. האב נחפז לחזור אל הילדים, אך ברכה התעכבה. היא פחדה: איך היא תכנס לבית בתור בעלת הבית, אם המשפחה? היא אמרה לחוני שעליה לטפל בחפציה ושלא תוכל לנסוע מיד וכך הוא חזר לבדו.

היה חודש יוני. עברה חצי שנה ממות האם. משפחת הרבי יצאה לנופש, לכפר זאולשה, בו הם שכרו אחוזה. הם לקחו אתם גם את ילדי מרוזוב. חוני דאג לשכור עבורם בית קטן סמוך לאחוזה, בו השתקעו הילדים. בבית היו שתי עוזרות, מבשלת, והייתה מגיעה אישה לשטיפת

הרצפות. הילדים היו מטופלים ומסודרים, אך העצב שהתרכך זמנית בבית משפחת מאשה, חזר והשתלט מחדש. רחל זוכרת שעות של בכי במיטה. היא זוכרת את זלמן-אידל, רושם הדרשות של הרבי, יושב על המיטה ומנסה להרגיע אותה: צריך לקום וללכת לפגוש את אבא. הוא לא חוזר לבד, הוא מביא אתו אימא חדשה, לא זרה, טובת לב שתאהב את הילדים. רחל סירבה לצאת לפגוש את האב כשם שסירבה ללוות אותו לפרידה לפני כן.

חוני חזר לבד. היא לא שאלה אותו על אשתו החדשה וגם לא ענתה על שאלותיו. התנהגותה של בת השמונה דמתה למרד. חוני סבל מזה קשות. היא הייתה בתו האהובה, אותה קרב אליו יותר מכל ילדיו. בנוסף על כך מאד חרה לו שברכה, האמורה להגיע בכל יום, תהייה עדה לקונפליקט המשפחתי. לבסוף עלה בידו לשכנע את הילדה לבוא אתו לפגוש את ברכה. היא הגיעה: צעירה, יפה, לבושה חגיגית, עמוסת קופסאות, מזוודות ותיקים. מבין הילדים היא פנתה קודם כל אל הבת הבכורה, רחל. זו העיפה בה מבט והסבה את ראשה. הכל התחיל מחדש, אלא שהפעם רחל לא דברה לא עם האב ולא עם ברכה. כמוה נהגה בפראות גם שרה, שחיקתה בגיל הזה את אחותה בכל. עם הבנים זה הלך יותר קל, הם היו קטנים יותר ופתוחים יותר לחום האם. דוד-לייב הגדול היה בישיבה ולא הגיע כלל לנופש. אך מה עושים עם הבנות? האישה הצעירה הייתה אובדת עצות. היא הרי נישאה לחוני בין היתר על מנת לדאוג לילדים והנה שתי הבנות לא מקבלות אותה וכאילו זוממות משהו נגדה. פעם הבחינה בבנות כשהן ניגשות לחלון המטבח, רחל מטפסת דרך החלון פנימה, בוצעת חלק מכיכר לחם, מחביאה בכיס ונמלטת בחזרה. ברכה תמהה,- הרי איש לא אסר על הבנות להיכנס למטבח מבעד לדלת. אך לבנות זה היה חלק מתפקידן בסיפור: הן נענשו באם חורגת שמונעת מהן מזון ועל היתומות המסכנות מוטל לגנוב ממנה את פת לחמן...

בערב סיפרה ברכה על המתרחש לחוני ואמרה שהיא רוצה לחזור לביתה. הוא החליט לנקוט באמצעי קיצוני. הוא הזמין את רחל לשיחה ודבר אתה כמו אל מבוגרת, עם כבוד אך בנוקשות:

- תקשיבי – אמר לה – אימא מתה ולא ניתן להחזיר אותה לחיים לעולם. לא הייתה לי ברירה אלא להתחתן שנית. בחרתי בבת דודתה של אימא בגלל שהיא אוהבת אתכם ורוצה להיות לכם לא לאם חורגת אלא לאימא חדשה. את מתנהגת כך שהיא לא רוצה להישאר כאן. אני מציע לך לבחור: או שתתנהגי אחרת, כך שהדודה ברכה תישאר אתנו, או שהיא תיסע ואני אסע ביחד אתה.

הילדה הייתה המומה – מה, אבא יעזוב אותם? חוני ענה שהוא חשב על הכל, את הילדים ניתן למסור לבית ילדים, שם הם יגדלו בלעדיו. ההחלטה נשארת בידי רחל. הילדה. מבוהלת ומאוכזבת, ניגשה אל ברכה. זו דברה אתה ברצינות, בדומה לאב. שיחת שתי הנשים, הגדולה והקטנה, הסתיימה בהשלמה. ברכה חיבקה ונישקה את רחל, שהפעם "הסכימה לה".

לא בקלות הסתדרו גם היחסים עם הבנים. מולי חלה המון ונדנד המון. ברכה גילתה כלפיו הרבה סבלנות ותשומת לב עד שלבסוף הוא נקשר אליה. פיני כאילו קבל אותה מיד, אך המשיך לשמוע רק בקולה של "האימא הקטנה" שלו, רחל. בהדרגה התחילה רחל לחוש את כאבה של ברכה. היא הקשיבה יותר לבכייה, מתוך קושי וייאוש, ובהמשך גם לסיפוריה, על יתמותה מאב ועל ילדותה. עם הזמן הפכו לחברות.

אך היחסים ביניהן הורעו שוב, כאשר ברכה הייתה בהריון. היו לה ארבע לידות, מהן שרדו שלושה בנים. בכל המתנה ללידה רחל חזרה לסורה והייתה מציקה ונאחסית. כשנולד הראשון מאחיה החדשים היא הייתה בת עשר. היא שלטה היטב במלאכות הבית וטיפלה בילדים האחרים. זמן למשחקים וללימודים לא נותר למרות שתמיד רצתה ללמוד. אולי ראתה בהריונות ובלידות של ברכה איום על מימוש חלומותיה. בינתיים החיים במשפחה נכנסו למסלול. הילדים חזרו להיות ילדים. לפחות זמנית.

פעם בשבת הביא האב את רחל ושרה לבית הרבי, לשחק עם הבנות של יוסף-יצחק.

"התחלנו לשחק בתופסת – מספרת רחל – הייתי הראשונה עם עיניים קשורות, מסתובבת בחדר ומחפשת. פתאום נתקלתי במישהו ותפסתי אותו. מישהו הסיר ממני את הסרט וראיתי שאני מחבקת את רגלו של אבי הבנות. מובן שנבהלתי, אך יוסף-יצחק פרץ בצחוק:

- תפסת אותי. עכשיו תורי, אבל איפה האחרים?.

המשתתפות האחרות יצאו מתחת למיטות ומתוך הארון, נזופות. יוסף-יצחק הביט בהן בחומרה ושאל: - זה נקרא משחק הוגן? עכשיו אני התופס. הוא קשר את עיניו והתחיל לרדוף אחרינו. בלהט המשחק נכנס לחדר הילדים חוני. למראה המתרחש הוא אמר כמתפלא:

- כולם מחפשים אותך, הרבי מחכה לך ואתה משחק עם הילדים?
- אתה רוצה לומר שאבי מחכה לי? אבל לילדים מגיע כבוד לא פחות מהמבוגרים, - ענה יוסף-יצחק בשלווה, ובפנותו לבתו שיינדל הוסיף: וצריך להיות הוגנים, עם הקטנים כמו עם הגדולים. הוא חבק את הילדה על מנת שלא תיעלב ויצא יחד עם אבינו. המשחק כבר לא המשיך ואני ושרה החלטנו לחזור הביתה. אך לחפש את אבא התביישנו וכך יצאנו לדרך לבד. השביל נראה לנו בהתחלה מוכר. אלא שהתברר שטעינו, - הוא הוביל אותנו למסילת הברזל. לפני כן לא ראינו רכבת והנה, פתאום, דוהר לפנינו הקטר, סוחב אחריו קרונות משא מהבהבים. בדלתות ובחלונות הפתוחים ישבו ועמדו חיילים. הם הניפו ידיים וצעקו לנו משהו."

אחר כך התברר שזה היה אחד מהמשלוחים הראשונים של חיילים שזה עתה גויסו ונשלחו מערבה. היה זה אוגוסט 1914 ; חיי השלום הסתיימו.

מלחמה.

מלחמת העולם הראשונה התחילה עבור רוסיה ביולי 1914 , בעקבות הכרזת מלחמה ע"י גרמניה. יהודי רוסיה מצאו את עצמם מעורבים בה יותר ויותר מכמה סיבות:

א. כפטריוטים, אזרחי רוסיה. מאות אלפי יהודים שרתו בצבא הרוסי, רבים מהם כמתנדבים ביחידות הלוחמות. הקבוצה הזאת כללה הרבה צעירים לא דתיים, שהיו גם המקור לתנועות הנוער הקומוניסטיות והציוניות.

ב. כנאשמים או נרדפים. באזורים מוכי אנטישמיות, כמו לטביה וליטה, נרקמו עלילות על בגידות של יחידים וקהילות, שגרמו למפלות צבאיות של הצבא הרוסי. אחת מהעלילות הידועות התפרסמה בעיירה הליטאית קוז'י, בה כאלו הסתירו היהודים במרתפים בבתיהם יחידת צבא גרמנית שכבשה את העיירה במפתיע. האירוע נחקר מאוחר יותר ונמצא כוזב לחלוטין, אך השמועות רצו, עוררו גל של רדיפות וגרמו להתפרצויות אנטישמיות.

ג. כמפונים. בעקבות העלילות מצד אחד והחרדות מהצבא הגרמני מצד שני הוכרז על פינוי, - אבקואציה – של אוכלוסיה יהודית מאזורים נרחבים הגובלים בתחומי הלחימה, מזרחה. הפינוי לבש במהרה אופי של גירוש.

וכך הגיעה המלחמה גם לליובביץ'. משפחת הרבי, שנאירסון, עזבה ב-1915 ונדדה מערבה עד לעיר רוסטוב. יחד אתה נדד לשם המרכז הרוחני של חב"ד. אלחנן מרוזוב לא נסע עם הרבי. משפחתו עברה לקרמנצ'וג.

הסיבות לפרידה בין שתי המשפחות, שהמשיכו לקיים ביניהן קשרים ואמון הדדי אינן ברורות לגמרי. אפשרות אחת היא שחוני לא קבל אישור להתגורר ברוסטוב, מאחר ועיר זו הייתה מחוץ לתחום המושב המאושר ליהודים. אישור כזה ניתן רק לבעלי זכויות מיוחדות, ביניהם הסוחרים הגדולים ומשפחת שנאירסון נמנתה על אלה. הסבר אחר כרוך בכך שישיבה חב"דית מרכזית נדדה לקרמנצ'וג והרבי כוון את חוני לקרבתה.

לרחל הסבר שונה: ר' שלום-בר הזקן הרגיש שימיו קרבים והוא דאג לממשיכו, בנו יוסף-יצחק. הוא הכיר היטב את היחסים בין חוני לבנו וחשש מכך שחוני ראה אותו כליברלי מדי. החשש היה שקרבתו של חוני תכביד על הרבי הצעיר למצוא את דרכו העצמאית כמנהיג. רחל מחזקת את דעתה בכך שגם המשרת האישי של הרבי הזקן לא הגיע לרוסטוב, לטעמה מסיבות דומות: להשאיר מרחב פתוח להתבססות של בנו בראשות קהילת חב"ד.

הניתוק הכריח את חוני לחפש לעצמו פרנסה חדשה. הוא נאלץ לוותר על פעילות רוחנית או ציבורית ולפנות לכוון אחר. שמו הטוב כאדם ישר ואחראי עזר לו. הוא הוזמן לעבוד כסוכן מכירות של מפעל גדול לטבק וסיגריות, שהיה שייך לבעל תעשייה וסוחר ידוע בשם הרשל גור-אריה. משפחת גור-אריה, אגב, הייתה קשורה בקשרי משפחה עם השנאירסונים.

קרמנצ'וג שלא כמו ליובביץ', הייתה עיר מחוז בחבל פולטבה. בסוף המאה התשע-עשרה היא מנתה מעל ששים אלף תושבים, כמחציתם יהודים. תקופת המלחמה אופיינה באי יציבות כלכלית, באינפלציה דוהרת ובמחסור של מצרכי יסוד. כל זה יצר רקע טוב לפרנסה מסיגריות. ואכן עסקיו של גור-אריה שגשגו. לא כן עסקיו של חוני. לא לחינם כנראה קיימת במשפחתו עד היום האמרה: כסף לעולם לא יהיה כאן. תוך זמן קצר הוא מצא את עצמו נתון כמחלוקת עמוקה עם בעל הבית שלו על מדיניות חלוקת הסחורה בין המוכרים. הללו, רובם בעלי דוכנים קטנים בשוק, בקשו כל הזמן להחזיק מלאי קטן בחנויותיהם, בתשובה לביקושים הלא יציבים. גור-אריה העדיף לשמור את המלאים אצלו, בגלל האינפלציה. הוא אסר על חוני לספק לסוחרים סחורה מעבר למינימום. רחל זוכרת אותו מבקר בביתם ומציע לחוני סכום כסף, בתנאי שינהג לפי הכללים שהוא קבע. חוני ענה בכעס:

- אתה רוצה לשדוד אותם. בבקשה, אך בלעדי.
- אז תעזוב, - דרש בעל הבית הכעוס.
- אני אלך, - ענה חוני. – אחרי שאמלא את ההזמנות.

ההזמנות אכן חולקו, אך חוני אבד את פרנסתו. והמשפחה נותרה ללא אמצעי קיום.

רחל זוכרת במעומעם את התנהלותו של חוני אחר כך. הוא חפש עיסוקים אחרים, ניסה לסחור בדא ובהא, קונה במקום אחד, מוכר באחר, לרוב בזול מדי. רחל זוכרת מצב הולך ומחמיר. בשלב מסוים פוטרה העוזרת הרוסיה. ברכה הייתה לחוצה. חוני טען להגנתו:

"לא מוכרחים להרוויח הרבה. ילדי לא צריכים ללבוש בגדי משי."

אבל מי חלם על משי? בקושי היה לחם בחמאה. ועדיין הקשה יותר לא ניתן לחיזוי. במרץ 1917 נודע בקרמנצ'וג על פרוץ המהפכה הבולשביקית.

המהפכה.

בהודעה הראשונה מטעם השלטונות הרוסיים הדמוקרטיים שפורסמה על ידי הממשלה הזמנית ב-3.3.1917 הוכרז על "ביטול כל המגבלות שהוטלו מטעמי דת ולאום" על ידי המשטר הקודם. יהודי רוסיה זכו לכאורה בחופש המיוחל. האמנם? היסטוריון יהודי ידוע בשם דובנוב רשם באותם הימים ביומנו:

"משהו מוזר מאפיין את המהפכה הזאת. היא כמו מזג האויר היום – שמש אביבית יחד עם כפור חורפי. יש אור, אך אין חום. האם זה בגלל המאורעות המבשילים בחזית, או בגלל הרחשים המורגשים בין האיכרים ובתוך הצבא, אך בין המהפכה למהפכת-הנגד הלב אינו שקט..." ואכן המהפכה הביאה אתה הרבה תופעות בלתי צפויות, כמו התחזקות האנטישמיות. אמנם לא רשמית וממוסדת, אלא ספוראדית ופרועה. עיתון בשם "שבוע יהודי" מיוני 1917 כותב:

"באמצע היום, בפטרוגרד שלאחר המהפכה, אתה נתקל בתעמולה אנטישמית גלויה. בכל התקהלות, על כל פינת רחוב, השיחה עוסקת ביהודים, באחריותם על סבלו של העם היום. הסתה נגד היהודים משתלבת מצוין עם בקורת של השלטון החדש, זה שיושב שם בבתי הממשל, "המקום בו יושבים היהודים"..." מי שמודע למספרם של היהודים בקרב מנהיגי המהפכה הרוסית, לא יופתע מכך.

רחל בת האחת עשרה זוכרת המון פעילות ברחובות. למשל חבורת שוטרים במדים שלא מזמן פיזרו הפגנות נגד המשטר, צועדים עכשיו עם שלט "הלאה הצאר!". בבית מבכה באותו הזמן את גורלו של אבא-צאר המשרתת הרוסייה, כאשר גם ברכה וגם רחל מתאמצות לשווא להרגיעה.

אז אין יותר "תחום המושב" ואין צורך באשור מגורים. האם מתחילים חיים חדשים? עבור משפחת מרוזוב אביב 1917 לא חדש דבר. חיי הדלות נמשכו כמקודם.

כמה מהחברות של רחל התחילו בעיר החדשה בלימודים בבית הספר. כך למשל ברוניה קנטור, בתו של המשרת האישי של הרבי, שהיגיעה לקרמנצ'וג יחד אתם. אבל אביהן של רחל ושרה לא הרשה לבנותיו ללכת לבית הספר. הוא כן הסכים לקחת להן מורה פרטי.

לשכנים של משפחת מרוזוב, משפחת הלפרין, היה בן סטודנט. כל בני המשפחה היו בעלי השכלה ולימים התברר שגם היו בתנועה הציונית. הצעיר לימד את הבנות רוסית ומתמטיקה. פעם בקש מחוני רשות ללמדן גם "לשון קודש".

- לא צריך, - אמר חוני, - אבל אם אתה רוצה, אתה יכול ללמד אותן חומש.

אך המורה לימד אותן לא רק דקדוק ושברים. הם עסקו גם באירועי השעה. בראשית 1917 הוא רשם את רחל לספריה אידית-רוסית והילדה התחילו לראשונה בחייה, לקרוא ספרות.

האב לא התעניין במיוחד בחומרי הקריאה של בתו, אבל פעם, במקרה, הוא גילה אצלה ספר של הרצל, בתרגום לרוסית. הוא השתולל מכעס, זרק את הספר והפסיק את לימודי הבנות.

אין צורך לומר שצעד זה רק הגביר אצל רחל ושרה גם את הרצון לדעת וגם את המחאה כנגד סמכות האב.

בינתיים קבל חוני הצעה לעבודה מקרוב משפחתו של מעבידו הקודם, תעשיין בשם שמואל גור-אריה. הוא היה בעל מפעל של מוצרי טבק באודסה והציע לחוני לפתוח עבורו חנות למוצריו בעיר כשם יקטרינוסלב. וכך, בראשית הקיץ של אותה שנה, נסע אלחנן לארגן את מעבר המשפחה למקום החדש. ולאחר מספר חדשים הם נדדו שוב.

יקטרינוסלב בראשית המאה העשרים הייתה עיר מחוז עם מרכז תעשייתי, שמנתה כמאה ועשרים אלף תושבים, כשליש מהם יהודים. במאה התשע עשרה הוזמנו היהודים בעלי האמצעים להתיישב בעיר על מנת לקדם בה את המסחר. עכשיו היא כללה בתוכה, בנוסף למפעלים ובתי עסק, גם עשרות בתי כנסת ומספר ניכר של מוסדות השכלה יהודיים, דתיים וחילוניים. כשברכה והילדים הצטרפו אל אלחנן ביקטרינוסלב, הם מצאו עיר סוערת, מלאת הפגנות ואסיפות הקשורות למהפכה. רחל זוכרת שאת הרושם הגדול עשתה עליה לא העיר אלא הדירה שהכין להם האב. היא הייתה מרווחת ומרוהטת בעושר רב. הסתבר שהאב ניצל את העובדה שעשירי העיר נטשו אותה וברחו אל מעבר לגבול, חוששים מהבאות, מוכרים את רכושם בחצי מחיר. הבית עמד ברחוב סואן שהוביל מתחנת הרכבת לעבר גדות הדנייפר. ברחוב התגוררו בעיקר יהודים. רחל זוכרת במיוחד את משפחת לוי-יצחק שנאירסון בן דודו של הרבי שלום-בר. הוא היה אז ראש הקהילה החסידית בעיר ועזר לאלחנן להתארגן בטרם בוא המשפחה. היחסים בין שתי המשפחות נשמרו במשך כל תקופת החיים שלהם ביקטרינוסלב. בקהילה העריכו מאוד לא רק את לוי-יצחק, אלא גם את אשתו היפה חנה, שהייתה גם בעלת השכלה רחבה וידעה לקיים בית מרשים. רחל זוכרת את הזוג לטובה בזכות יופיים וטוב ליבם.

ללוי-יצחק וחנה היו שלושה בנים. שלושתם הצטיינו בכישוריהם ולמדו ממורים פרטיים לא רק לימודי תורה ודת, אלא גם מדעים כמו פיזיקה, מתמטיקה, אסטרונומיה וכיוצאי באלו. למוכשר שביניהם נחשב הבכור, מנחם-מנדל. מכריו ניבאו לו עתיד מזהיר, אף כי איש מהם לא יכול היה לשער אז אפוא הוא ימצא כעבור כמה עשרות שנים.

בשנת 1950, בעיר ברוקלין, ניו-יורק, מנחם-מנדל שנאירסון שהיה כבר חתנו של רבי יוסף-יצחק, קבל ממנו את ההנהגה הרוחנית של תנועת חב"ד העולמית. הוא נשא בתפקיד הזה במשך 44 שנים, עד ליום מותו ביוני 1994. בשנותיו האחרונות הכריזו עליו חלק מאמיניו כעל המלך – משיח.

לרחל יצא לפגוש יותר את אחיו הצעירים של מנחם-מנדל. מדי שבת הייתה חנה באה לבקר את המשפחה, מלווה על ידי בניה דוב-בר וישראל-אריה-לייב. הרבנית אהבה לשוחח על נושאים רציניים – על פוליטיקה, על מלחמה, על העתיד. למרות ששיחות חולין לא היו מקובלות בין הגברים לנשים בקהילה החב"דית, רחל זוכרת את חוני והרבנית חנה משוחחים במשך שעות על נושאים לא מקובלים בשיחות של נשים. היא התרשמה מכך עמוקות. היא ראתה מאוחר יותר בחנה ודומות לה מעין נציגות של שלב מעבר בין הנשים המנותקות מהעולם הסובב בקהילה החב"דית הזכורה לה מהילדות, כולל האימהות אתי וברכה, לנשים בדור שלה, שהגיעו עד לפעילות פוליטית וציבורית.

בראשית תקופת חייהם ביקטרינוסלב עיקר עיסוקן של הבנות, רחל ושרה, היה בעזרה לברכה בהתארגנות בבית החדש. על עצמן לא חשבו כמעט. אווירת הזמן והמקום לא אפשרה להן לחפש לעצמן לימודים. ואז, באופן בלתי צפוי מראש, נוצר המשך לשיחות על ציונות, שהתחילו בזמנו עם הלפרין.

זמן מה אחרי הגיעם ליקטרינוסלב, הגיע אליהם מבקר מקלימוביצ'י, - בן אח של אתי המנוחה, חוני גולובוב. הוא התגורר זמן-מה עם המשפחה, לאחר שהאב סידר לו עבודה בחנות הטבק. הצעיר הנבון הסתיר ממארחיו את חברותו בתנועה הציונית, אך בסתיו 1917, עם הכרזת באלפור, הוא לא עמד בפני הפיתוי להזמין את בנות דודתו לערב, מאורגן ע"י חברי התנועה ביקטרינוסלב. הערב השאיר על הבנות רושם אדיר. הנושאים שדברו עליהם בפגישה היו חשובים ומרתקים. בנוסף הרשים אותן מאוד בן הדוד שהיה ממארגני הפגישה, הכין את האולם, אסף כסף והתנהג כמו בן בית במקום. אחרי הנואמים התחיל קונצרט, - הבנות ראו משהו כזה לראשונה בחייהן. חוני הצעיר לא שכח לרגע את האורחות: הוא דאג לנוחיותן, שאל לשלומן ואף הביא להן לימונדה. הערב הזה השאיר בזיכרונה של רחל רושם לכל החיים. הוא סמן התחלה של משהו חדש ומסעיר.

בינתיים התחוללה בבירה מהפכת אוקטובר. חדשיים לאחר מכן , לקראת סוף השנה האזרחית, כתב על המתרחש שם העיתון "שבוע יהודי":

" רוסיה מהווה בימים אלה בית משוגעים ענקי, בו הרופאים והסגל קשורים בידיהם וברגליהם והשליטה נמצאת בידי הכי מטורפים. מתי שהוא כל זה יירגע ואולי יחול סדר חדש, אך זה לא יקרה מהר. ועד אז יהיה רע לכולם, אך במיוחד יהיה רע לנו, לזרים, האשמים בכול."

ההיסטוריון דובנוב רשם ביומנו באותו התאריך: "לא יסלחו לנו, היהודים, על חלקנו במהפכה הבולשביקית... הקרקע לאנטישמיות הבשילה. "

אך בזיכרונה של רחל נחקקו חזק יותר האירועים שבאו בעקבות מהפכת אוקטובר: אירועי מלחמת האזרחים.

מלחמת אזרחים.

בין פברואר 1918 לינואר 1920 היה אזור יקטרינוסלב לחזית של קרבות אכזריים. העיר החליפה מספר פעמים ידיים בלווי אבידות ונזקים.

תחילה הגיעו הגרמנים. אחרי מספר חדשים, במאי 1919 השתלט על העיר האטאמן (כמו גנרל, ראש לצבא עצמאי) האוקראיני גריגורייב, - קצין בצבא הצאר בעבר שחבר תמיד אל הצד המנצח, ולא הסס לבגוד בכל צד. ביולי נתפסה העיר על ידי משמרות הצבא "הלבן", זה שלחם בבולשביקים. בראשית 1920 חזר וכבש אותה הצבא האדום. הצבאות הניצים לחמו האחד בשני, אך בנושא אחד הייתה ביניהם הסכמה מלאה: כניסתם לעיר הייתה מלווה תמיד בפוגרומים של היהודים. אכזריים במיוחד היו האוקראינים, מהכנופיות של גריגורייב.

משפחתה של רחל חיה באותו הבית, אותה שכר עבורם ב 1917 חוני. אלא שעכשיו הם כאילו נפלו אל עולם אחר. הרחוב המרכזי והומה החיים שבו חיו הפך למקור של סכנה ואיום. לא הייתה כנופיה שעברה בעיר והתעלמה מקיומם.

בחצר שאיחדה מספר בתים, כולל ביתם, התגוררו שמונה משפחות יהודיות. בשנה האחרונה השתנה לא רק המשטר, אלא גם החיים בבית. מעל אחת מהדלתות ניתלה פנס אדום, - הוא שמש כבית בושת. בין "הגבירות" היו גם רוסיות וגם יהודיות. הגורל המשותף של השפלה וסכנות איחד את הנשים ביניהן ואף גרם להן לעזור ככל יכולתן למשפחות היהודיות בזמן הפוגרומים. עם סימנים ראשונים של הופעת כוח צבאי חדש בעיר, שערי החצר היו ננעלים. אחת מהבנות, - גויה, - הייתה מתיישבת ליד השער ומחכה לפורעים. הם לא איחרו להגיע, לרוב עם צעקות "הכה את היהודים, תציל את רוסיה!", ואז האישה ניסתה להתיידד אתם, מעירה "לתומה": "מזל שאין כאן יהודים" ומפנה אותם הלאה. אך לא תמיד זה עבד.

פעם אחת, - זוכרת רחל – החליטו הפורעים לעשות בדיקה בעצמם. מבלי לשים לב לאישה הטובה הם פרצו לחצר. האב הבין מה יכול לקרות ומהר לנסות להציל את אשתו ובתו הגדולה. את רחל בת השלוש עשרה הוא דחף למחסן שהיה מלא כלים וחפצים ישנים. את ברכה מרח בפיח ועטף בסחבות, בכדי להסתיר את יופייה הצעיר. הפורעים עלו במדרגות, עוד רגע ונשמעו דפיקות בדלת. רחל שמעה את צעקותיהם, רועדת מפחד: "לפתוח או שנשחוט את כולכם!". האב פתח חלקית את הדלת ודחף לידי החייל הראשון חבילת שטרות. הפורע נעצר לרגע כשוקל את מעשיו, דחף את החבילה לחולצתו ואז פנה לאחור וצעק לחבריו - "אין כאן יהודים, ממשיכים הלאה!"...אוף! הפעם הם ניצלו...

אך כעבור מספר שבועות הסיפור חזר. הפעם נדברו היהודים מראש שעם היוודע על פוגרום בעיר, הם יתחבאו במרתף אחד מהבתים. כשהתיישבה המשפחה במרתף ומבחוץ הגיעו צעקות הפורעים, התחיל האח הקטן של רחל לבכות. אנשים מבוהלים שישבו בשקט במרתף החשוך לחשו בבהלה: "תחנקי אותו!". בקושי רב הצליחה ברכה להרגיע את מוישלה בן השנה וחצי. הפורעים היו כבר בבית. היה ברור שעכשיו תתחיל הביזה. פתאום נשמעו מלמעלה שאגות של השודדים וביניהם קול חלש של אישה. אחר כך נודע הסיפור:

זוג צעיר שהצטרף לא מזמן לבית לא הספיק לרדת למרתף עם כולם. האישה הייתה בהריון. שנים עשר גברים פרצו לדירה ואנסו אותה אחד אחרי השני. יתכן שזה הציל את האחרים.

אחרי שביצעו את זממם והיכו את הבעל, לקחו אתם הפורעים את מה שרצו, שברו את היתר והסתלקו. הזוג האומלל נעלם כעבור כמה ימים, בורח מהחרפה. איש לא ידע לאן הם נסעו.

כאשר פינו הכנופיות האוקראיניות את העיר, נשמו היהודים לרווחה. השמועה אמרה שהעיר תעבור עכשיו לידי יחידה מהצבא הלבן של דניקין. אלה היו בעיקר קצינים מצבא הצאר לשעבר והייתה תקווה שהם יעשו סדר בעיר המעורערת. מה מרה הייתה האכזבה כשהתברר שהקצינים הלבנים מתייחסים ליהודים לא הרבה יותר טוב מקודמיהם. השוד היה יותר מאורגן ולכן גם יותר יסודי, גם אם קצת פחות אלים.

בתקופת מלחמת האזרחים עסקיו של חוני נחלשו מאוד. למזלו הוא הצליח במשך זמן-מה להחביא סכום כסף שנועד לחידוש ההספקה במחבוא שבנה בחלקו העליון של המזנון. אנשי גריגורייב לא גילו את המחבוא, אך את הכסף מצאו עכשיו הלבנים.

הם הגיעו ביום ששי. הם היו שניים, והם לא צעקו ולא איימו. פשוט לקחו את האב אתם לחדר הגדול וסגרו את הדלת מאחוריהם. היה שקט. הילדים ניסו להקשיב, אך לא שמעו מילה. רחל חשבה שיקראו לה על מנת לתרגם: האב בקושי דבר רוסית. למעשה מכל המשפחה שלטו ברוסית היטב רק היא ושרה. היא ציפתה לקריאה ועם זאת פחדה מהרגע שבו תפתח הדלת והיא תשמע את שמה. הדלת נפתחה ואחד מהם יצא ובקש שק. על השולחן היא הבחינה בערימת שטרות. איך הם גילו את הכסף, לא ידע איש מהמשפחה. הכסף נאסף לתוך השק, הם לקחו אתם את האב והלכו. רחל רצה בעקבותיהם. האב הובל לבניין ששמש כמשרד לריגול נגדי.

אנשי דניקין, לשעבר גנרל בצבא הצאר, התנהגו כשליטי העיר. הם נתמכו על-ידי ארצות אירופה שהתנגדו למהפכה הבולשביקית וקיוו בשלב הזה לזכות בניצחון ובשלטון.

רחל התקרבה לבניין שבפתחו נכנסו אביה ושומריו. היא הצליחה להתקרב לאחד מהחלונות ולהבחין באב שנשאר באחד מהחדרים, בעוד שהקצינים עם הכסף פונים לחדר אחר. היא התחילה להתפלל מנחה, בעצם מתפללת לנס. אחרי זמן מה חזר אחד מהשניים אל האב והושיט לו חבילה, שנראתה כמו חבילת שטרות. הקצין הסביר לחוני מה שהסביר ונתן לו סכום קטן יחסית למה שהוחרם על ידם. להפתעתו סרב חוני לקבל את הכסף, - השבת כבר נכנסה. משהבין הקצין במה העניין, הוא יצא החוצה וקרא לנער שהתגודד בחצר הבניין.

הנער נצטווה להוביל את הכסף לביתו של חוני. וכך ראתה רחל את אביה יוצא בריא ושלם מתוך הבניין ופונה בדרך הביתה, הנער אחריו. במרחק מה מהם צעדה גם היא.

הכסף שנותר בידי חנן היה מועט. מחירי המצרכים האמירו. הבית נשאר כמעט ריק אחרי הפרעות והשוד. באחת מהגיחות האחרונות שלהם, קרועים ובלויים יותר מבעלי הבית, הם לקחו כבר סמרטוטים. אחד מהם הבחין בהרשלה בן השלוש שהיה אז עדיין בחיים, הושיב אותו על השולחן והוריד ממנו את הנעליים. אולי יש לו ילד בגיל דומה, חשבה רחל בעצב.

מה נותר לעשות? האב החליט, למרות מחאותיה של ברכה, לנהוג כפי שנהג בעבר, דהיינו לבקש עצה מהרבי. יתכן שקוננה בלבו מחשבה נוספת: להספיק לפגוש את מורו הגדול, ר' שלום-בר בטרם יחליט אולי לפרוש. שלום-בר היה אז בן ששים, דהיינו דיי צעיר, אך בריאותו לא הייתה תקינה.

וכך , למורת רוחה של אשתו ולמרות תחינותיה, נסע חוני לרוסטוב. הנסיעה ברכבת באותם הימים הייתה מסוכנת מאוד. עבור יהודי נסיעה בסתיו של 1919 בדרום רוסיה, ברכבת מלאה בחיילים ומבריחים, הייתה קרובה להתאבדות. ובכל זאת החליט לנסוע.

עברו למעלה מארבעה שבועות ולא הייתה ממנו כל ידיעה. ברכה והבנות היו מיואשות, לא יודעות לאן לפנות וממי לבקש עזרה. בשבוע החמישי הוא חזר, - שחור, סחוט, חצי מת. הוא ספר מה עבר עליו. זמן קצר לאחר שיצא לדרך, החיילים תפסו ופשוט זרקו אותו מהרכבת, תוך כדי נסיעתה. הוא נשאר בחיים, אך לא היה מסוגל להתרומם. לבסוף מצאה אותו אישה רוסיה זקנה. היא הרימה אותו והובילה לביתה, שם שכב ללא הכרה למעלה משבועיים. כשפקח את עיניו, התברר לו שהוא שוכב במיטה, בבקתה כפרית, מתחת לאיקונות נוצריות. למעשה היא הצילה את חייו.

כשהצליח לאסוף כוחות ולהתרומם, הודה לאישה הטובה ויצא בדרך הביתה. בקושי רב הגיע לתחנת רכבת, המתין עד שעצרה אחת הנוסעת ליקטרינוסלב ואיכשהו חזר הביתה. בבית שכב שוב, שבור פיזית ונפשית, מתאבל על שלא זכה להגיע אל הרבי.

מסתבר שליבו ניבא נכון. כעבור מספר חדשים, ב-1920 , רבי שלום-בר הלך לעולמו.

החיפוש אחר מקורות קיום.

לאחר שהתאושש חייב היה האב לחשוב איך להאכיל את משפחתו. המסחר במוצרי טבק, בו עסק במשך מספר שנים, נתן לו ניסיון מסוים. חוני החליט לנסות להתפרנס מייצור עצמי של סיגריות.

עם בואם של האדומים לעיר, הפוגרומים נפסקו וחיי היהודים לא היו יותר בסכנה. אולם להשיג פרנסה נעשה יותר קשה מקודם. מסחר פרטי הוגבל מאוד ומחירי השוק השחור המריאו שחקים. על מנת לייצר סיגריות, צריך היה לקנות הכול, - טבק. נייר, קרטון, - במחירים מופקעים. לייצור נרתמה כל משפחה, מלבד הקטנטנים – הרשלה החולה בן השלוש, מוישלה בן השנתיים וברכה עצמה, שהייתה קשורה על ידם. פיני בן השש ומולי בן השמונה עסקו בחיבור הפילטרים, - הכנסתם לסיגריה חסכה הרבה טבק. שרה ודוד-לייב מילאו את התבניות בטבק והלבישו עליו את שרוול הנייר. הילדים למדו את תפקידם מהר וחיפשו דרכים לזרז את התהליך. השווק הוטל על רחל בת הארבע-עשרה, ששלטה יותר מכולם בשפה הרוסית. היא ארזה את הסיגריות לקופסאות של 250 יחידות וחילקה אותן בין הרוכלים, שקנו בהקפה. בעלי הדוכנים והמדפים היו ענים בערך כמו בעלי התעשייה, כך שלשלם במזומן הם לא יכלו, והחוב הוחזר אחרי מכירת המלאי, כעבור שבועיים-שלושה. הסבב בין הרוכלים לשם גביית החוב, שהיה תפקידה של רחל, הפך עבורה לסיוט. קשה היה לעמוד כעני בפתח, בהמתנה לפרוטות עבורן עבדו בני המשפחה מבוקר עד ערב, אך קשה מזה הייתה ההשפלה: איך רואים אותי האחרים. לבנות נגמרו כל הבגדים ולברכה לא הייתה ברירה אלא לתפור להן שמלות משקי הטבק. על מנת לקשט איכשהו את הבגד, היא גזרה לפיסות בד את חולצתה הישנה ועשתה ממנה כפתורים וסרטי קישוט.

פעם אחת, - זה קרה באביב 1920 – רחל יצאה למסע הגבייה שלה. היה יום ששי והבית ריק מכל: לא היו אפילו נרות לשבת. רחל ידעה כבר שאין טעם להתחנן או להתעקש בפני בעלי החוב, - כשהרוכל אמר "היום אין", היא הסתובבה וללא מלים המשיכה הלאה. הפעם היא ניסתה לעמוד על שלה: בבית יושבים ילדים קטנים רעבים. אחת מהרוכלות אמרה לה:

- כסף אין לי. אולי אתן לך זוג נעליים. אני רואה ששלך קרועות לגמרי.

רחל הסמיקה וסירבה:

- האחים שלי לא יאכלו את הנעליים.

היא המשיכה לעמוד שם, אובדת עצות. לב האישה נשבר. היא אמרה לילדה:

- תשמעי, כסף אין לי, - קחי לפחות את הסוכריות האלה בשבילם.

היא הושיטה לרחל חבילה קטנה ובה כעשר סוכריות כרמל יבשות. הילדה לקחה את החבילה והמשיכה לגרור רגליה מרוכל לרוכל. כסף לא קבלה, מאף אחד. כבר החשיך והרעב התעלל בה. היה גם קר. היא טעמה סוכרייה אחת, אחר כך עוד אחת וכבר לא יכלה לעצור ואכלה את כולן. ורק אז תפסה את עצמה. מה היא עשתה?.. בבית הילדים בוכים מרעב והיא. האחות הגדולה... איך תוכל בכלל לחזור הביתה? אך לא הייתה ברירה והיא המשיכה בדרכה. בדרך היה עליה לעבור בסמטה שבה עמד ביתו של ר' לוי-יצחק. היא עמדה להיכנס לסמטה, כאשר הבחינה מרחוק בחלון פתוח בביתו של הרב, מבעדו נשקפה דמותו של גבר צעיר. היא זיהתה את מנחם מנדל, מביט מבעד בחלון לעבר הרחוב המאפיל. אם תמשיך בדרכה, יבחין בה עוד רגע ויראה את שמלת השק העלובה שלה. זה היה מעל לכוחה. היא פנתה לאחור ועשתה הקפה גדולה, דרך השוק הריק, עד לשפת הנהר. היה רגע מפחיד מאוד כאשר מולה הופיעה קבוצה של שלושה בחורים. כשהתקרבו והבחינו בה, צחקו ואמרו "ז'ידובקה", דהיינו יהודונת, ועוד משהו מעליב, שלא הבינה את משמעותו. הם התקרבו עוד ותודה לאל, המשיכו הלאה, והיא, רועדת מפחד, כמעט ורצה הביתה.

אביה חיכה לה. הגיעה כבר שעת הדלקת הנרות והבית, אף כי היה ריק ורעב, שדר לה איזה מרגוע. רחל נכנסה וכאן סוף-סוף פרצה בבכי משחרר. האב הבין שהיא חזרה בידיים ריקות ובלב שבור וניסה להרגיע אותה. אך זה רק הגביר את בכייה, עוד ועוד.

במשך זמן מה המשפחה הצליחה להתמודד עם הרעב, והנה תקפה אותו צרה נוספת: הטיפוס. המגיפה השתוללה בעיקר בין העניים, מוכי הרעב והכינים. היא לא פסחה על משפחת מרוזוב.

ראשונה חלתה רחל, אחריה ברכה, אחר כך האב. הוא חלה קשה במיוחד. תרופות לא היו והוא הזה ומלמל, אחוז חום גבוה. לעתים השתולל, לא ברור מנין שואב כוחות, קופץ מהמיטה, מזיז רהיטים, מתנפל על אנשים. פעם ניסה בהתקף כזה לחנוק את ברכה.

חסידי קהילת יקטרינוסלב, שכיבדו והעריכו את אלחנן, התגייסו לעזרת המשפחה. הם קיימו תורנויות שמירה ליד מיטת החולה ובהתקפות קשרו אותו למיטה, שלא יזיק לעצמו ולאחרים.

" מכל בני המשפחה, רק לי הם הרשו לגשת אליו קרוב ולנגב את הקצף משפתיו, - מספרת רחל. רק מידי הוא הסכים לקבל תרופות. הרופא הזהיר אותי מפניו, - הוא יכול לנשוך לך את היד, ובאמת פחדתי. אבל הוא קרא לי: "רחל, בואי נגבי לי את הפה!" – ואתה לא תנשוך? – "לא, לא", - והלכתי אליו פוחדת וגם מרחמת עליו. הוא היה קטן קומה והמחלה התישה והקטינה אותו עוד. הייתי מעמיסה אותו על כתפי ומעבירה אותו למיטה אחרת, על מנת להחליף לו את הסדינים. מצבו הלך והדרדר. התקפי ההשתוללות התחלפו עכשיו ליבבות הזייה ארוכות. לפעמים נדמה היה שתוקפים אותו צירי לידה. כשהיה נרגע וחוזר לעצמו, היה נכנס לשיחות עם היושבים לצידו, מפרש אתם פסוקים ומדרשים. אך המחלה הייתה חוזרת, ושוב התקפים.

כשהתחיל סוף סוף להתאושש, התברר שהבית התרוקן מכל אמצעי קיום, כולל חומרי גלם לייצור הסיגריות. לא היה מנוס מהרעב. בלית ברירה החליט חוני לשלוח שניים מילדיו אל קרובי המשפחה מצד אתי המנוחה, בקלימוביצ'י. בסתיו 1920 נסעו לשם קרובי אביה והם הסכימו לקחת אתם את מולי ופיני. המסע היה ארוך ועדיין מסוכן. חלקו עבר באוניה בדנייפר. השמועות סיפרו שבחניות הביניים בכפרים לאורך הנהר, היו עולים על האוניה שודדים ופוגעים קודם כל ביהודים. סיפרו שעל השודדים נמנים גם חיילים מהצבא האדום,

שכבר ייצב את שלטונו באזור הזה. לא היה קל לחוני להחליט לשלוח את ילדיו למסע כזה, אך להשאיר אותם בתנאי הרעב ששררו בבית היה מסוכן לא פחות. הוא החליט.

האוניה יצאה מיקטרינוסלב. עברו שבוע, שבועיים, לא היו ידיעות. כעבור כמה ימים נוספים הגיע לעיר נוסע מאוניה אחרת בדנייפר וסיפר שלפי השמועות האוניה טבעה. רחל ושרה בכו. אחרי כל הפוגרומים והתלאות שעברו עליהם, איך זה יכול להיות שאחיהן,היתומים מאימא אבדו?.. למעשה הן גידלו את שני הילדים האלה, את פיני הקטן והעליז ואת מולי העצוב והפגיע. היום הם היו בני שבע ותשע וסמלו עבור הבנות את הקשר אל אימן המנוחה. אך התברר שהילדים חיים. הם הגיעו בשלום לקלימוביצ'י והתקבלו על ידי שתיים מאחיותיה של אתי.

הנשארים ביקטרינוסלב המשיכו לחפש לעצמם פרנסה. המקום הכי חשוב בעיר באותה עת היה השוק. שם מכרו והחליפו הכול. איכרי הסביבה בילו בשוק ימים ארוכים. משפחת אלחנן החליטה לנסות להציב בשוק שולחן ולהציע לעוברים ושבים כוס תה עשבים חם. שלמו עבורו פרוטות ויותר מכולם שתו ממנו המוכרות עצמן, בעיקר שרה. אך תה "ריק", בלי סוכר לא השביע את הרעב אפילו לרגע.

בחצר הבית בו הם גרו פתחה משפחה אחרת מאפיה. כל זמן שהיה עוד משהו להחליף או למכור, הוא הוחלף בלחם. אך משנגמר הכול, השכנות עם המאפיה נעשתה בלתי נסבלת. ריח הלחם הטרי פשוט הוציא את הילדים מדעתם. פעם הרשלה הקטן ירד למטה והתיישב על מדרגות המאפיה, בתקווה לזכות לפחות בפירור. עובדי המאפיה הבחינו בו ואחד מהם, גוי, יצא והושיט לו חצי כיכר. הילד תפס את הלחם ורץ הביתה. רחל ראתה אותו ראשונה.

- מה זה? מנין לקחת? בקשת נדבה?! - צעקה לעברו.

הרשלה, שלא היה מוכן לקבלת פנים כזו, קפא במקומו – קטן, רזה, עם עיניים גדולות דומעות. - לא... לא ביקשתי... הוא נתן לי לבד!..

- תחזור לשם מיד ותחזיר למי שנתן לך! - צוותה רחל.

הילד לא זז ממקומו. הדלת נפתחה ולחדר נכנס האב. הוא פנה לרחל.

- עזבי אותו - אמר בקול חמור. הוא ניגש להרשלה, ליטף אותו בראשו ואמר לילד, שהיה עדיין המום, ללכת למטבח ולתת את הלחם לאימא. היא תחלק אותו לכולם. האב נשאר לעמוד עם רחל.

- הילד לא רוצה למות מרעב, ואילו את מוכנה למות מגאווה, - אמר לה בקול נמוך.

הדברים נחרטו עמוק בלב הנערה.

למעשה הבחירה בין הרעב לגאווה לא הייתה קלה גם לחוני. ואולי בין הרעב למצפון. הוא קבל הצעה לשמש כשוחט בעיירה הסמוכה ובהתחלה דחה אותה, שכן שמע שמוכרי הבשר שם מפירים את כללי הכשרות. אך לבסוף ותר והסכים , קול ההישרדות כנראה גבר. אלא שעבודתו שם לא נמשכה זמן רב. הגיע מכתב מהרבי החדש, יוסף-יצחק שירש לא מזמן את כיסאו של אביו ברוסטוב, בו הוא מזמין את אלחנן אליו.

ומשפחת מרוזוב נודדת שוב, הפעם לרוסטוב.

רחל זוכרת את תקופת החיים ברוסטוב כרגועה יותר ומופנמת יותר. אולי הנסיבות השתנו קצת לטובה ואולי בתקופת חיים זו, במעבר מנערות לבגרות, היא הייתה ממוקדת יותר בתהליכי הצמיחה הפנימיים שלה. היא קראה המון, הודות לבנות של יוסף-יצחק, אליהן היא מאד התקרבה בתקופה הזאת. בנות הרב כאילו לקחו על עצמן אחריות מסוימת ביחס לשתי האחיות הצעירות יותר ממשפחת מרוזוב. אלה גם אלה אהבו מאוד ספרים. רחל זוכרת איך שלוש שנים מאוחר יותר, כאשר משפחת שנאירסון התכוננה למעבר מרוסטוב ללנינגרד, ביקשו ממנה בנות הרבי להחזיר ערימת ספרים לספרייה העירונית. הספרן שקיבל ממנה את הספרים ושמע ממנה שהמשפחה עוזבת את העיר, היה מאוכזב: "אלה היו הקוראות הכי טובות שלי" – אמר.

בקיץ 1924 , זמן קצר אחרי נסיעת משפחת הרבי ללנינגרד, נדדה לשם גם משפחת מרוזוב.

לנינגרד.

"תחילה השתכנו בביתו של איזה רב שאשתו ובניו נסעו לחופש, - מספרת רחל - . התחלנו בחיפושים אחר דירת קבע למשפחתנו הגדולה ובמקביל בחיפוש אחר מקורות פרנסה. הרגשתי געגועים ועצב. בלנינגרד לא הכרתי איש. לא יכולתי לחזור לשמחת חיי הגדולה, - הקריאה. לצאת מהבית לבד, כנערה מבית חסידי, - נאסר עלי. נשאר לי רק לעמוד ולהשקיף

שעות ארוכות בחלון. מולנו היה שער שהוביל לחצר פנימית, בו עברה לפעמים נערה נמוכת קומה עם צמה ארוכה לראשה. לדירתנו נכנסה לעתים אישה מהבית השכן, מביאה ארוחת צהריים לבעל הבית. היא התיידדה עם ברכה והתייחסה בידידות גם אלי. פעם היא הזמינה אותי אליה, להראות לי את הספרייה שבביתה ולהציע לי ספרי קריאה. שם הכרנו מקרוב את הנערה עם הצמה, - זו הייתה בתה, צילה. היא חיה עם אימה ואחיה. האב, שהיה שען, נפרד מהאם לפני מספר שנים. הם השתכנו בעיר עוד לפני המהפכה, הודות לזכויות שזכה להם אביה, בתור בעל מלאכה (העיר הייתה אסורה על יהודים). פעם הייתה להם דירה בת חמישה חדרים. אחרי המהפכה הכניסו לדירתם עוד שתי משפחות והשאירו להם רק חדר אחד. אימה של צילה הייתה דתית מאוד ועם זאת אישה מלומדת ומפותחת. צילה עצמה השלימה גימנסיה רוסית. היא הייתה מבוגרת ממני בשלוש שנים, כלומר בת עשרים ואחת.

היא עבדה כמזכירה וכפי שנודע לנו יותר מאוחר, הייתה פעילה בתנועה הציונית. היא הגיעה לתנועה בעקבות חבר בשם ישעיהו. התחלתי לבקר בביתם, תחילה בשביל לקחת ספרים. מובן מאליו שהסתרתי את מטרות ביקורי שם מאבא. גם מהאח של צילה, שעבד במשרד ממשלתי והיה חבר בקומסומול (תנועת הנוער הקומוניסטית), הסתרנו את מה שהתרחש בבית. ביתה של צילה שמש למעשה כמקום מפגש לחברי התנועה. אמא של צילה ידעה במה עוסקים המפגשים. היא שילבה את השקפת עולמה הדתית עם אמונה ציונית מגיל צעיר והייתה מוכנה להיכנס לדיונים אינסופיים עם החבורה הצעירה על אופיו של המשטר שישרור פעם בארץ ישראל.

בהתחלה הייתי רק מקשיבה לשיחותיהם. בהדרגה התחלתי לקחת בהן חלק, - בעקר כאשר נושא השיחות היה קשור בדת היהודית והשפעתה על גורלו של העם. באותה עת הרגשת את עצמי כמי שנפרדה כבר מהדת, אך בויכוחים שניהלנו בביתה של צילה מצאתי את עצמי לרב דווקא מגינה על היהדות. בין הספרים שמצאתי בבית היו ספריו של הרצל, אותם הכרתי פעם באמצעות המורה שלי בקרמנצ'וג. בהירותו ועצמת הגותו, כמו גם הרוח הצעירה של החבורה של צילה ועולם האידיאות החדש שנפתח בפני, - כל אלה השתלבו יחד ודברו אלי. כעבור זמן קצר הפכתי לחברה בתנועת דרור.

הצטרפות לדרור.

תנועת הנוער הציונית "דרור", אליה הצטרפה רחל, נוסדה בסתיו 1917 באקראינה. מיסדיה, ציונים צעירים בקייב, התכוונו לייסד ארגון דמוקרטי, פתוח, המסוגל להוביל אחריו המוני נוער יהודי. בין מייסדי דרור בלטו הוגה הדעות והאידיאליסט וליה (זאב) אליקין, אדם כריזמטי, בעל יכולת שכנוע רב ואיסאי (ישעיהו) פיסרבסקי, בעל השכלה רחבה ויכולת ארגונית בולטת. הם הספיקו עוד לפני פרוץ המהפכה לייסד גרעין של פעילים

מקרב תלמידי גימנסיות וסטודנטים אשר הקימו קבוצות של חברים בערי ועיירות אוקראינה. בקיץ 1917, עדיין פועלת תחת השם הזמני "עת לבנות", הכריזה הקבוצה המובילה על הקמת הפדרציה ואימצה את השם החדש. מלחמת האזרחים שהתלקחה באוקראינה באותה השנה, העמידה את התנועה הצעירה במבחנים קשים. בנוסף לרדיפות, לשוד ולפרעות, מהם סבל הציבור היהודי בעת חילופי המשטר התכופים (בקייב היו שלושה חילופים במשך שנת 1918 ועוד ארבעה ב- 1919), אימץ לעצמו בהדרגה הממסד הבולשביקי עמדה אנטי ציונית מובהקת. עם השתלטותם על המדינה הפך הקו של מנהיגי המשטר לרדיפה גלויה ורשמית. וכך כבר בקיץ 1919 הוכרזה הפעילות בתנועות הנוער הציוניות כבלתי חוקית, עיתון התנועה נסגר וכמה ממנהיגיה נאסרו.

בעקבות מסע רדיפות הולך ומחריף עברה המנהיגות הפורמאלית של התנועה ב- 1921 לפולין. בשנים אלה אחד מהמייסדים התאבד, השני נמלט לחו"ל וצעירים אחרים לקחו עליהם את ההנהגה. למעשה התנהל כאן מסע הישרדות של התנועה הציונית, כמו גם של העם היהודי כציבור עם זהות לאומית משלו. המעבר לפולין השפיע על מקומה של דרור בין תנועות הנוער הציוניות האחרות שפעלו שם באותה התקופה. היא הצטרפה לזרם הסוציאליסטי על התנועה הציונית שפעל במסגרת תנועת "החלוץ", זו שמיקדה והובילה גם חלק חשוב ממפעלי העלייה וההתיישבות בארץ ישראל. בעקבות הקונגרס הציוני ה-13 שהתקיים בשנת 1923 בוורשה, הוחלט לשוב ולחזק את מה ששרד מתנועת דרור באוקראינה, שהפכה בינתיים לחלק מברית המועצות. למשימה זו נבחר כשליח מיוחד אחד ממנהיגי התנועה בפולין באותה עת, אדם בשם זלקינד לושקין. הוא הגיע לרוסיה ב-1924 .

שנה לאחר מכן הצטרפה לתנועה רחל מרוזוב.

רחל ומיד אחריה שרה מצאו את עצמן חברות בארגון מחתרתי ששמר בחומרה על כללי התנהגות קונספירטיביים. חברי קבוצה אחת לא ידעו על קבוצות אחרות, הקשרים עם המרכז התנהלו בחשאיות, ההנהגה המרכזית לא הייתה מוכרת לחברים מן השורה. הקבוצה בלנינגרד נמנתה למעשה על הגל השני של דרור, זה שקם לתחייה בעקבות ההחלטה שנתקבלה בפולין. הגל הזה כלל תאים דומים בערים נוספות של ברית המועצות.

מה היה גודלו של הסניף שפעל בלנינגרד קשה לדעת. רחל מספרת על אותם החברים שיצא לה להכיר מקרוב. מאוד חשוב לה למנות את השמות אחד לאחד, מחשש שרבים מהם נעלמו אחר כך במאסרים ובגירושים. היו שם האח ואחות ישעיהו וטוסי איטין שהגיעו ללנינגרד מעיר בשם בריאנסק, והיה זאב מלמד מברדיצ'ב, שכבר הספיק להתנסות במאסר אחד, וקלמן קצ'נוב, האח הבכור מתוך משפחה של חמישה אחים ואחיות שכולם הגיעו לתנועה ונאסרו כעבור מספר שנים. כל אלה היו פחות או יותר בני גילה של רחל. פעם הגיע לפגישת הקבוצה בביתה של צילה אדם מבוגר יותר, בשם אברהם פריידין, נציג מרכז התנועה, שנמנה על דור המייסדים. הוא ברח בזמנו לפולין ועתה שב לרוסיה לעזרה בהנהגת התנועה במחתרת. הצעירים התייחסו אל פריידין בכבוד. כשצילה הציגה בפניו את רחל (שהחליפה עם ההצטרפות לתנועה את שמה הקודם רחל-לאה לרחל), הוא התרגש: האם אינך בתו של אלחנן מרוזוב? הוא ספר שלמד בישיבה יחד עם חוני, שבשלב מסוים התמנה למשגיח וכעבור זמן קצר גילה אצל פריידן ספרים חילוניים ומה שנורא מזה, - ציוניים.

חוני המזועזע פנה לרבי, מניח בוודאות שלכפירה כזאת אין מקום בישיבה. אלא שהרבי לא הסכים לגרשו ורק בקש מחוני לברר מי עוד מתלמידי הישיבה קורא ספרות ציונית. אברהם, שהרגיש בשלב הזה כנרדף, החליט לעזוב את ישיבת "תומכי תמימים" מרצונו. עם זאת הוא לא כעס על אלחנן, אלא להפך, זכר אותו כתלמיד מבריק ומסור לתפקידו.

פריידן שהה בלנינגרד זמן לא רב. הוא הגיע עם חומר הדרכה ממוסקבה ומקייב ועם השלמת תפקידו חזר לשם. אך בהמשך הגיע לביקור גם זלקינד לושקין, המכונה זלי.

וכך כותבת עליו רחל בספר הזיכרונות של חברי דרור:

" זמן קצר לפני בואו של זלי הופיע חוברת שהוא כתב בשם "לאן הולכת ברית המועצות", בה הוא ניתח בבהירות את העתיד הצפוי למשטר הסובייטי ואת יחסו לעם היהודי. החוברת נידונה בכל סניפי התנועה ברוסיה.

לזלי היה עבר לא קל. אשתו עזבה אותו ונסעה מפולין בתחילת 1922 , לוקחת אתה את בתם הקטנה. היא חיה בלנינגרד לבדה, בתנאים קשים מאוד הוא ראה את הילדה רק לעתים רחוקות, בביקורי העבודה שלו. אשתו התנגדה לעבודתו בתנועה וכנראה גם חששה מהשלטון.

אני זוכרת פגישה אחת אתו, בביתה של צילה. כשנכנסתי לחדר, ראיתי אותו יושב על שרפרף, נשען על הקיר. דומה היה שגופו נושא עייפות רבה. כשפתחתי את הדלת הוא לא נע, - כנראה נרדם בישיבה. יצאתי על קצות האצבעות, נזהרת מלהעירו. בפרוזדור עמדה אימה של צילה.

- ראית אותו? - היא שאלה, - שעתיים שהוא מחכה לצילה. מסכן, לא ישן כל הלילה, היה בדרכים. הוא הגיע ממוסקבה לבקר את בתו החולה, אבל כשהתקרב לבית שבו גרה אשתו, הבחין במעקב. הוא נאלץ לחזור לתחנת הרכבת ושם הסתובב עד שנפטר מהמעקב. בסוף הגיע לכאן, שלח את צילה לסדר משהו ונשאר לחכות לה. היא הוסיפה:
- אני כל כך מתוחה, שלא יכולה לשבת אתו בחדר. אני חייבת לחכות כאן, עוד מעט יגיע מולה!

מולה, אחיה של צילה, לא ידע על הקורה בבית. על מנת לצמצם את הסיכון, הקבוצה נפגשה עכשיו פעם אצל צילה ופעם אצל קלמן קצ'נוב, ששכר חדר אצל בעלת בית יהודיה. בעלי הבית ניחשו על אופי הפגישות המתקיימות בביתם, אך לא התערבו. רחל מעריכה שהם תמכו בליבם בציונות, אבל הפחד כבר השתלט על אזרחי ברה"מ.

המשימה המרכזית של דרור בתקופה הזאת הייתה קליטת צעירים נוספים. רחל לקחה חלק פעיל במשימה בכך שהיא יצרה קבוצות חדשות שקראו להן "פריפריה", קבוצות הכנה לקראת ההצטרפות לתנועה. הראשונה שגויסה על ידה הייתה אחותה שרה. אחר כך חברת ילדותם מליובביץ', ברוניה קנטור. בעקבותיה גויסה גלה פייסין, גם היא יוצאת משפחה חסידית. ברוניה וגלה נשארו חברות קרובות של רחל ושרה לכל ימי חייהן.

התנועה מול המשפחה.

במשפחת מרוזוב המצב בינתיים קצת השתפר. ההורים שכרו דירה משלהם, - במרכז העיר, על שפת הנהר מויקה, לא רחוק מארמון החורף. רחל הכירה היטב כל מטר מהטיילת שעל שפת הנהר, - היא הלכה בה עשרות פעמים, בעיקר בלילות, בדרכה חזרה מהתנועה. בבית חיכה האב, שהיחסים אתו הלכו והחמירו.

" בסופו של דבר נודע לו על קשרי עם התנועה הציונית, - מספרת רחל, - הוא מאוד כעס עלי ובמקביל מאוד דאג לי. הוא היה ממתין לשובי בלילות, לא שוכב לישון עד שחזרתי, לעתים בשעות הקטנות של הלילה. הייתי חוזרת לבד, בלי ליווי. כך היה מקובל בתנועה, על מנת לא להסגיר חברים במקרה שניתפס. אבי היה פותח את הדלת בעצמו, - מתוך כוונה להראות לי את אי-שביעות רצונו.

פעם חזרתי בלילה מצילה. היה מפחיד, כשהתקרבתי לבית, השעה הייתה אחת. השתדלתי להיצמד לבתים וחצרות לאורך הטיילת. בין העמודים ובכניסות ישנו והסתובבו עניים, חסרי בית. פתאום ממש לפני הופע גבר, - אולי הוא עלה מהמדרגות שהובילו למטה, עד למים. הוא חסם לי את הדרך, - גדול, מפחיד, עם צלקת ישנה על פניו. זה היה כל כך פתאומי, שלא מיד נבהלתי.

- מה אתה רוצה? במה העניין? - השתדלתי לשאול בנימוס.

ידו האחת הייתה תחובה בחזהו, השנייה - בכיסו. פחדתי לעשות צעד מיותר, שלא יתפרש כהתגרות, וניסיתי למשוך זמן, אולי על ידי שיחה.

- קשרי לי את היד, - הוא אמר.

- למה? מה קרה? - שאלתי.

- היד פצועה, - ענה, ממשיך להחזיק אותה מאחורי המעיל.

- במה לקשור? - ניסיתי להישמע ענייינית, לא לתת לקולי להסגיר את הפחד.

- תוציאי מטפחת מתוך הכיס שלי, - אמר.

זה נשמע לי מאיים, - הנה זה מתחיל! רק אתקרב אליו עוד ואכניס את ידי לכיסו ואני בידיו. הוא יכול לגרור אותי למטה, לשפת הנהר ושם לא יעזרו גם צעקות.

- אני לא אכניס את ידי לכיס שלך. יש לי מטפחת משלי, - אמרתי מבלי לזוז מהמקום, שוב מנסה להישמע רגועה.

אבל הפחד שיתק אותי. פתאום הבחנתי בזוג שיצא מתוך אחד מהבתים בקרבת מקום. הם הלכו לכוון שלנו, אך לא הצלחתי להוציא צעקה, רק הבטתי לעברם. בן השיחה שלי עקב אחרי מבטי. ברגע שהבחין בהם , הוא פנה הצידה וירד במרוצה במדרגות המובילות לנהר.

רועדת מפחד, המשכתי בדרכי. כרגיל, עשיתי איגוף, להבטיח שלא עוקבים אחרי. כשנכנסתי הביתה, השעה הייתה אחת וחצי בלילה. אבי חיכה לי, כרגיל. הוא פתח את הדלת בשתיקה, פניו מביעות נזיפה אילמת. לא יכולתי להירדם עד הבוקר. ההתרגשות והפחד התערבבו בפליאה. למה הוא לא משך אותי למטה מיד? ואולי הוא לא היה פושע פלילי אלא נרדף או נמלט ממאסר פוליטי וידו באמת הייתה פצועה?

הפגישה הלילית הזאת לא עזבה אותי. כעבור כמה ימים שוב התעכבתי מאוחר, אך הפעם לא העזתי לחזור לבד ובנוסף הייתי מאוד עייפה. החלטתי להישאר ללון אצל צילה. טלפונים לא היו לנו ולכן לא יכולתי להודיע הביתה מה אתי. אבי לא ישן כל הלילה. הדאגה לי ובו בזמן הכעס עלי הורידו אותו מהפסים. כשהגעתי הביתה בבוקר, מצאתי אצלנו רופא: לאבא היה התקף לב. את הדלת פתח לי אחי דוד-לייב. בלי להתחשב בנוכחות הרופא, הוא השתולל מכעס, צעק, קילל והאשים אותי בהריגת אבא. אחר כך יצא הרופא ואמר שסיבת ההתקף היא התרגשות. ושעכשיו האב זקוק למנוחה. רציתי לגשת אליו, אך דוד-לייב עצר בי. הוא תמיד קנא בי ביחס לאבא ומבחינתו צדק, באמת הייתי בתו האהובה. עכשיו ניתנה לו ההזדמנות להעמיד אותי על מקומי".

כשהתאושש, קבל חובי החלטה מוצקה: לעזוב את מרכז העיר ולעבור לאזור כפרי בשם נוביה דירבניה (בתרגום מילולי: הכפר החדש), בו התיישבו הרבה משפחות חסידיות שהגיעו ללנינגרד אחרינו. פרוור זה הפך בהדרגה למרכז חב"ד , אליו נאספו משפחות מעיירות באוקראיה ובלורוסיה שאיבדו בעקבות המהפכה את פרנסתן המסורתית – מסחר זעיר ומלאכת יד. בנוסף לכך נעשה יותר ויותר קשה לקיים ביישובים הקטנים, בהם כולם הכירו את כולם, חיים מסורתיים שנאסרו עתה ע"י החוק: שמירת השבת, ציון החגים וכד'.

בנוביה דירבניה, ניתן היה לבנות מחדש חיי קהילה, קרוב יחסית למושבו של הרבי.

"לאבי זו הייתה הזדמנות לנתק אותי מפעילות ציונית וממה שנראה בעיניו כיציאה לתרבות רעה. החיפוש אחר דירה הוטל עלי, שהרי גם שלטתי ברוסית וגם הכרתי את העולם היהודי.

בנוסף לכך השכרת ושכירת דירות נעשו פעולות מסוכנות, לאחר שכל הדירות הוכרזו כרכוש המדינה והפקוח על השימוש בהן הלך והחמיר. לבסוף הצלחתי למצוא משפחה יהודית של בעל מלאכה עם אישה וילד, שחיפשה דירה במרכז לנינגרד. לאחר מו"מ לא קל הגעתי אתם להסכם סודי, שאבי לא ידע עליו: חדר אחד בדירה נשאר שמור עבורי. לאחר שמשפחתי עברה לפרוור, החדר הזה הפך למקום מפגש של חברי לתנועה, לעוד "חור" נסתר משלנו.

מעבר המשפחה היה די פשוט. במקום הירוק והשקט היו עדיין בתים פרטיים, ברובם בתי עץ נמוכים, ואחד מאלו שכרתי עבורנו. שם גם נמצאה עגלה עם סוסים לביצוע ההעברה.

הבית היה דו-קומתי. למעלה גר בעל הבית, למטה - כולנו. אני קבלתי חדר עם שרה, בחדר נוסף שוכנו הבנים, בחדר שלישי – ההורים. בחדר קטן נוסף, באגף נפרד, שוכן זלמן-אידל. הוא היה גרוש ודי מסכן, אך היה לו כשרון נדיר לזיוף מסמכים, תפקיד חיוני בקהילה החב"דית. הוא ידע לזייף כרטיסי עבודה, רישיונות לדיור, אישורי תנועה, בקיצור כמעט כל מה שהיה נחוץ לקיום בממלכת הביורוקרטיה הסובייטית. היתרון הכי חשוב של הדירה היה בסלון הגדול שלה, לו קראנו האולם. בשבתות התאסף בו מניין, וכך יכלו משתתפיו לחסוך לעצמם מסע ארוך ומייגע עד לביתו של הרבי. האב חידש את עבודתו כמזכירו של הרבי יוסף-יצחק, תפקיד לו הקדיש את עיקר זמנו. בנוסף עסקה עכשיו המשפחה לפרנסתה בייצור גרביים. כחומר גלם שמשו שרוולים מטריקו, אותם השגנו ממקורות עלומים. תפקידנו היה לגזור אותם לאורך מתאים, לתפור את השוליים, להרטיב ולהלביש על דגמים מדיקט שעשו אותם לאחר ייבוש למשהו שדמה לגרב.

עבורי סימן המעבר לנוביה דירבניה הרחבה של גבולות העצמאות. אמנם חייתי עדיין עם המשפחה, אך האב התחיל להשלים עם כך שאני נוסעת לטפל בענייני במרכז לנינגרד. הנסיעה בחשמלית ארכה כחצי שעה, והיה מוסכם שאם אתעכב בעיר, אשאר ללון אצל חברה או אצל הדודה ליפה, שמשפחתה עברה לא מזמן לעיר. למעשה פשוט נשארתי בחדרי הסודי, בו גם התקיימו הפגישות. אך התגלו בעיות נוספות. ראשית, הזמן הכי מתאים לפגישות התנועה היה בשבת. על מנת להגיע אליהן בשבת, נאלצתי להשתמש בתחבורה ציבורית, כלומר לפגוע בשמירת השבת. זמן מה הסתרתי זאת, אך לבסוף מישהו ראה. בבית קרא לי האב. השיחות אתו נעשו יותר ויותר קשות.

- רוחלקה, - הוא אמר, - ראו אותך יוצאת מהחשמלית בשבת. האם זה נכון?

לשקר לא יכולתי. מה גם שידעתי שראו אותי.

- נו, אם ראו, סימן שזו אמת.

היה לו קשה מאוד. בלי להביט בי הוא אמר:

- לא תמיד צריך לומר את כל האמת...

על מנת להימנע מנסיעות בשבת, הייתי נשארת ללון בחדרי לילה נוסף. בבית חשבו שאני לנה אצל צילה ולא דאגו לי. אתי בחדר לנו לעתים חברים, בחורות ובחורים, מה שמאוד לא מצא חן בעיני בעל הדירה שלי. בעיניו זה התפרש כהוללות.

גם השמועה הזאת הגיע אל האב. נודע לו גם על החדר הנסתר וגם על בתו ההוללת, המרשה לבחורים לישון אתה באותו החדר.

היחסים במשפחה הלכו והחמירו ובמקביל גם בריאותו של האב. התגלה כיב במעיו והיו שוב התקפי לב. הוא עדיין קיווה שהדברים ישובו לקדמותם, שאני אחזור הביתה ולכן שמח לראות אותי מתחברת עם חברה, בת למשפחה חסידית ראויה.

משפחת פייסין התיישבה בנובויה דירבניה בשנת 1925 , לאחר שהגיעה מעיירה בשם נבל. האב, נחום, האם ושבע בנותיהן שכרו דירה לא רחוק מאתנו. בשבתות הוא היה מתפלל בביתנו. פעם אחרי התפילה הוא ניגש אלי ובקש ממני לבקר את בנותיו, - הן לא מכירות כאן אף אחד ומשתעממות לבדן בבית. הסכמתי מיד, רואה בכך הזדמנות למשוך חברים חדשים לתנועה. נחום התפרנס מאיסוף סמרטוטים. הוא הסתובב כל היום עם עגלה, קונה בפרוטות סמרטוטים ובגדים ישנים ומביא אותם למחסני חברה ממשלתית שעסקה בעיבודם, במסגרת תעשיית הטכסטיל. החברה נתנה לו בתמורה מוצרי סדקית כמו מחטים, חוטים וסרטי גומי, אותם הוא מכר בכפרים. הכפריים מצדם גמלו לו במוצרי מזון. עיסוק זה פרנס די טוב את המשפחה הגדולה, אך גרם אי נוחות ועגמת נפש לבנות של נחום. בחצר הייתה ערמה גדולה של סמרטוטים, אותה צריכות היו בנותיו הבכירות, רוזה, פניה וגלה למיין לפי סוגי הבד ואחר כך לארוז לחבילות גדולות. כשבאתי לבקרם לראשונה, העבודה הייתה בשיאה, כך שבתוך הבית מצאתי רק את האם. סיפרתי לה מי אני ושבאתי לפי בקשת בעלה.

- שמעתי עליך, - אמרה, ושאלה אם אני עובדת. עניתי בחיוב, מתכוונת לעבודה בבית.

היא נראתה נבוכה ואמרה שבנותיה עסוקות בעבודה מלוכלכת ולא מתאים יהיה לראותן עכשיו. שכנעתי אותה שבשבילי זה לא משנה, - להפך, בנות שעושות עבודה מלוכלכת למען קיום משפחתן ראויות ליותר הערכה. תשובתי כנראה סיפקה אותה והיא הובילה אותי למחסן. בבנין החשוך הבחנתי בהר של סמרטוטים , לידו ישבו שלוש בנות, עוסקות במהירות רבה במיונם. אמרתי שלום והצגתי את עצמי, - הן היו המומות ממבוכה. ניסיתי להסיח את לבן ושאלתי איך הן יודעות להבחין בין סוגי הבד. שאלתי הביכה אותן יותר. הן כבר לא ישבו אלא עמדו, מנערות את ידיהן וכתפיהן. דברתי במהירות, מבינה שעלי לעזוב. אמרתי שלא התכוונתי להפריע להן בעבודתן ושבאתי רק על מנת להזמין אותן אלינו.

כשספרתי על ההזמנה לאבי, הוא שמח מאוד: סוף סוף יהיה אצלנו "כמו אצל אנשים", יהיו לנו חברות ממשפחה חסידית.

הבנות הגיעו אלינו בשבת אחר הצהריים. הן היו שונות זו מזו. הגדולה, רוזה – איטית, מלנכולית; השנייה, פניה, - מהירה, שובבה, מלאת מרץ. האמצעית, גלה, נראתה לי שונה משתיהן. היא הייתה רצינית ומשכילה, מה שמיד עורר את הערכתי. ידעתי היטב כמה אומץ, יזמה והתמדה צריך לגלות על מנת להשיג ספרים ולקרוא ולקרוא, עוד ועוד, בכל רגע פנוי. בנוסף לכך, את הידע שנרכש צריך היה להסתיר מבני המשפחה ומהחברה הסובבת, - כל זה דרש אופי חזק.

גלה ואני מצאנו מיד חן האחת בעיני השנייה ועם הזמן הפכנו לידידות נפש. בהמשך חיינו, בעקבות המאסרים, נפרדנו להרבה שנים. ורק כשהגעתי לארץ ישראל ב- 1948 נפגשנו שוב. היא חיה בארץ כ-20 שנה. שתינו היינו מזמן נשואות, עם ילדים ולא מאוד מאושרות בחיי המשפחה שלנו. הידידות התחדשה ולא פעם נזכרנו באותה שיחה רצינית שהתקיימה ביניו בלנינגרד בשנת 1925. שוחחנו על ספרים, על השכלה, על מצב העם היהודי, על כך שכל אחת מאתנו חייבת לעשות משהו. אבל אף מילה על ציונות...

כשהבנות הלכו, שמתי לב שאחת מהן שכחה את כובעה. כעבור שעה גלה חזרה: היא שכחה במתכוון, על מנת לחזור. היא חשה שאני מסתירה משהו ורצתה להראות לי שהיא ראויה לאמון. לי לא היה ספק בהתאמתה להצטרפות ל"פריפריה" של דרור. ואכן היא התחילה זמן קצר לאחר מכן להשתתף בפגישות החוג, בחדר הסתרים שלי. החוג היה מסלול הכנה ורבים מאלה שעברו אותו הגיעו לתנועה ובהמשך דרכם, - לארץ ישראל. בנוסף אלי העבירו שיחות והרצאות בחוג זייקה צ'רניאק וקלמן קצ'נוב. נראה שמלאתי את תפקידי כמדריכה בהצלחה, שכן הטילו עלי תפקיד אחראי נוסף מטעם התנועה: להשתתף כמרצה בפעילות הלגלית והגלויה בשורות "החלוץ".

החלוץ.

החלוץ היה בתקופה זו ארגון נוער ציוני מפותח שכלל בתוכו מספר פלגים, ביניהם דרור. מטרתו המרכזית הייתה הכנה לעליה לארץ ישראל. השם עצמו מעיד על הליכה לפני המחנה. הרעיון נולד בעקבות הפוגרומים של שנת 1881 , וניזון בין היתר מרעיונות המהפכה הרוסית שקראו לאינטליגנציה "ללכת אל העם". בין התנועות הראשונות שקמו בתקופה זו היו ביל"ו, תנועה הקוראת להתיישבות בארץ ו"עם עולם", הקוראת להקמת ישובים יהודיים חדשים בארצות הברית. בשתי התנועות נדרשה מהחניכים התחייבות להגשמה עצמית ושתיהן הכינו אותם לחיי שיתוף. ב-1905 קבלה התנועה החלוצית דחיפה חדשה, אותה הוביל מנחם אוסישקין, ממנהיגי הציונות הרוסית המוקדמת. הוא קרא לייסוד תנועת עבודה יהודית, מורכבת מרווקים צעירים ובריאים בגופם וברוחם, שיתחייבו להתיישב בארץ לתקופה של שלוש שנים. הרעיון דומה לשרות בצבא התיישבות, בו האת ממירה את החרב. עד 1917 נוסדו מספר תנועות נוספות, בעלות יעדים של עלייה חלוצית.

המהפכה הרוסית פתחה בפני התנועה הציונית אפשרויות חדשות. במאי 1917 התקיים בפטרוגרד דאז כנס שקרא לאיחוד התנועות החלוציות ומיקודן בעליה,

לקראת ייסוד של התיישבות יהודית לאומית בארץ ישראל. עם פרסום הצהרת בלפור בנובמבר של אותה השנה, פרץ גל של קבוצות נוער חלוציות שקמו ברוסיה, פולין, ליטא. לטבייה, גליציה ובסרביה. כעבור כשנתיים, בכנס הראשון של התנועה ב-1919, משתתפים כבר נציגים של 23 קבוצות פעילות. את הבמה כובש מנהיג מסוג חדש, - יוסף טרומפלדור, - גיבור מלחמת רוסיה-יפן שהיה גם הקצין היהודי הראשון בצבא הרוסי באותם הימים. טרומפלדור מציב בפני התנועה יעד חדש וברור: הקמת צבא של "גדודי עבודה" עבריים, שיקיפו מאה אלף צעירים, יוצאי כל הפלגים והארגונים. תפקידו של הצבא הזה יהיה לצעוד דרך הקווקז לפלשתינה ולהתיישב בה. למרות ואולי הודות לכאוס הפוליטי השורר ברוסיה באותה שנה, החלוץ ממשיך לגדול ולממש את מטרותיו.

בשנת 1920 נמנו בו כ-120 קבוצות בתהליכי הכשרה שונים, כאשר חלקן יוצאות לדרך ואף מגיעות לארץ ישראל בים וביבשה.

מותו של טרומפלדור במרץ 1920 הנחית מכה קשה מאוד על התנועה. אך הפעילות נמשכה. הדגש עובר ל"הכשרה", שם שנושא בתוכו מגוון של פעולות המכינות את קבוצות הצעירים לעלייה והתיישבות. אחת מההכשרות הראשונות הוקמה עוד על ידי טרומפלדור בחווה שנרכשה לצורך העניין בקרים. היא הכשירה את השוהים בה, כ-100 בנים ובנות, לעבודה פיזית, בעיקר בחקלאות, תוך כדי עיסוק אינטנסיבי בחינוך אידיאולוגי. בשנים הראשונות שלאחר המהפכה היה השלטון הסובייטי מעוניין בקידום החקלאות והוא אפילו תמך מעשית בהקמת קומונות חקלאיות מהסוג שהקים החלוץ בקרים. זו גם הסיבה למעמד החוקי של "החלוץ", בניגוד פרדוכסלי לתנועה הציונית עצמה, שפעלה כבר באותו הזמן מחוץ לחוק. עמדתם הרשמית של השלטונות הייתה: החלוץ אינו זקוק לאשור רשמי, כל זמן שפעילותו איננה נוגדת את החוק הסובייטי.

ואכן מפעל ההכשרות בקרים גדל ומתרחב, בעיקר בחווה בשם "תל-חי". אלא שהסכנה להמשך קיומו נוצרת מבפנים: מתפתח קונפליקט בין שתי מגמות בתוכו, שאחת מהן מבליטה את האספקט הקולקטיבי של ההכשרה ואלו השנייה את הצד הציוני, אך לאו דווקא הקומונלי שלה. דוד בן גוריון, המבקר ב-1923 ברוסיה ופוגש את נציגי החלוץ במסגרת התערוכה החקלאית המתקיימת במוסקבה, מתרשם קשה מהקונפליקט הזה, הפוגע חמורות בעבודת ההכשרות ומאיים על המשך קיומן. ברשימותיו מאותו ביקור הוא מצביע מצד אחד על מקומו הבלעדי של החלוץ כספק כוח אדם איכותי ומיומן לארץ ישראל ומצד שני על המתח וחוסר האמון שנוצר בין המחנות ועשוי להביא לנפילתם. " חסרה המנהיגות המגשרת בין הצעירים הנפלאים האלה" הוא כותב לארץ. אך מאמציו לפעול בכוון הזה לא נושאים פרי. בסתיו 1923 חל פילוג בתנועה ואחד משני הפלגים יורד למחתרת. הפלג שנותר לגלי ממשיך לגדול, מוסיף חוות הכשרה ומוציא כתב עת המפיץ 3000 עותקים. הוא שומר על השם המקורי.

כשרחל מוזמנת להצטרף ל"החלוץ" הלגלי, היא מייצגת תנועה שלא לגמרי שלמה עם ארגון הגג שלה. בעקר מכונן אצל חברי דרור החשש שלשורות הארגון הזה חודרים סוכני הבולשת הסובייטית, הג.פ.או., שיגיעו דרכו גם לדרור, שאינו חוקי. וכך היא מספרת:

"העבודה בהחלוץ התבטאה קודם כל בהרצאות. פעם השתתפתי עם כמה חברים מדרור באסיפה גדולה של החלוץ הלנינגרדי. באמצע ההרצאה הרגשתי רע והיה לי רושם שאני עומדת להתעלף. ידידי קלמן קצ'נוב עזר לי לצאת החוצה, אך להגיע עד לבית לא היה בכוחי. קלמן הזמין אותי ללון בביתו ונעניתי, אם כי הרגשתי לא נוח. בבקר עברתי בעזרתו לחדרי הסודי והתברר שעלה לי החום. קראנו לרופא והוא אבחן דלקת ריאות. לא רציתי להודיע הביתה וסמכתי על כך שהם כבר התרגלו להיעדרויות שלי ואני אבריא מהר. אלא שהמחלה התארכה ושכבתי שלושה שבועות, מלווה במשמרות של חברים מהתנועה. חלקו את התור ביניהם חברי קלמן קצ'נוב, מאיר מלכין וזאב מלמד. חומי עלה, הזיתי, אבדתי הכרה, אך אני זוכרת אותם לידי, בשעות היום והלילה, ישנים סמוך על הרצפה, דואגים לי לאוכל, למים ולתרופות. מסור ורגיש במיוחד היה זאב מלמד,שהיה כנראה מאוהב בי, חפש תמיד סיבה להיות קרוב אלי והנה המחלה נתנה לו את ההזדמנות. בתום המשמרת היה על המתנדבים לחזור לעבודתם. החברים שלנו עבדו אז בבניין, עבודה שנחשבה אצלנו למרכיב חשוב בתהליך ההכשרה. אלא שלא תמיד נמצאה עבודה ולא פעם הם נשארו גם ללא אוכל.

בבית נודע בסוף על מחלתי, אך אבי, כועס מאוד על התנהגותי, אסר על בני המשפחה וקודם כל על שרה, לבקר אותי. בעצם מבקרים הגיעו, לעתים מאוד בלתי צפויים. כך הגיעה אלי הטבחית של הרבנית דינה (אשת הרבי יוסף-יצחק), שהביאה עוגה. למחרת ביקרה אותי בת הרב הצעירה, שיינדל וכעבור כמה ימים אחותה הבוגרת מוסיה, לימים הרבנית הבאה. הדודה ליפא, אשת אחיה של אמי אברהם דוד, שלחה את בנה עם חלב, ביצים וחמאה. את בתה מאשה היא לא העיזה כפי הנראה לשלוח, שמא תדבק ממני בחיידק הציונות. לקראת סוף המחלה הפרה את איסור האב והגיעה אלי גם שרה.

כשהתאוששתי קצת הגעתי הביתה. התגעגעתי לבני משפחתי וגם דאגתי מאוד לאבא. היה לי קשה לשאת את המחשבה כמה צער אני מביאה לו ובו בזמן להרגיש שאין בכוחי לשנות עכשיו את חיי. עם בואי התברר לי שגם שרה וגם ברכה חולות (חששתי ששרה נדבקה ממני). ברכה הייתה במצב חמור, עם הריון מחוץ לרחם ודימום. שתיהן שכבו ללא יכולת לקום. האב, כרגיל היה שקוע בספריו. הבית היה קר ועצוב.

כשראתה אותי פרצה ברכה בבכי, - גם משמחה לבואי, גם מכאב לב על המצב במשפחה.

- תראי, כולנו חולים, אין אפילו מי שיכין את השבת.

גם אני בקושי עצרתי את הדמעות. אמרתי שלום לכל אחד מבני המשפחה, - אבי לא ענה לי. הוא כאילו היה שקוע בטכסט המונח לפניו. התחלתי להכין את השבת, - לנקות, לכבס, לבשל. המשפחה הייתה גדולה, נוספו לה מנדל בן התשע , מיישקה בן החמש ושלום, שנולד אחרי מותו של הרשלה הקטן, היה כבר בן שלוש.

הייתי חלשה עדיין והיה לי קשה להסתדר לבד עם כל עבודות הבית.אך האב המשיך לשבת על ספריו, נותן לי הרגשה שגם אלו לא הייתי מגיעה, הוא לא היה קם ממקומו. והאמת היא שאיש בבית לא ציפה ממנו כגבר להכין את השבת, - גם כשאשתו חולה.

בשבת ישבתי על יד מיטתה של שרה. בסלון, כרגיל, התאספו החסידים לתפילה.

בבית היה שקט, קראתי לשרה משהו וכשהיא הייתה מתעייפת, הייתי יושבת לצידה בשקט. מבטי נפל במקרה על זוג מספריים קטנות. לקחתי אותם ביד ובלי לחשוב, כמעט אוטומטית, התחלתי לגזור את ציפורניי. ברגע זה נפתחה הדלת ולחדר נכנס אבא, - שרצה כנראה להציץ על שרה החולה. מכוסה טלית, כאילו עטוף ברוח השבת, הוא קפא על מקומו.

- את גוזרת ציפורניים? בשבת?!

המכה שהוא קבל בראותו אותי עושה זאת בביתו, הייתה מעבר לכוחו. הוא התפרץ, העיף את הספר שקראתי וצעק:

- תסתלקי מהבית ויותר שלא תחזרי! שלא אראה אותך יותר!

לא מיד תפסתי את עומק השבר הנפער באותו רגע בינינו. הרבה שנים עברו מאז והתמונה עומדת בזיכרוני כאילו זה קרה אתמול. היא גם חזרה פעמים רבות בחלומותיי, בהם אני קמה ויוצאת מהבית ותועה ברחובות העיר לא מוצאת את דרכי.

במציאות זה התרחש אחרת. הראשונה להגיב על דברי האב הייתה שרה, שהייתה תמיד מאוד קשורה אלי, במיוחד אחרי מותה של אמנו. דברי האב פגעו בה אולי יותר מאשר בי. היא צעקה שאם אני אלך, - היא תלך אתי. היא פרצה בבכי. לבכי הצטרפה מיד ברכה, ששמעה את הצעקות. היא דברה מבעד לדמעות:

- רוחלקה, אל תקשיבי לו. הרי כולנו חולים, אין מי שיעזור לנו בבית. תישארי, תישארי!

לאט-לאט התאוששתי מדברי אבי ופניתי אל הבוכות, מנסה להרגיען. לשרה הסברתי שהיא לא יכולה לבוא אתי, משום שהיא חולה ואין לי לאן לקחת אותה. לברכה אמרתי שאני אשאל את אבא. הוא עמד במקומו, שותק. שאלתי: אני יכולה להישאר? הוא ענה במילה אחת: כן.

נשארתי. טיפלתי בשרה, הבאתי את ברכה לבית חולים, דאגתי לאחים. עברו שבועיים ולא יצאתי מהבית. החברים בתנועה התחילו לדאוג לי. הגיע קלמן קצ'נוב לבקר אותי, אמר שבתנועה דואגים, חוששים שנאסרתי. האב ראה כאן דברים שלא ייעשו: מבקר אותי גבר, ועוד לא דתי. כל זה התרחש מול עיניו, אך הוא שתק ולא התערב".

החשש שרחל נאסרה התעורר אצל חבריה לא במקרה. בשנת 1926 רדיפת הציונות בברה"מ גברה. המאסרים התחילו כבר ב-1924 . בליל ה-2 לספטמבר אותה שנה נאסרו 3000 ציונים. עכשיו היו על כוונת המשטרה החשאית כל הפלגים. במרץ 26 נסגר המשרד של החלוץ הלגלי במוסקבה ובעקבות זה באו מעצרים במרבית הערים שבהן הייתה פעילות של התנועה. חוות ההכשרה בקרים נסגרו אחת אחרי השניה, האחרונה שבהן, - "משמר", ב-1928 . בשנה זו נאסרה רשמית פעילות החלוץ במדינה.

שיטת העבודה של הממסד הסובייטי בטיפול בעצירים הפוליטיים בשנים אלה הייתה די מגובשת: המשפט נערך על ידי שלישיה (טרויקה) של אנשי ג.פ.או. שהיו גם התובעים וגם הפוסקים. התהליך נמשך יום אחד ובסופו ניתן פסק הדין. גם הוא היה די אחיד: הנאשם נידון לשלוש שנות גירוש (סילקה), לאזורים שכוחי אל באסיה התיכונה. במקום הגרוש הם היו די חפשיים לנפשם, להוציא חובת התייצבות שבועית במדור המקומי של המשטרה החשאית. הם היו צריכים לדאוג לפרנסתם, אף כי קבלו סכום חדשי זעיר שלא יכול היה להספיק לקיום או לדירה. מגורשים שהשלימו את תקופתם הראשונה היו רשאים להשתקע במספר מקומות מוגבל, לשלוש שנים נוספות. לתקופה זו קראו השותפים לז'רגון הזה בשם "מינוס". "מינוס 100" למשל אסר מגורים בטווח קטן ממאה ק"מ מהערים הגדולות.

עד שנת 1931 ניתן היה במקרים מסוימים ולאחר טיפול מיוחד להמיר את תקופת המינוס ביציאה מברה"מ, לכוון פלשתינה. לאשור כזה קראו בשם "המרה" וביטולו בא במקביל להחרפה משמעותית בכל תהליכי הטיפול באסירים פוליטיים. לעתים קרובות נערך משפט שני תוך תקופת הגירוש או המינוס והאסיר נידון באותה הקלות לתקופת גירוש שנייה. פירוש פסק הדין היה החמרה ניכרת בתנאים. למשל: המגורש שנית נדרש להתייצב במשרדי ג.פ.או. כל יום ולפעמים פעמיים ביום. כל מכתביו נפתחו. כל תנועה שלו חייבה דיווח. מפירי המשמעת המתעתעת הזאת היו צפויים לעונשים כבדים, כמו גירוש נוסף, לאזור עוד יותר נידח. או כליאה בצינוק מיוחד המיועד לפוליטיים, שנקרא "פוליטאיזולטור". כמה מאלה נודעו לשמצה בכך שרק אסירים מעטים הצליחו לשרוד תקופת שהות מלאה בהם, גם היא של שלוש שנים.

צעירי דרור שהגיעו לגירוש גילו בדרך כלל שהם שם לא לבד. לפניהם נשפטו והתגלגלו במסלול דומה מתנגדי המשטר הותיקים יותר, כמו חברי התנועות שהשתתפו במהפכה אך לא נמנו על המפלגה המנצחת, הבולשביקית, למשל הסוציאל-דמוקרטים, האנרכיסטים ורבים אחרים. חברותם וניסיונם היו לעזר רב לרבים מהציונים הצעירים.

אחד מהמפגשים הראשונים עם השיטה הסובייטית עבור רחל היה מותו של אברהם פריידין. אברהם היה בנסיעה ברכבת, נושא אתו מסמכים של דרור כאשר הרגיש שעוקבים אחריו. הוא ידע שאסור לו בשום אופן ליפול בידי הג.פ.או. רחל מספרת על מותו:

" תוך ניסיון נואש להתחמק מהבלשים המתקרבים, אברהם קפץ מתוך הקרון, תוך כדי הנסיעה. הקפיצה הייתה לא מוצלחת: שתי רגליו נקלעו מתחת לרכבת ונקטעו. הוא הובא לבית חולים ושם גמר את חייו. איש מחבריו וחניכיו לא יכול היה להשתתף בלוויה – חששנו שהמעקב אחריו נמשך גם אחרי מותו."

המוות הטרגי הכה קשה את החברים בתנועה. כעבור מספר חדשים נאסרו קלמן קצ'נוב וזאב מלמד, מעריצה של רחל. המעצר אירע אחרי הופעתם המשותפת ב"החלוץ", כנראה שהם היו כבר תחת מעקב קבוע. מיד עם הידיעה על מעצרם, "התייעצנו איך להעביר לבחורים מצרכי מזון ובגדים חמים, הרי הם יכולים להישלח מיד לסיביר. הוחלט להטיל את המשימה על מישהו מ"הפריפריה", דהיינו חבר חדש יחסית שעוד לא נמצא במעקב. נבחרה גלה. היא בקרה בבית המעצר פעמיים ואז הבחינה שעוקבים אחריה. זמן קצר אחריה הוטל מעקב גם על צילה, שהייתה מקשרת בין המרכז של דרור לסניף הלנינגרדי. מתחילת 1927 היא הפסיקה ללון בביתה, מפחד ממעצר. ישנה בחדרה של רחל או אצל חבר אחר, לעיתים הסתובבה שעות ברחובות, מנסה להיפטר מהדמות העוקבת אחריה."

באותו זמן הוטל על רחל לראשונה לתת הרצאה ב"החלוץ". ההרצאה עברה בהצלחה. "הקשיבו לי בדריכות ואחרי ההרצאה התחיל דיון סוער. כשהגיע הזמן לצאת מהאולם, מצאתי את עצמי מוקפת מכל הצדדים על ידי "הקהל" שלי. ביניהם היו מירה אידלסון ואחותה טסיה, (שהצטרפו אז לתנועה ובהמשך דרכן הגיעו לקיבוץ אפיקים). שאלתי את מירה – מה קורה? היא ענתה:

"אנחנו פוחדים שיאסרו אותך כאן. אולי נמצאים כאן סוכני ג.פ.או., ככה לפחות תצליחי להגיע הביתה."

ואכן אחרי ההרצאה הזאת רחל הייתה תחת מעקב. המצב החמיר אחרי שבקייב נעצרו מנהיגי דרור בכנס שהתקיים שם בפברואר 27 . נאסרו קרוב ל-40 איש, בהם נציגים מכל אוקראינה. באותו החודש, בדרכה לבקר את צילה שלנה באותו לילה בחדרה, הבחינה רחל בשניים שעוקבים אחריה.

" הם ירדו בעקבותיי מהחשמלית, עצרו מעבר לתעלה, וחיכו לראות מה אני אעשה עכשיו. החלטתי להמשיך לבית, להשאיר את המזון עבור צילה, ואחר כך לצאת ולהמשיך הלאה, מושכת את "הזנב" אחרי. הייתה כבר שעת ערב מאוחרת כשיצאתי לרחוב, קרוב לאחת עשרה. הם עמדו וחכו לי. לאן אלך עכשיו? החלטתי ללכת לדודה ליפא, מנסה שוב ושוב להתחמק מהם, אך ללא הצלחה, - הם המשיכו לעקוב אחרי. היו רגעים שרציתי לפנות אליהם ולדבר איתם, אך לא העזתי לעצור. בחצות הגעתי אל ליפא. לא סיפרתי לה שאני במעקב, רק בקשתי ללון אצלה. אך לבת דודתי מאשה גיליתי את האמת. בבוקר, לפי בקשתי, היא לבשה את המעיל והכובע שלי ויצאה לכוון המכולת, לקנות לחם. כשחזרה סיפרה שראתה את השניים קרוב לכניסה לבית. הם עקבו אחריה, בחנו אותה מקרוב ומשנוכחו שזאת לא אני, חזרו להמתין על יד הבית. יותר לא היה לי מה לעשות שם. נפרדתי מהמשפחה ויצאתי להסתובב שוב ברחובות. לקראת הערב הייתי כל כך עייפה שהחלטתי לחזור הביתה.

בנוביה דירבניה, בבית הורי, פניתי מיד לחדרי ומיד נרדמתי. מאוחר בערב עוד ביקרה אצלנו גלה, מתעניינת בגורלי. כששמעה שאני ישנה, הלכה הביתה. אבל לא היא ולא אני הרבינו לישון באותו לילה. היא נאסרה בביתה ובמקביל הם נכנסו ועצרו אותי, את אחי דוד-לייב ואת הדייר שלנו זלמן-אידל. חשבתי בזמן המעצר על שרה, היא לנה אצל האימא של צילה ומתוך תקווה להגן עליה קראתי לעצמי בשמה. במהרה התברר לי שלא הצלחתי בכך,- הם הגיעו גם לבית של צילה, לחפש אחריה ועצרו שם את שרה, במקומה. צילה, שלנה באותו לילה בחדר הסודי שלי, הצליחה להתחמק קצת לפני שהם הגיעו גם לשם, אך לא לזמן רב. הג.פ.או. תפסו אותה ברכבת, עליה עלתה בעזרת כרטיס שסידרו לה החברים."

כך הסתיימה תקופת הנעורים של רחל ושרה מרוזוב. הבגרות התחילה עבורן מעבר לסורגים.

בית סוהר.

מתחילת המאסר, מספרת רחל, התייחסו החוקרים אל שרה וגלה ביתר חומרה מאשר אליה. הלחץ הופנה לצעירות יותר, לדעתה, מתוך תקווה להביא אותן מהר יותר לחתימה על הפסקת הפעילות הציונית. הן הושבו בתאים נפרדים, בבית הסוהר הישן בלנינגרד שהיה ידוע בשם "הצלב". שיטת הטיפול באסיר בתא נפרד התבססה על בידוד מוחלט, תוך השגחה מתמדת, - החלון בדלת נפתח ללא כל רעש מדי חמש דקות, - כולל בלילה, בו נדרש האסיר לישון עם הפנים למעלה, כלפי התקרה המוארת. הלחץ הופעל באמצעות השקט המוחלט, כמו בקבר. הבידוד שמש מבוא לחקירות. רחל מתארת את החקירה:

"את שרה וגלה בנות השבע עשרה ניסו החוקרים להפחיד. לשרה אמרו שאביה נאסר בגללה ואם תמשיך להתעקש, תיאסר גם אימה. שרה לא האמינה להם, אך שלושה ימים לאחר שנאסרנו, אכן הגיעו ידיעות מבחוץ שהאב נאסר. שרה לא ידעה מה לעשות. לבסוף הודתה שהייתה חברה ב"דרור", אך לא הסכימה לחתום על שום מסמך. אולי זה סיפק אותם, כי היא הועברה לתא הגדול, ביחד אתי. על שחרור האב שהובטח לה, הם שכחו. בהמתנה משותפת לגזר הדין, כשלושה חדשים אחרי המאסר, ביקרה אותנו ברכה. ממנה התברר לנו שהאב נאסר בלי כל קשר לבנותיו והואשם בקרבה אל הרבי. בבית הסוהר הוא סבל נורא, - האסירים הפליליים שישבו יחד אתו בתא התעללו בו, לא נתנו לו להתפלל, את המזון של בית הסוהר הוא לא אכל, ברכה חששה מאוד לחייו.

שרה ואני פנינו להנהלת הכלא ובקשנו את העברתו אלינו, בתור אסיר פוליטי. משסירבו לנו, הכרזנו על שביתת רעב.

יחסית למה שבא אחר כך, שלטונות הכלא בזמננו היו די ליברליים. כעבור ארבעה ימי שביתה, הסוהר קרא לשרה והודיע לה שאביה הוצא מהמדור הפלילי. שרה האמינה להם והסכימה להפסיק את שביתת הרעב. אני הייתי פחות נאיבית והכרזתי שעד שלא אראה את אבי במו עיני ואיווכח שהוא נמצא בתנאים סבירים, לא אפסיק את השביתה. אינני ידעת מה השפיע עליהם, אולי העובדה ששתינו היינו צעירות, תמימות ויפות, ואולי המסירות שגילינו ביחס לאבינו, - אך בסוף נתנו לנו לראותו. שוחחנו אתו מספר דקות, בנוכחות הסוהרים. הוא נראה רע מאוד. סיפרנו לו שרעבנו חמישה ימים למען הפגישה אתו. הוא הסביר לנו בקצור את נסיבות מאסרו: הוא ניסה לשלוח לחו"ל ספרים מהספרייה של הרבי (שכבר היה מחוץ לברה"מ בתקופה זו), באמצעות חסיד שהיה לו קשר עם מבריחים. החסיד נתפס ובעקבותיו הם הגיעו אליו. הוא גם סיפר לנו שהועבר מתא פלילי לתא פוליטי, שעכשיו הוא יכול להתפלל והיחס אליו השתפר. החוקר האיץ בנו ונפרדנו מבלי שיכולנו לדעת שיעברו תשע שנים עד שנזכה לראותו שוב, בפעם האחרונה, זמן קצר לפני מותו.

החקירות נמשכו כחצי שנה. כשהם היו מוכנים, הזמנו, כל האסירים ביחד, לאולם אחד. פסקי הדין ניתנו בעמידה, לכל סוגי ה"פושעים", - הפוליטיים, הפליליים, הכלכליים. כולם ניתנו עלי ידי השלישייה, הטרויקה. מי ששמע את שם משפחתו לא תמיד ידע לשלוט בעצמו, רבים בכו. אותנו דנו לשלוש שנות גירוש באסיה התיכונה. בשלב זה האמנו שזו תהיה תקופה סופית, כך שאחריה נוכל לשוב לחיים נורמאליים ואולי אפילו לפעילות ציונית. שרה ואני החלטנו מראש שלא להגיש בקשת "המרה", - חשבנו ששלוש שנים יעברו מהר ואחריהם, - כל החיים לפנינו..."

לא רחל ולא שרה חשבו שניתן יהיה אי פעם לבחון מה באמת התנהל בתהליכי החקירה שלהן. רק עם כתיבת הספר, בשנות התשעים של המאה, נוצרה אפשרות להגיע לארכיון של ג.פ.או. מכתב שנתקבל משם מאשר ש- "רחל (שרלה) בת חנן מרוזוב, ילידת 1907, שהתגוררה בעת המאסר בעיר לנינגרד, ברחוב הטיילת על נהר מויקה, בית 7, דירה 30 , נאסרה ב-9 לפברואר שנת 1927 ". המסמך מאשר לנו שאכן רחל הצליחה לבלבל את השלטונות שהניחו, לפחות לזמן מה, שהיא ושרה הנן אישה אחת (שרלה). כמו כן מתברר שהחדר ה"סודי", אותו שמרה לעצמה, נרשם ככתובתה הקבועה, ידועה היטב לחוקריה.

בכתב האשמה נאמר שנאשמה "בהשתייכות לארגונים ציוניים מחתרתיים, אנטי-סובייטיים, ששמותיהם "דרור", "מכבי", "החלוץ". נשמרה אצלה התכתבות עם ארגונים אלה וספרות אנטי-סובייטית המיועדת להפצה. --- בעקבות דיון מיוחד שהתקיים ב27 למאי 1927 הוחלט לשלוח את מרוזבה לשלוש שנים לאסיה התיכונה."

לאחר מתן גזר הדין, הובאו האסירות הצעירות אל תחנת הרכבת ויצאו לדרך במסע אסירים טיפוסי, שהמסורת והשפה הרוסית נתנו לו שם מיוחד: אטאפ.

השם הומצא עוד בראשית המאה התשע-עשרה, כאשר שיירות המסע של האסירים התנהלו בדרכן אל מקום הגירוש ברגל במשך חדשים ארוכים, כאשר האסירים כבולים בשלשלאות בקבוצות של שלושה והשיירה מונה בין 20 ל100 בני אדם. המסע התנהל בין בתי הסוהר או מחנות הגירוש והוא נמשך לעתים שנתיים.

לקראת סוף המאה נכנס בהדרגה השימוש ברכבות ובכלי שיט, אך עקרונות המסע נשמרו וכן גם שמו. וכך עברה השיטה באופן טבעי למשטר הענישה הסובייטי. רחל מתארת את האטאפ שלה ושל חברותיה: רכבת מיוחדת, של אסירים בלבד, המתנהלת באיטיות מבית סוהר לבית סוהר, כאשר בכל מקום יורדים כמה אסירים ועולים כמה אחרים. התהליך לוקח זמן, כי בכל מקום מתקיימת פרוצדורה של מיון מחדש וצירוף של קבוצות חדשות, אולי על פי גזר הדין, ואולי על פי תכולת בתי הסוהר המקומיים. היא מנתה במסע שלה ארבעה-עשר תחנות עצירה כאלה. הפתעה חיכתה לה כבר בתחנה הראשונה, בבית המאסר במוסקבה.

"נכנסנו לחדר הביקורים והופתענו לפגוש שם את אחינו הבכור דוד-לייב. התרגשנו מאוד, גם שרה ואני וגם הוא. שאלתנו הראשונה הייתה: מה עם אבא? האם הצליח לשרוד במאסר? דוד-לייב סיפר שהם ניסו לשחרר את האב. לשם כך נדרש סכום של 5000 רובל, לשם "קניה" של הנוגעים בדבר. הוא ניסה לגייס את הסכום בקרב הקהילה החסידית, אך לא הצליח. אני זוכרת ששאלתי האם אפשר לשחרר בדרך זו גם אותנו והוא ענה שלא, השוחד לא עבד לגבי אסירים פוליטיים.

האב נשאר במאסר והוא נשלח לעיר קרסנוירסק, בה היו עוד כמה מגורשים מהחסידים וגם קבוצה של חברים מהתנועה הציונית. חברי הקבוצה, - זה נודע לנו אחר כך, - התיידדו אם אבא וניסו להקל עליו ככל יכולתם. גם תושבי העיר היהודים שלא מקרב המגורשים כיבדו את האב ובעקר העריכו את יושרו ואת מוסריותו.

במקום הקבוע שלנו התארגנו כקבוצה שיתופית. רק חלק מאתנו מצא עבודה, - במשרד, בבניין או בעבודה זמנית כלשהי. שכר העבודה התחלק בין כולם, כך שתמכנו גם בחלשים ובבודדים שבינינו. כשמצבנו התייצב במקצת, התחלנו לשלוח חבילות של מצרכים לאבינו, אך זה לקח כמה חדשים. הוא בילה בקרסנוירסק שנתיים ואז, לרגל אחד מחגי המהפכה, זכה לחנינה בלתי צפויה, יחד עם האסירים הפליליים. ברכה עם הילדים חיה בתקופה זו בנבל, - עיירה על גבול ביילורוסיה. בעיירה התקיימה ישיבה חב"דית מחתרתית וחסידי נבל עזרו לה ולילדיה. דוד-לייב נשאר בלנינגרד.

אינני יודעת איך ומתי זה התחיל, אך רבים בקהילה החב"דית התפרנסו מתעשיית בית של טכסטיל. בזה עסק גם דוד-לייב. באחד מביקוריו בנבל הוא פגש את אשתו לעתיד, צייטה. כאשר כעבור הרבה שנים, כבר לאחר מותו של דוד-לייב, ביקרה בתי דינה את המשפחה שלו במונטריאול, היא סיפרה לצייטה על גירושי. צייטה הגיבה ספונטאנית:

- מה זאת אומרת גירושין? את חושבת שרק לאימך היה קשה בחיי נישואין? גם לי היה קשה עם דוד-לייב, גם בגלל הקנאות הדתית שלו וגם משום שהוא אסר עלי לעשות כל מה שרציתי – ללמוד, לקרוא, לפגוש אנשים. בחיי הנישואין של לא היו הנאות ולא בילויים, רק עמל קשה ומייגע. את רואה, אימך נענשה על כך שעזבה את הדת ואחר כך גם עזבה את בעלה: לכן אין לה נכדים ממך.

בתי שאלה בתום לב:

- ולמה לרבי אין ילדים, האם גם הוא נענש?

- לא! - את צייטה חדת הלשון השאלה החצופה לא הביכה. - לרבי אין צורך בילדים, - כולנו ילדיו.

אך זה קרה כעבור הרבה שנים. בינתיים צייטה הצעירה הצטרפה אל דוד-לייב בלנינגרד וברכה נשארה עם הילדים בנבל. אבי הגיע והצטרף אליהם אחרי שחרורו. נדמה היה שעכשיו הוא יוכל לנוח, אחרי המאסר והגירוש. אך מהר מאוד התברר שהעיירה הייתה קטנה מדי, הוא כבר היה דמות מוכרת ומפורסמת. והחסידות נשארה במרכז חייו, כמו לפני הגירוש. בהיותו בנבל היה אחד מתפקידיו לקרוא ולפרש את ה"מאמרים" של הרבי, שהגיעו לשם בדרכים נסתרות. את המאמרים, שהיו בעצם הדרשות או הנאומים של הרבי, למדו תלמידיו על-פה, כמו פעם בליובביץ' ואחר כך הדפיסו והפיצו, למרות שזה נעשה יותר ויותר מסוכן.

כעבור מספר חדשים עבר אבי עם משפחתו ללנינגרד. בעיר הגדולה היה סיכוי גדול יותר לחמוק מעיניים לא ידידותיות. בקהילה סידרו לו תעודות מזויפות תחת שם המשפחה פבזנר, שהיה שם הנעורים של אימנו. החיים הלא לגליים, תחת שם מזויף, היו מסוכנים, אך נראה שהוא החשיב יותר מכל את הקשר החי עם הרבי. כל זה נודע לנו הרבה יותר מאוחר".

הגירוש.

מסע האטאפ של רחל המשיך ממוסקבה מזרחה, כאשר שותפות לה לתא ולמסע שרה וגלה. כשהגיעו אחרי כמה חדשים לטשקנט, ידעו שכאן יקבעו להן את היעד הסופי. רחל מספרת:

" באותם הימים השלטונות הפרידו בין הפוליטיים לפליליים. בית הסוהר של טשקנט היה במובן הזה ליברלי במיוחד. במשך היום דלתות התא היו פתוחות, הן ננעלו רק בלילה. ביום גם לא מנעו מגברים ונשים להיפגש ביניהם. הייתה בם חנות קטנה, בצמוד לבית הסוהר, בה ניתן היה לקנות מצרכי מזון. אפשר היה גם לבקש מאחד הסוהרים לקנות לנו משהו מחוץ לגבולות הכלא ולסמוך עליו שהבקשה תתמלא. בדומה לבתי סוהר של מעבר אחרים, גם בטשקנט ניהלו האסירים יומן משותף, בו נרשמו שמות של כל אלה שפקדו את המקום בעבר.

כך גילינו, שרה ואני שמות של חברים שעברו כאן לפנינו, כמו ברוניה, אותה הכרנו היטב גם מליובביץ', גם מלנינגרד. לפני התחלת המאסרים בלנינגרד, חזרה ברוניה לרוסטוב, בה חיה משפחתה, על מנת לייסד שם סניף של פריפריה.

לא ידענו מה עלה בגורלה, עד שפגשנו את שמה בין הרשימות בטשקנט. אך שמחת הגילוי והתקווה לפגישה נעכרה כשהתחילו להודיע לנו על יעודנו הסופי.

לגלה נקבע לשהות בעיר בשם פרונזה, לשרה – בעיר בשם טרמז ולי בכפר שאיש לא הכיר בשם בקבודי. זו הייתה לנו מכה קשה, קווינו להעביר את הגירוש ביחד. אסירים פוליטיים ותיקים בטשקנט, רובם מתנועות קומוניסטיות שהובסו על ידי הבולשביקים, יעצו לנו לא לקבל את הדין ולנקוט במקרה הצורך בשביתת רעב, והכי חשוב – לכתוב למוסקבה, לפשקובה."

מי הייתה אותה דמות, אישה שלאסירי ציון רבים בברה"מ הפכה למלאך-שומר, לעתים מחולל נסים?

יקטרינה פבלובנה פשקינה (פ' דגושה וסגולה),פעם אשתו של הסופר גורקי, הייתה החל משנת 1923 ראש הצלב האדום למען עזרה לאסירים פוליטיים בברית המועצות. הארגון שבראשו עמדה עזר בפועל לאלפי אסירים ומגורשים יהודים. העזרה כללה משלוח חבילות מזון, בגדים, כסף ותרופות, קשר בין האסיר למשפחתו, שיפור התנאים ולפעמים העברה פיזית של האסיר ממקום למקום, וטיפול בהמרת הגירוש באישור יציאה לארץ. הנושא האחרון יתואר ביתר פירוט בהמשך. הקשר עם פשקובה היה נוצר בשנות פעילותה מהמקומות הנידחים ביותר, על ידי האסיר או על ידי בני משפחתו. ספק באם היה אסיר ציון אחד באותן השנים שלא זכה לאיזו שהיא עזרה ממנה. אחד מהאחרונים שזכה לעזוב בעזרתה את ברית המועצות בשנת 1934 , אסיר ציון בשם חיים קוסרובסקי, מתאר בזיכרונותיו את הבית הישן במוסקבה שבו מוקם משרדה, את התור האינסופי של הממתינים לראיון אתה ואת הסבלנות ותשומת הלב שהיא הקדישה לכל אדם. הוא מתאר אותה כ"אחת מהנציגות המופלאות של האינטליגנציה הרוסית במיטבה... היא ייצגה עבורנו, המפוזרים בפינות שונות של הארץ הענקית, חוט יחיד של חיים המקשר בינינו לעולם החיצון". הוא עצמו פנה אליה במשך 10 שנים ב- 12 בקשות המרה, שכולן זכו לתשובה אישית אוהדת, הגם שלא נענו על ידי השלטונות שמעליה. המסר העקבי שלה היה: אל תאבד תקווה!

גם המכתב של רחל ושרה אליה הואיל: הגיע תיקון להחלטה הקודמת, המאפשר לשתי האחיות להישלח לאותו המקום, לעיר טרמז. גלה לעומת זאת נשארה עם היעוד הקודם שנקבע לה. האחיות נפרדו ממנה בטשקנט, ממתינה לאטאפ לפרונזה. בדרך הן נעצרו בתחנת בית סוהר נוספת, בעיר סמרקנד.

" עם הגיענו לסמרקנד, - מספרת רחל, - נודע לנו שבבית הסוהר המקומי אין מדור של אסירים פוליטיים ושההנהלה מתכננת להלין אותנו יחד עם הפליליים.

לפי עצת החברים המנוסים מאתנו החלטנו להכריז על שביתה ולסרב להיכנס לתא שאליו הובלנו. להפתעתנו השביתה עזרה, הם פינו עבורנו משרד, הביאו מזרנים וזכויותינו נשמרו לנו. לא תמיד זה פעל כך, הגם שעמדת השלטונות הייתה עדיין ליברלית מאוד בהשוואה למה שבא אחר כך, בשנות השלושים. שתי חברות לתנועה שהגיעו מטשקנט מאוחר יותר סיפרו על אסיר פוליטי שם שלאות מחאה כנגד העברתו למדור הפלילי שפך על עצמו נפט ונשרף למוות."

העצירה בסמרקנד התארכה לחדשיים. היה זה בקיץ חם ומחניק, רוחש יתושים, שפצעו ועינו אותן פיזית ונפשית. לכן המשך המסע לטרמז התקבל בשמחה.

רחל, שרה ושתי חברות בשם חיה (האחת בזר, מחרסון, השנייה ויטבסק, מקייב) הגיעו לטרמז בבוקר של ספטמבר והבלו מיד לבניין הג.פ.או..

" היינו עייפות ורדומות והאדמה כאילו המשיכה לנוע מתחת לרגלינו. הלילה נראה לנו אפל במיוחד בהשוואה ללילות הלבנים אותם זכרנו מהבית והדרך ארוכה, מופרעת על ידי קריאות הזירוז של השומרים. במשרדי הג.פ.או. בדקו לנו את המסמכים, רשמו אותנו ונתנו לכל אחד מאתנו סכום של 6 רובל, אתו היינו אמורים להתקיים במשך החודש הבא. אחר כך שוחררנו, אלא שמחוסר ידיעה לאן לפנות, נשארנו שם, מעבירות את שארית הלילה על הכיסאות בחדר ההמתנה. בבוקר היה אמור לפגוש אותנו אחד מותיקי המגורשים במקום, ולעזור לנו בצעדים הראשונים. הבוקר בא ואכן ה"ותיק" שלנו הגיע. הוא נראה כמו נער בן 17 וכשראה אותנו כמעט ופרץ בבכי מרוב אכזבה. אפשר היה להבין אותו: עד להגיענו הוא היה הגבר היחידי בקבוצה שכללה עוד ארבע בנות. שמו היה שמואל רוזנברג. על מנת להגן על הבנות מה"מחזרים" המקומיים, הוא הציג את עצמו כבעלן של הארבע, מה שלא הרתיע את האוזבקים המקומיים מלפנות אליו בהצעות לקנות ממנו אחת מהנשים. הופעת ארבע הנוספות עכשיו איימה לסבך עוד יותר את המצב הלא פשוט. האכזבה הייתה גם שלנו: לא כך דמיינו לנו את ותיקי המקום שיבואו לקבל את פנינו. אך לא היה מה לעשות והוא הביא אותנו לאכסניה שבה הם חיו. טרמז הייתה קרובה לגבול האפגני, ארץ ממנה הגיעו סוחרים, והאכסניה שמשה גם אותם. בעל הבית, כפי שהתברר לנו אחר כך, היה קשור לג.פ.או. והיה לו עניין בצבור המגוון שהתאכסן אצלו. אותנו הוא קבל בחום ובלבביות, אך מיד התעוררה השאלה היכן לשכן אותנו. חמשת הציונים שכבר היו שם ישנו בחדרון אחד, שבו היה מקום רק למיטה אחת, השאר ישנו על הרצפה. כשהגענו, הוחלט שכמה מאתנו ילונו, לפי תור, בחצר,

בחלק שיש מעליו סכך, ובינתיים נתחיל לחפש חדר יותר מרווח. הבנות אותן פגשנו במקום היו אפילו צעירות מאתנו.הראשונה שפגשה אותנו באכסניה הייתה באסיה רפפורט. היא עמדה בחדר נשענת בגבה לדלת, קטנה, יחפה ונראית מאוד ביישנית. "זאת של בעלי הבית?" שאלתי את שמואל. "לא, זאת חברה שלנו" הוא ענה, ובאסיה פנתה אלי והושיטה את ידה. למעשה גם שרה לא נראתה מבוגרת ממנה. בדרך, כשהתגלגלנו מבית סוהר אחד לשני, היו הסוציאל- דמוקרטים המבוגרים יותר שואלים אותי בהשתתפות: "לא היה עם מי להשאיר את הילדה, מה?" הם אמנם הבינו שזוהי אחותי ולא בתי, אך לא האמינו שהיא נידונה בזכות עצמה, לא היו נותנים לה יותר מ-14 -15 , בעוד שלמעשה כבר מלאו לה אז 19 שנים.

אחר כך הופיעו האחרות: גודה ארשבסקיה, מניה קרבצ'יק ולשמחתנו הרבה גם ברוניה קנטור. התברר שהיא נאסרה ברוסטוב, באותו היום שבו אסרו אותנו בלנינגרד. גם שרה וגם אני התפללנו בסתר לבנו לפגוש אותה בטרמז, אך לא העזנו לגלות זאת זו לזו.

הדבר הראשון אותו רצינו לעשות לאחר ההכרות עם החברות היה להתרחץ וללכת לדואר, לבדוק אם הגיעו מכתבים מהבית. הבאנו מים מהערוץ השכן (היה כזה בכל רחוב, זרמו בו מים להשקייה והוא נקרא באוזבקית "אריק"), תלינו סדין על פינת החדר, השגנו קערת נחושת ישנה והתרחצנו לפי תור – ליותר מזה לא יכולנו לקוות. אחרי חדשים של מסע אסירים היה לנו מוזר להיות פתאום עצמאיות, - ללכת לדואר, לשאול האם הגיע משהו "לפי דרישה", ואחר כך לנדוד ללא חפזון ברחובות העיר הישנה מבלי שנשמע פתאום את קולות השומרים שלנו. חדוות החופש השתלטה עלינו ודחתה את שאלות העתיד למחר.

ובנוסף לכך בדואר באמת חיכו לנו מכתבים, ביניהם אחד בשבילי שנשלח מזמן ובו 50 רובל. לברכה לא יכול היה להיות כסף; התבוננתי בשם השולח וראיתי: שנאירסון. עד היום אינני יודעת מי מבנות הרבי שלחה לנו את הכסף. הסכום היה משמעותי מאוד באותם הימים, משכורת חודשית מכסימלית למי שהצליח למצוא עבודה בגירוש הגיעה ל-25 רובל. בסכום שקבלנו יכולנו לשכור חדר ולהתחיל להתארגן להמשך החיים. מצאנו חדר בבית חמר קטן עם חצר, בחלק האוזבקי, הישן של טרמז. התברר אחר כך שאת החדר השכן באותו הבית שכר מנהל בית הסוהר המקומי עם אשתו. אלא שהשכנות הזאת יצאה אפילו לטובה, הרגשנו כך מוגנות ובטוחות יותר מהטרדות ממקומיים.

החדר היה מרוהט בפשטות: על יד אחד מהקירות עמד שולחן, ועל יד קיר אחר – מיטה ובסמוך אליה ספסל. עברנו לכאן שבע בנות. שמואל ומניה, שהיו כבר זוג, נשארו באכסניה. עכשיו, כשהשתחרר מעול האחריות על כל הבנות, יכול היה שמואל להתפנות אליה. כעבור זמן קצר הגיעו למקום שתי בנות נוספות, לאחת קראו אסיה אכסלרוד ולשנייה שרה סוקולובסקי. הקומונה שלנו מנתה עכשיו תשע נשים."

הגירוש, שהתחיל עם תחושת שחרור והצטייר בראשיתו כניסיון שיש בו איזה נופח רומנטי, התגלה מהר מאוד כמציאות יומיומית אפורה וקשה הסובבת סביב מאבק מייגע עם מצוקה. מספרת רחל:

"היינו קבוצה של עשר נשים צעירות וגבר אחד. בהתחלה עבדו רק שלושה מאתנו,- שמואל, באסיה וחיה. אחר כך קבלה עבודה גם גודה. העניין לא היה מקרי: מדיניות הג.פ.או. הייתה לא לאפשר לעבוד ליותר מ-2-3 אנשים מתוך קבוצת גירוש. כשחיפשנו עבודה, לא יכולנו לקבל אותה ללא אישור הג.פ.או. ואישור כזה לא ניתן לנו, ללא הסבר. היה רק מוצא אחד: להתארגן כקומונה.

כל המשכורות נכנסו לקופה אחת, אני ניהלתי את משק הבית, דואגת לכך שההכנסות יספיקו לכל החודש. זה היה קשה מאוד. אני זוכרת אירוע יוצא דופן בטרמז: הגיעה לעיר אופרטה. הם הציגו דברים שמאוד אהבנו, כך שלא יכולנו ממש לוותר עליהם. כסף לכרטיסים לכולם לא היה. מה לעשות? אחרי דיון ארוך מי ילך ומי לא, סוכם שנקנה רק כמה כרטיסים והאחרים יתפלחו איכשהו. היחידה שהצביעה נגד הייתי אני,- מתוך טענה שאם נקנה אפילו כמה כרטיסים, לא יספיק הכסף שבידנו עד לסוף החודש. התכנית עלתה יפה: השתמשנו בכל כרטיס פעמיים, כאשר הנכנס מבריח אותו החוצה וכך כולם נכנסו. אך האופרטה נסעה לדרכה וכעבור כמה זמן הכסף שלנו אכן נגמר. הגיעו ימים שבהם לא היה במה לקנות אוכל. לאחת מהבנות היה מחזר מקומי, אוזבק, כשהבחין במצבנו, הוא הביא לנו המון מישמש. התוצאה הייתה שלמחרת סבלנו כולנו מכאב בטן ופשוט שכבנו. המפרנסים שביניינו הלכו לעבודה רעבים. ברוניה, שהתקבלה לא מזמן לקורס למדפיסות, הלכה רעבה ללימודים. כך עברו יומיים. החלטתי ללכת לשוק, לבקש מהמוכר פיתה ואחר כך "לגלות" ששכחתי את הכסף בבית. המוכר הכיר אותי וקוויתי שהוא יאמין לי. לקחתי את הסל, והלכתי לשוק, מנסה לנהוג כרגיל. המוכר קבל את פני במאור פנים ושאל: לחם או פיתה? עניתי: פיתה, והבושה בוערת בקרבי, - אני הולכת לרמות מישהו שבוטח בי.

מה שקרה לאחר מכן זכור לי במדויק ועדיין לא מובן לי. עמדתי לפני הדוכן שעל צדו החיצוני, זה שפונה אלי, הייתה בליטה ששמשה כמדף שהקונים הניחו עליו את סליהם. פתאום הבחנתי על המדף הזה, קרוב מאוד לסל שלי, בחבילת שטרות מקומטים, של רובלים. זה לא יכול היה להיות כספו של המוכר, הוא גם לא ראה אותו. הבטתי לצדדים, - איש לא הביט בי, - וקרחתי את הכסף. שילמתי עבור הפיתה, קבלתי עודף ויצאתי מהחנות. פחדתי, הרגשתי את עצמי כגונבת.

בהביטי מסביב, כבר בחוץ, ראיתי דמות של אדם גבוה עם שיער שיבה, מתרחקת ממני. אבי בטח היה אומר שזהו אליהו הנביא, עבר במוחי. המשכתי להסתובב בשוק, קונה לנו חמאה, גבינה, ירקות, דברים נוספים. הסל הלך והתמלא. כשהגעתי הביתה, הבנות שכבו, כמו קודם. "בואו לאכול!", - קראתי להן, כאלו ימי הרעב בכלל לא היו. מישהי ענתה בכעס: "תפסיקי להתעלל!"... עם הפיתה החמה והירקות הטריים על השולחן, היה לנו חג אמיתי."

אבל שאר הימים היו קשים. אפילו הסכום הזעום של 6 רובל בחודש אותו הקציבה הממשלה למגורשים, לא תמיד ניתן לחבורה. היה פה אספקט פסיכולוגי, שעבד על פקידי הרשות כמו על כל עובדי הממסד: היו ביניהם אנשים שונים, טובים ורעים, אך השלטון על גורלם של אחרים, בראש וראשונה על עצירים למיניהם, דחף אותם להתנהגות לא אנושית. הם כאילו עסקו בבדיקת ובהרחבת גבולות שלטונם. כשרחל באה בשם החבורה להנהלת ג.פ.או. לשאול למה אינם מקבלים את הכסף המוקצב להם, ענה לה איש במדים שישב מאחורי השולחן, בחדר הקבלה: "ומה חשבתם? לא מספיק שאתם פועלים נגד המהפכה, אתם עוד רוצים שנתמוך בכם?" הייתה כאן הפרה של נוהל ארצי ידוע, אך איך יכלו המגורשים לעמוד על זכויותיהם? רחל הודיעה בשם החבורה שלאות מחאה כל ה-11 יפסיקו להתייצב לביקורת השבועית.

" הם באו לקחת אותנו בכוח, שני שוטרים רכובים על סוסים. הסתדרנו בטור, הפרשים משני הצדדים. וכך צעדנו לעבר בניין הג.פ.או., תושבי העיר שכבר הכירו אותנו, צופים בנו בתמיהה. הובלנו למשרד שבו נהגנו להתייצב ושם דרשו מאתנו הסבר. הבאנו שני נימוקים לשביתה : דחיית התשלום המגיע לנו וגסות הרוח ביחס הפקיד אל נציג המגורשים. הם הבטיחו לנו לברר את העניין ועל מנת למנוע אי נעימויות בעתיד, להבא להתייצב בזמן. ואכן את הכסף קבלנו ואת סגן המפקד שהתנכל לנו העבירו למקום אחר (לימים התברר שהוא הועלה בדרגה והתמנה למנהל בעיר אחרת). אלא שהניצחון עלה לנו ביוקר, במהרה נודע לנו שג.פ.או.החליטו לפזר את החבורה הטרמזית בכפרים בסביבה, שתי בנות בכל כפר. באחד מהכפרים הללו הייתה מגיפת צרעת, בשני נעלמה נערה מהמגורשים ועקבותיה אבדו. ידיעות כאלה הטרידו לא רק אותנו. מסתבר שבתקופה זו הג.פ.או. עדיין גילו רגישות לגורל המגורשים. אני זוכרת מקרה שבו באסיה התעכבה ולא חזרה בזמן מעבודתה ולפי קריאתנו התארגנו השוטרים "שלנו" לחפש אותה. לבסוף היא נמצאה בריאה ושלמה, משוחחת עם צעיר יהודי מאפגניסטן שאביו הסוחר הציע לו לרכוש אותה לכלה...

על רקע זה החלטנו להתייחס לרעיון הפיזור שלנו כאל פרובוקציה. החלטנו לפנות לממונים ולהציע שינוי חלקי בתכניתם: אם חייבים לשלוח מישהו לאחד מהכפרים, שישלחו לשם את הזוג, שמואל ומניה. ואילו את הבנות שישאירו בטרמז. שמואל תמך בהצעה, לא כן מניה: הוא סבל מחולשה בריאותיו והיא הייתה מוכנה להלחם נגד כולם, כולל חבריה לגירוש ובלבד שלא לסכן את בריאותו. לאחר ויכוחים קשים הבנו שאת מניה לא נשכנע. ואז החלטנו שאיש מאתנו לא יזוז מהמקום. ניסחנו מכתב למוסקבה שבו בקשנו לבחון את החלטתם מחדש, עם העתק לפשקובה.

ההנהלה המקומית לא מיהרה לפעול. אולי בכלל היוזמה באה מצדם, במגמה להעניש אותנו על חוצפתנו. כעבור זמן מה קבלנו תשובה מרגיעה מפשקובה: העניין נבדק שנית והוחלט להשאיר את כולנו בטרמז. בכך נפתר גם הקונפליקט עם מניה, אחרי הכל הבנו את הקושי שלה לבחור בין טובתנו לטובת שמואל.

תקופת החיים בטרמז, שבה רחל לוקחת על עצמה את האחריות על משק הבית של הקומונה, מלמדת אותה תפקידי מנהיגות נוספים, כמו טיפול בקונפליקטים שהיו בלתי נמנעים בחיי קולקטיב סגור ומנותק מקרובים וידידים קודמים. זה נשמע בזכרונותיה רק דרך אגב, כמו בסיפור על אחת מהבנות בקבוצה, חיה ביזר: " הגענו לגירוש ביחד. היא התרגלה לא לדאוג לעצמה, - הייתה נערה יפה, מפונקת, לא מעשית וקפריזית. הבנות לא אהבו אותה ואני השתדלתי לקבל אותה כמו שהיא ולתת לה מקום ביננו". או סיפור אחר: הבנות השתייכו לארגונים ציוניים שונים ולמען שלום בית נמנעו מלעסוק בויכוחים אידיאלוגיים. אך ניגודי ההשקפות נגעו בחיי יומיום.

"חיה ויטבסק, למשל, שכאחות הצליחה למצוא עבודה ובכך לפרנס לפעמים את כולנו, דווקא השתייכה למפלגה שהתנגדה לרעיון הקומונות. כלומר, - החיים הכתיבו לה את ההתנהגות ולא האידיאולוגיה". במקרים שבהם הבנות לא הצליחו ליישב את הקונפליקט ביניהן בעצמן, לקחה עליה רחל את תפקיד עשיית השלום ביניהן. כמו שהיא זוכרת את עצמה מהילדות, כועסת ומתפרצת בקלות, כך עכשיו היא למדה לגלות סובלנות ותבונה. היא חושבת שהלמידה הזאת באה בעקבות האחריות שהיא נאלצה לגלות כלפי אחותה הצעירה, שרה. שרה גדלה והפכה לאישה צעירה מעורבת ואיכפתית שלא נרתעת מריב או ויכוח לוהט, כאשר בקומונה מתרחש משהו שנראה לה לא צודק. אצל רחל מסתמנת המודעות לכך, שבטרמז התחילו לבוא לידי ביטוי הבדלי האופי והטמפרמנט בין שתי האחיות, למרות שהן נשארו קשורות מאוד האחת לשנייה. מכאן סיפוריה של שרה מוסיפים פן נוסף לסיפור של רחל. מספרת שרה:

"היינו שם עשר בנות, חיינו בצפיפות בשני חדרונים קטנים ולא יכולתי להימנע מריבים עם החברות. העיר עצמה הייתה קטנה ולא מעניינת, כמעט כל אוכלוסייתה אוזבקית, מלבד יחידות של צבא רוסי ששמרו על גבול אפגניסטן.

חברתי גודה עבדה כמנהלת חשבונות ויצא לה לנסוע לפעמים למספר שבועות לעיירה בשם שירבד. פעם ביקשתי וקבלתי רשות מג.פ.או. להתלוות אליה. בשירבד ניסיתי לחפש עבודה כלשהי גם לעצמי. התחלתי מהשוק, בו הסתובבתי בין מוכרי הבגדים, מציעה להם עזרה בתפירה ותיקונים. לפעמים קבלתי איזו עבודת חייטות קטנה. אחר כך פניתי לבית החולים המקומי והתחלתי לעבוד כסניטרית. בית החולים היה קטן וחסר כוח אדם מקצועי. אחרי כמה ימים הציע לי הרופא לעבוד לצדה של אחות מנוסה ולקבל על עצמי בהדרגה תפקידים של אחות. וכך היה. קבלתי אפילו מגורים במקום, - חדר בבית קטן, סמוך לעבודה.

האחות שלימדה אותי התחילה לבקר אצלי בערבים, אך די מהר התברר לי שהיא באה בשליחות הג.פ.או. וגירשתי אותה. בינתיים הגיע זמנה של גודה לחזור לטרמז ונשארתי לבד. בינתיים התיידדתי עם וטרינר שחי במקום. הוא לימד אותי לטינית, שחקנו שחמט והוא גם עשה לי הכרות עם סוסים ועם רכיבה. זה לא היה קשר רומנטי, פשוט כאירופאים כאן, כמו בטרמז, היה קל לנו להתיידד. אבל הסיפור נקטע, כאשר קבלתי הודעת פיטורין מבית החולים בטענה שאני "לא מסתדרת בעבודה". זה היה שקר, - פוטרתי בעקבות האירוע עם האחות- הסוכנת. על מנת לעשות צדק עם עצמי מחקתי במכתב הפיטורין את המילה לא."

אלא שלסיפור של שרה בשירבד היה המשך לא סימפטי מכוון לא צפוי. מתברר שהוטרינר ההוא לא ראה את הקשר ביניהם כמו שראתה אותו שרה. זמן צר אחרי פיטוריה הוא בא אליה והציע לה לעבור לחיות אתו. שרה קבלה את זה כעלבון וסילקה אותו באותה הנחישות שבה היא נהגה עם האחות-הבלשית. הגבר נפגע בכבודו ויצא למלחמה נגד שרה, מעליל עליה שהיא נכנסה ממנו להריון ועומדת לתבוע מזונות. העניין נבדק על ידי הג.פ.או. והתיק נסגר, אך לשרה יצא בינתיים שם של לוחמת ללא חת.

הזמן זרם ואחדות מהבנות התקרבו לסוף תקופת הגירוש שלהן. שתיים מהן, ביקשו וקבלו דרך פשקובה אישור להמרה, דהיינו לעזוב את הארץ ולהגר לפלשתינה. היו אלה באסיה רפפורט וחיה ויטבסק. דווקא שתיים שעבדו.

"התחלנו להתארגן לקראת נסיעתן, - מספרת רחל, - בכך ששלחנו מיד את ברוניה ללמוד כתבנות ובמקביל הדקנו את החגורה, על מנת לחסוך משהו לשתי הבנות לדרך, לארץ שבה ציפו להן לדעתנו חיים קשים אך נפלאים.

השתיים נסעו וכעבור זמן מה קבלנו מכתב מבאסיה. היא התעכבה בדרך בעיר בשם אשחבד, מתוך כוונה להיפרד מחבריה לתנועה ולשהות שם שבוע. אך השבוע התארך לאחר שמצאה שם את בחיר לבה והחליטה לוותר בכלל על הנסיעה. במכתבה היא בשרה לנו על חתונתה. הבנות קראו את המכתב ובכו: איך היא מאכזבת אותנו, לאחר שהכנו אותה לתפקיד כל כך נשגב..."

לאחר נסיעת הבנות שהשתחררו, ירד מספר הדיירות בקומונה לארבע. הבית ברחוב האפל נעשה גדול מדי ונראה להן מסוכן לחזור אליו בלילות. הן עברו לבית אחר, שוב אגף במבנה אוזבקי מחמר, המוקף בחצר משפחתית. סמוך להן באותה החצר גרה משפחה יהודית. ראשה היה כימאי, מנהל מפעל לייצור סבון. לאחר שהכיר את רחל, החליט לקבל אותה לעבודה , ללא אישור הג.פ.או.

" עבודתי הסתכמה בכך שהייתי צריכה להוביל מים מהבאר. במשך היום היה עלי להביא 50 דליים. מלבדי עבדו במקום עוד חמישה פועלים, - שני גברים רוסים ושלוש נשים. קראו לי רייקה. נוכחות של אישה צעירה, שונה במראה מהנשים המקומיות, לא השאיר אותם אדישים – הגברים לא הפסיקו להיטפל אלי. פעם אחד מהם הכריז בקול רם לשני: "הנה, עכשיו אני אנשק את רייקה".

"היא לא תסכים", הצטחק השני. הראשון נענה להתגרות, תפס אותי בידי וכשהתחלתי להיאבק בו, גרר אותי לקצה גשרון העץ שהתנשא מעל למיכל ענק עם נוזל רותח והחזיק אותי מעליו. "אל תתנגדי, הוא יזרוק!",- צעקו הנשים. הוא נישק ועזב אותי. אך הפחד לא עזב, הוא ליווה אותי לעבודה מדי בוקר. התשלום היה זעום, כמו לכולם, אך לא הייתה ברירה. נשארתי במפעל הסבון עד לסוף הגירוש. המועד שלי ושל שרה הסתיים ב-1930 . על פי המכתבים שהגיעו מדוד-לייב וברכה ידענו שמצבם קשה. ברכה עם הילדים סבלה ממצוקה קשה וראינו מחובתנו לעזור לה. אבל איך? לנסוע ללנינגרד נאסר עלינו, במסגרת שלוש שנות "המינוס" וגם מקצוע לא היה לנו. החלטנו לנסוע לסטלינבד: הייתה בו קבוצת גירוש ציונית ולפיכך סיכוי לפגוש חברים ובנוסף העיר הוכרזה לא מזמן לבירת טדז'יקיסטן ונמצאה בצמיחה כלכלית. קיווינו שתמצא שם גם עבודה עבורנו. התברר שצדקנו. שרה מצאה מיד עבודה בבית חולים, אני התקבלתי לקופת חסכון."

מסמכי הג.פ.או. מאותה תקופה מעידים שבחירתן של האחיות לא הייתה ממש חופשית. במכתב שהוצא לקראת שחרורן מהגירוש, בדצמבר 29 נמצאה הוראה לשלוח אותן לשלוש שנות חיים בסטלינבד, על סמך איסור לגור בערים אחרות.

גלה פייסין - ציפור שפרחה.

זמן מה אחרי שהגיעו לעיר קבלו האחיות מכתב מגלה. תקופת הגירוש שלה הסתיימה. בפרונזה היא הצליחה להגיע לרמה גבוהה של מקצועיות בכתבנות והפכה למפרנסת הראשית של קבוצתה. עכשיו גם היא הופנתה לסטלינבד.

לאחר שמחת הפגישה סיפרה להן גלה שהיא החליטה להשיג "המרה"(אישור לעליה לארץ). תגובתה של רחל להחלטה הזאת הייתה מורכבת. לימים, בשנת 1971 , לרגל הלוויה של גלה בקיבוץ משאבי שדה, בו בלתה את שנות חייה האחרונות, כתבה רחל בעלון הקיבוץ:

"גלה הגיעה אלינו עם החלטה מוצקה: לנסוע לארץ ישראל. אני הסברתי לה שהעמדה של "דרור" היא נגד המרת הגירוש בהגירה. היא ענתה לי שהיא מכירה את עמדת התנועה, אך לא מקבלת אותה. לאחר שלוש שנות גירוש היא הגיעה למסקנה שעמדת דרור מוטעית מיסודה. אין כל סיכוי לחברי התנועה לחדש את פעילותם ברוסיה. לפיכך הדרך היחידה לפעול היא במימוש היעוד הציוני של התנועה, בעליה לארץ (כמובן, למי שרק יכול). "אני בטוחה שיבוא יום והתנועה תכיר ותקבל עמדה דומה, אלא שזה עלול להיות מאוחר מדי."

כמה שבת העשרים הזאת צדקה! מבין חברינו האחרים מהגירוש ההוא לא נותר בחיים אף אחד, מאלה שנשארו ברוסיה.

עם קבלת האישור השתתפנו כולנו בשמחתה של גלה, למרות הספקות האידיאולוגיים שלנו. כל החברים בעיר התגייסו לעזור לה בכסף, ולהכנתה לדרך כראוי."

צריך לזכור שהדרך למימוש ההמרה הייתה מאוד לא פשוטה. האיש צריך היה להגיע בכוחות עצמו לאודסה ולחכות שם להשלמת תהליכים ביורוקרטיים ממושכים, גם בצד הסובייטי, גם בצד הבריטי שהיה ממונה על הכניסה לארץ.

בתקופה זו הוא היה צפוי לאינספור מכשולים. רחל מספרת על גלה:

" היא הייתה מאוד מתוחה אז, חלתה גם מחוסר תזונה מספקת וגם מדאגות לגורל משפחתה שנשארה מאחור. לשמחתה הצליחה אימה להגיע לאודסה על מנת להיפרד ממנה. האב סרב לראות את הבת שהביאה עליו כל כך הרבה דאגות, אף שידע שיותר הם לא יתראו.

האנייה לארץ ישראל יצאה אחת לשבועיים, במשך זמן ההמתנה טיפלו הממתינים בכל הניירות הדרושים. והנה, כשהגיעה האנייה לה חיכתה גלה, התברר שחסר איזה מסמך ולא נתנו לה לעלות עליה. היא נשארה להמתין שבועיים נוספים, ללא כסף וללא מקום מגורים. הגיעו חברים חדשים, התקווה התעוררה מחדש, אך גם להפלגה הבאה היא לא הורשתה לעלות. וגם לא לזאת לאחריה. בסך הכל התעכבה גלה באודסה קרוב לחצי שנה, בתנאים לא תנאים, ישנה בכל מקום שמזדמן לה, לפעמים על ספסל בתחנת הרכבת. חברים לא מוכרים שעברו בעיר בדרכם לארץ עשו כמיטב יכולתם על מנת לעזור לה לשרוד: נתנו לה כסף או השאירו מקצת ממצרכי המזון שלהם. באחד ממכתביה היא חשה שנשברה, הייתה מיואשת מהסיכוי להגיע לארץ וחשבה לפנות לג.פ.או. ולבקש לחזור לסטלינבד. בינתיים התאספה באודסה קבוצת חלוצים נוספת, ה-12 במספר מבחינתה של גלה, ואחת מהנשים הצעירות בקבוצה, בשם ורה זלצמן, אימצה את גלה ולא הפסיקה לעודד אותה ולחזק את רוחה: לא לאבד תקווה! גלה המשיכה בהשפעתה ללכת מדי יום למשרדי הג.פ.או. רק על מנת לקבל את התשובה השגרתית: "אישור על שמך לא הגיע". ואז , יום אחד חזר הפקיד על שמה: "פייסין? כן, הגיע האישור." גלה לא האמינה למשמע אוזניה, היא החזיקה בידה את הנייר, ולא הצליחה לקרוא אף מילה – הדמעות הציפו את עיניה. היא רצה לורה. עד להפלגה נותרו עוד כמה ימים, איפה תשיג עכשיו את הסכום הדרוש לקניית מצרכים לדרך? ורה לא היססה לרגע, - כל מה שהיה לה היא חלקה לשתיים וכך, חצי רעבות אך מאושרות, הן הגיעו לארץ ישראל."

הערת המתרגם:

מחברת הספר, ההיסטוריונית ורה קפלן, האחראית על קטעי החיבור בין הזיכרונות של רחל, כמו גם על קטעי הרקע ההיסטוריים, מביאה כאן חומר שהושג מהארכיונים במוסקבה ובתל אביב, המתעדים את פעילות המשרד "לעזרת האסירים הפוליטיים", שבראשו עמדה יקטרינה פ. פשקובה. בין המסמכים נמצאה חליפת המכתבים עם גלה, מתקופת שהותה באודסה, ביניהם קריאות טלגרפיות נואשות כמו: "לא נותנים את הפספורט. לא יכולה לחכות יותר. פייסינה."

גורל האדם וגורל המסמך - אומרת ורה קפלן - מתפתחים לחוד, כל אחד מהם חי את חייו הוא, אך פתאום הגורלות נפגשים ואז כאילו מואר הסיפור מהעבר באור חזק, המשלב אותם למוזאיקה מורכבת של היסטורית המאה העשרים.

הפרק הזה, שעל חלקו אני מרשה לעצמי לדלג, חושף את התהליך הארוך שנדרש לשם טיפול בכל מקרה ומקרה, כשמעורבים בעניין השלטונות בברה"מ ובבריטניה, והמשרדים במוסקבה, תל אביב, קונסטנטינופול ולונדון. רק הודות לאנשים מסורים מאוד לעניין ניתן היה לקיים את העלייה הזאת במשך קרוב לעשור שנים. דמותה של פשקובה בולטת ביניהם כאחת מחסידות אומות העולם.

בין השמות שמזכירה רחל חושפת ורה ק. בנוסף לגלה, את חיה ויטבסק, חיה בזר, ברוניה קנטור ובאסיה רפופורט, שקבלו אישורים להמרה. לא כולם מימשו את האישורים והגיעו לארץ. הזכרנו לעיל את באסיה. גם ברוניה קנטור נשארה שם והצליחה לעלות לארץ רק בשנות השבעים, הודות להזמנה רשמית שסידרה לה רחל. שם נוסף מהשמות שהזכירה רחל ונתגלה במסמכי הארכיונים הוא של זלי לושקין, ממנהיגי דרור בלנינגרד. הוא קבל אישור, אך נאלץ לותר עליו, כנראה בגלל משפחתו שנשארו שם.

להפתעתה של רחל נמצא בין מקבלי אישור ההמרה גם שמו של בעלה שמואל בלכמן, אותו הכירה קצת יותר מאוחר. הוא קבל את האישור במאי 1930 , בהיותו נשוי ואב לילדה מנישואיו הקודמים. לא ברור לה מדוע גם הוא ויתר.

שמות של חברים אחרים המוכרים היטב לרחל ולשרה התגלו ע"י ורה בארכיון של ההסתדרות בתל אביב. בראש המדור שטיפל באותם העולים מהצד הארצישראלי של המתרס עמד אדם מסור מאוד בשם חיים הלפרין. תפקידו בין היתר היה להשיג עזה כספית לתשלום עבור ויזה וכרטיס הנסיעה לאנשים שלא היה בכוחם לגייס את הסכומים הנדרשים. בין השמות שהיא גילתה מופיעים גודה ארשבסקיה ובעלה סנדר (אלכסנדר או סשה) בשמשניקוב, - חברים שקלטו את שרה וילדיה כעבור קרוב לעשרים שנה בקיבוץ משמרות, וחיסיה טיברובסקי, בת דודתו של בעלה של שרה בעתיד, משה טיברובסקי, שגם היא הגיעה לארץ באותן השנים, חיה זמן מה בקיבוץ אפיקים ואחר כך עברה לתל אביב. חיסיה עזרה רבות לשרה וילדיה בראשית דרכם בארץ, כעבור שנים.

פעילותה המבורכת של פשקובה נפסקת בהתערבות מלמעלה בראשית שנות השלושים. באחד מהמכתבים האחרונים שנמצאו בארכיון, משנת 1934 נכתב:

"בתשובה למכתבכם, עלי להודיעכם שהטיפול בהמרת הגירוש שהוטל עליכם בנסיעה לפלשתינה איננו אפשרי, לאחר שאישורים כאלה אינם ניתנים יותר."

עד כאן הערת המתרגם.

משפחת קצ'נוב.

סיפור שנחרת במיוחד בזיכרונה של רחל מהתקופה הסטלינבדית, הוא סיפורו של שמואל קצ'נוב, - אחיו של קלמן, שהיה ידיד וחבר לתנועה של האחיות מלפני הגירוש. את קלמן זכרו האחיות כצעיר נמרץ ומלא תקווה ביחס לעתיד. כשפגשו את שמואל, חמש שנים מאוחר יותר, לאחר שהוא השתחרר משלוש שנות איזולטור ושהה עכשיו בגירוש כאן, הוא נראה להן לא רק כגרסה מבוגרת של אחיו, אלא גם כמי שעבר הרבה חוויות קשות ונפרד בעקבותיהן מחלומות נעורים. הן זוכרות אותו כנושא עליו איזה סבל עמוק, שיש בו גם מן הבגרות וגם מטוב הלב. שלא כמו רבים אחרים שקיוו לחזור לאחר הגירוש לחיים הקודמים, כולל חידוש הפעילות בתנועה הציונית, הוא הבין כבר אז שהשיטה השתנתה בכוון שאין ממנו חזרה ושהסיכוי לנצח אותה הוא אפסי. גם "המרה", שהייתה עבור אחרים אפשרות הנותנת תקווה גם בזמנים הכי קשים, נראתה לו כבלתי אפשרית, מסיבות משפחתיות. בקצוות שונים של הארץ הענקית, עליה הלכה ונפרשה רשת צפופה של בתי סוהר ומחנות גירוש, היו פזורים אחיו ואחיותיו: אי שם בצפון אחיו קלמן, בישוב שכוח אל באסיה התיכונה – האח בוריס, במקומות דומים ורחוקים אחיותיו אמה ומלה ובמוסקבה, מתגעגעת ודואגת לילדיה, חיה לבד האם. למעשה רק חלק קטן מזמנה העבירה האם במוסקבה. מנסה להקל על ילדיה, היא נדדה מאחד לשני, הופכת לזמן קצר את המקומות הנידחים שבהם הם חיו לבית שיש בו מהחום שלה, חום האם.

אז, בתחילת 1931 , שמואל ואתו כל קבוצת הגירוש חיכו לבואה לסטלינבד. הביקור נדחה שוב ושוב. אהובת המשפחה, הבת מלה, חלתה והאם ניסתה להקדים את שחרורה. רחל שהייתה קרובה מאוד לשמואל ובאמצעותו לכל המשפחה, כתבה, כבר בהיותה בארץ, בשנות השבעים, את זיכרונותיה עליהם. הם רואים כאן אור לראשונה, כתובים כמו סיפור שלא מצא לו עד כה את קהל שומעיו:

"עצוב נראה בראשית 1931 היישוב דושנבה. עברו שנתיים מאז הוא הוכרז לבירת הרפובליקה הטדז'יקיסטנית ושמו שונה לסטלינבד. שום דבר לא רמז על היותו בירה, אם לא לקחת בחשבון כמה מבני משרדים חדשים, ביניהם בניין משרדי הג.פ.או. שניצב כמו שומר סף ממש בכניסה לעיר. מרבית הבתים האחרים היו בתי חמר עלובים. גשמי החורף ושלג פריך, שנמס מיד, הפכו את העיר לערמה של בוץ חום. הכל מסביב היה צבוע בצבע חמר: משמי חמר דלף גשם חמר, ולצדי רחובות חמר, נאחזים בקירות חמר לחים וחלקים, השתרכו בני אדם, מכוסים חמר מהראש עד לרגליים.

לבסוף, לאחר רצף של גשמים, הציצה השמש והאנשים התחילו להגיח מחוריהם, לפתוח דלתות, לשאוף אויר טרי ולנסות לייבש ולהאיר את מגוריהם.

היה יום ראשון. שלושת דיירי הבקתה הקטנה שלנו היו בבית: האחיות מרוזוב – רחל (זאת אני), אחותי הצעירה שרה וביבה לויט. ביבה הייתה חברת קומונה בשם "משמר", והיא נאסרה במוסקבה ב-1930 . יחד עם השמש הופיע הדוור.

השמחה שהתלוותה תמיד לבואו הייתה הפעם קצרה מאוד.

מעבר לדלת נשמע שקשוק כבד של מגפיים קרועות וקולו המוכר והשמח של שמואל קצ'נוב:

- הגדר נפלה, אבל הארמון שרד. איזה יופי! ואני הטמבל לא ישנתי כל הלילה, היה נדמה לי שהבקתה שלכם נפלה ומישהו נמעך תחתיה.

בהתקרבו לדלת, הוא התכופף לניקוי מגפיו, אחר כך התיישר, חייך כרגיל והביט סביבו. פתאום החיוך נעלם.

- יש מכתב? - שאל.

- מברק, על השולחן.

הוא ניגש לשולחן, לקח פיסת נייר צרה. ידיו רעדו. שמואל שתק כמה שניות ואחר כך, בלי לנסות לעצור בעצמו, פרץ בבכי. ניגשתי מאחוריו, אחזתי בכתפיו והושבתי אותו על השרפרף. במברק אותו אחז בידיו היה כתוב: "מלה מתה. קברנו. חכו לאימא. ישה. צ'ימקנט."

מלה הייתה אחותו הצעירה של שמואל. לפני זמן מה התקבל מברק מישה קאופמן, מרכז קבוצת הגירוש בצ'ימקנט, מברק-זעקה: "הצילו את מלה, שלחו כסף".

מלה, צעירה, מלאת חיים, אהובת המשפחה, חלתה בשחפת.

"שלחו כסף", - אך מנין משיגים אותו? שמואל לא עבד. הוא לא התקבל לעבודה , למרות שהיה ביקוש רב לבעלי השכלה במקום והוא הספיק להשלים לימודים בכלכלה. ברגע שהיה נודע שהוא היה שלוש שנים בבית כלא, כאסיר פוליטי, העניין בהעסקתו היה פג. הוא היה המבוגר ביניו, קבוצה של ארבע בנות וגבר אחד. ההכרח להתקיים על חשבון הבנות הצעירות, עליהן הסתכל לעתים כעל נערות, דיכא אותו קשות. רק שתיים מאתנו עבדו וחיינו על קופה משותפת. כשנתקבל המברק הראשון מישה, החלטנו להשיג הלוואה ושלחנו לצ'ימקנט מאה רובל, אך זו הייתה טיפה בים. העזרה הנדרשת הייתה גדולה יותר ורציפה.

והנה מלה מתה.

שמואל פנה לביבה:

- כשנאסרתי, הייתה מלצ'קה בת 15, ונראתה כמו ילדה בת 12 .ביבה, את פגשת אותו אחרונה, - ספרי עליה.

ביבה התרוממה מהדרגש עליו שכבה, רגליה עטופות בשמיכות. היא סבלה מדלקת פרקים. מה היא יכלה לספר? היא פגשה את מלה באחד מתאי בית הסוהר במוסקבה. צעירה מדי, מלאה מדי בשמחת חיים, איך היא יכלה בכלל להתאים לתנאי בית הסוהר? הכיסופים לחופש הכאיבו לה יותר מלאחרים. במהרה התחיל אצלה שיעול,- להתקרר בבית הסוהר היה קל. היא וביבה קבלו את אותו גזר הדין: שלוש שנות גירוש באסיה התיכונה. הן הובלו ביחד עד טשקנט ושם הפרידו ביניהן: ביבה המשיכה לסטלינבד, בעוד שמלה הופנתה לצ'ימקנט עקב מחלתה. מלה בכתה, לא רצתה לנסוע לבדה. שלושה ימים לאחר ששלחו אותה מבית המעבר בטשקנט, הגיע לשם שמואל. הוא גמר שלוש שנים בתא בידוד ועכשיו נשלח לגירוש. הוא בקש שישלחו אותו בעקבות אחותו החולה, אבל השלטונות עשו את ההפך, - הוא נשלח לסטלינבד.

- אולי זה חרץ את גורלה, - אמרה ביבה, - מלה כל כך ציפתה לפגישה הזאת, אך הפגישה לא התקיימה.

- לא התקיימה, - חזר שמואל. הוא קם ויצא לאטו מהבית. חשבנו שמיד יחזור, אך הוא חצה את החצר ונעלם מאחורי הגדר המתפוררת. ביבה שאלה:

- הלך? ושוב לא אכל שום דבר. צריך להביא לו אוכל ולהישאר אתו ללילה. ממילא יהיה מאוחר מדי לחזור לבד.

ביבה ושרה עבדו באותו זמן, אני לא. התארגנתי ללכת אליו.

אכלנו מהר וביבה הכינה משהו עבור שמואל. ניסיונה בחוות משמר עזר לנו מאוד. לבשתי מעיל עבה עם צמר גפן ומטפחת צמר עבה. מגפיים לא היו לנו והסתפקתי בנעליים קלות. לקחתי את החבילה עם מזון לשמואל ויצאתי לרחוב.

הסמטה הצרה שלנו הובילה לרחוב הראשי, שנמשך עד לנהר.

לפני נסעה עגלה שהובילה מים מהנהר. צמודה לעקבותיה, הצלחתי להגיע לרחוב בו גר שמואל. בינתיים החשיך וברחוב הצר לא היה אפילו חלון מואר אחד. למזל הופיע בקצה הרחוב חמור עם נגררת ומעליה תלוי פנס. בעזרתו הבחנתי בשער המוביל לבית של שמואל. אבל כאן מזלי בגד בי. השער התנוסס על מדרגה, גבוה במידה ניכרת מהדרך עליה עמדתי. בשניסיתי לטפס אליו, נפלתי והתגלגלתי, כולי מתעטפת בבוץ הדביק. רק בניסיון השני הצלחתי לעלות ולהגיע לבקתה.

הבית היה חשוך וחשבתי ששמואל ישן. נכנסתי בשקט ואז הבחנתי באור של סיגריה. מצאתי את מנורת הנפט והדלקתי אותה. שמתי את האוכל שנשאר יבש, על השולחן. רק אז ניגשתי אל המיטה. הוא הפנה את ראשו אלי:

- רחל! ואני חשבתי שזאת בעלת הבית. באיזה בוץ! את נפלת? לא היית צריכה, לא הייתי מת מרעב, יש לי מה לאכול.

הרמתי עיתון שהיה מנח על השולחן. מתחתיו חמק עכביש קטן. העיתון כיסה על זנב של לחם, קומץ מלח בנייר ושן משופשפת של שום.

שמואל עזר לי לפשוט את המעיל המלוכלך ואמר:

- אל תקשיבי לי, כל כך רציתי שתופיעי כאן. אבל איך לחמם אותך, ואיפה להשכיב אותך?

הבית היה ריק. היה בו רק שולחן קטן, שרפרף ומיטת עץ מתוצרת עצמית. על הרצפה הייתה מזוודה, בת לוויה קבועה של כל אחד מאתנו. על הקיר היה תלוי תרמיל, לידו מעיל ישן ומלוכלך ועל הרציפה מתחת, זוג מגפיים קרועות. על השרפרף ניתלה זוג חותלות רטובות. על ארגז הפוך היו כמה ספרים, ראי וכלי גילוח. הנה כל הרכוש.

לשאלתו של שמואל עניתי מיד, ללא היסוס:

- במיטה, אתך.

הוא הביט בי מעל למשקפיו העגולות (נזכרתי באבא) ואמר בשקט:

- את חבר יקר.

פשטתי מעלי את הבגדים הרטובים וזחלתי מתחת לשמיכה. הוא תחב לי את הכרית שלו, מזכרת מהבית, ולעצמו גלגל מעיל. עטפתי את רגלי הקפואות במטפחת הצמר והן התחילו להפשיר בהדרגה. ישבנו במיטה זה מול זו, מחלקים שמיכה אחת, ודברנו.

שמואל סיפר על ילדותו. במשפחה היו שישה ילדים. האב נפטר בצעירותם וכל הדאגות נפלו על כתפי האם. הילדים גדלו והצטרפו, אחד אחרי השני , לתנועה הציונית. הבכור, יוזיה, חצה בחשאי, בשנת 1920 , יחד עם חברים לתנועה, את הגבול לפולין. הנותרים שילבו את פעילותם הציונית בחייהם הרגילים: המשפחה עברה לגור במוסקבה, שמואל, קלמן ואמה התקבלו למוסדות להשכלה גבוהה, למדו, עבדו, עזרו אמם. היא ידעה על חייהם החשאיים ולא התנגדה להם, להפך – ביתם היה למקום מפגש לחברים, מעין מטה של התנועה.

אחר כך התחילו המאסרים: במוסקבה אסרו את שמואל ואמה, בלנינגרד את קלמן. בביקור שלה אצלו במאסר אמר שמואל לאימו:

- מסכנה, לקחו לך את כולם.

היא ענתה, דומעת:

- ברוך השם, הקטנים – מליצ'קה ובוריה, נשארו.

שמואל נדון לתא בידוד, קלמן ואמה – לגירוש. הקטנים גדלו ובמהרה חזרו על גורלם של הגדולים.

שמואל סיפר עם הרבה שתיקות. הוא דאג לאם. מה יהיה אתה עכשיו? מלה הייתה אהובת המשפחה, עכשיו איננה. ליד קברה לא היה איש מהבנים לתמוך באימא. היו לה ששה והתנועה לקחה את כולם. האם אפשר להקריב למען הרעיון שלנו קרבן גדול מזה? בעינו הבריקו הדמעות.

- ואולי פעם, לכשתקום מדינה יהודית, יקים בה מישהו אנדרטה לזכר האימהות שלנו? אבל מי יישאר בחיים על מנת לספר את סיפורן?

- אתה בעצמך תספר, - עניתי.

- אני? אני לעולם לא אגיע לארץ, - הוא אמר זאת פשוט ועצוב. – אבל את... את צריכה להבטיח לי: את תספרי, עליה ועלינו.
- איך, מתי? הרי גם אני לא אזכה להגיע לארץ שלנו.
- לא יודע מתי, אבל אני רוצה שתבטיחי לי. את חייבת! - הוא תפס בידי. ידו רעדה.
- בסדר, - אמרתי, מנסה להרגיע אותו, - אני מבטיחה לך.

כל הלילה שמואל לא עצם עיניים. הוא עישן, שתק ארוכות ושוב דיבר. הבנתי שהוא לא זקוק עכשיו לשומע. הוא היה שקוע בעברו. לא זוכרת איך נרדמתי.

התעוררתי עם נעירות החמור, ושמעתי את קולו השקט של שמואל:

- השחר עולה.

נשמע קול בכי של ילד, קולות מבוגרים. בעלת הבית הסתובבה בפרוזדור. שמואל נעל את מגפיו ויצא לחצר. חזר כעוס: הדבר הראשון שאמר לו בעל הבית, מראה בחיוך ממזרי על הדלת, היה "מרדז'ה", באוזבקית אישה.

- עכשיו ילכלכו את שמך, - אמר לי בשברון לב.

הבטחתי לו שזה ממש לא נוגע בי. רק עכשיו הוא אכל את מה שהבאתי לו אמש.

מאותו היום התחלנו להתכונן לבואה של האם. הבקתה שלו הייתה טובה מאחרות, - היא לא דלפה. צריך היה לסדר אותה כראוי, להשיג מיטה נורמאלית, כלי מיטה ועוד דברים שיהפכו את המקום לבית משפחתי. והכי חשוב היה "לשפר" את שמואל עצמו. הוא ירד במשקל והשתעל, ודבר אחרון שאמו צריכה הייתה לשמוע עכשיו, אחרי מלי, היה משהו דומה לשיעול. זאת לא הייתה משימה פשוטה. התהלכנו כולנו עם רגליים רטובות, על רצפת חמר לחה וישנו ליד קירות לחים. בלילות גשומים התכסינו בשעוניות והטיפות התדפקו עלינו מלמעלה. אז איך אפשר היה להפסיק את השיעול? צילה הייתה אמרת בחיוך:

- מה שמותר לנו, מולנקה, לך עכשיו אסור. שתה חלב, מולנקה, אכול ביצים, אתה עכשיו האיש הכי מאושר בעולם: אימא שלך מגיעה!

שמואל היה עונה לה באידיש:

- עס איז מיר גוט, איך בין א-יוסעם (אשריי, יתום אני) .

חדרו הלך ולבש צורה. נוספו מדפים, מפיות, וילנות, פרימוס, קומקום, סירים, צלחות, סכו"ם. חיכינו מדי יום למברק מישה המודיע על צאתה של אימא. על ישה המסכן נפל עול הלוויה והקבורה. הוא היה סוציאל-דמוקרט, אך בהיעדר קבוצה ציונית בצ'מקנט, לקח עליו את תפקיד הקשר אתנו, כשותף לגורל הנרדפים.

הזמן עבר ומברק לא הגיע. התחלנו לדאוג לאימא, - האם לא חלתה בעצמה? שלחנו מברק לצ'ימקנט וקבלנו תשובה: " הנסיעה מתעכבת עד לקבלת האישור". לא הבנו במה מדובר, מידת הציניות והאכזריות של המשטרה החשאית התבררה לנו רק בהמשך.

לבסוף הגיע המברק הנכסף: "פגשו את אימא". התרגשנו כולנו, אך את שמואל קשה היה לראות: ידיו רעדו, הוא לא שמע מה שאומרים לו, לא מצא לעצמו מקום. ביום שבו היא אמורה הייתה להגיע, נתנה צילה לשמואל מתנה: קופסת סיגריות, בכדי שלא יצטרך לגלגל את שלו בידיו הרועדות. לא יכולנו להחליט האם כדאי ששמואל ילך לפגוש את אימו בתחנת הרכבת, שכן כללי הגירוש אסרו עליו את הביקור שם והוא עלול היה להיאסר במקום (לנו, בתור "מינוס", זה היה מותר). לבסוף בכל זאת הלכנו כולנו.

מזג האויר היה נפלא, התלבשנו בבגדי אביב. התחנה המתה בני אדם: רעש של המון , פנים צוחקות, פרחים. לנו הייתה התרגשות נוספת על זו של אחרים: הפחד מהמדים המוכרים לנו של אנשי ג.פ.או. שהסתובבו על הרציף. האם צפוי לאימא לראות את בנה נאסר מול עיניה, עוד לפני שתספיק לחבקו?

אחר כך נודע לנו שמנהל יחידת הג.פ.או. בעיר עמד לפגוש באותו היום את אשתו הצעירה ולכן התאספו כל פיקודיו בתחנת הרכבת. הפגנות הידידות הקולניות שלהם משכו את תשומת לב הקהל , אך שמואל כנראה כלל לא הבחין בהם.

- אימא! - שמענו את קולו. בדלת הקרון עמדה אישה כבת 55 , קצת מלאה ביחס לגובהה, עם רגליים שנראו עייפות ופנים טובות ומאירות. שמואל עזר לה לרדת. הדברים שנשאה אתה היו מעטים. תמכנו בה משני צדדיה וצעדנו על האדמה הרכה, בשדרה המובילה העירה.

בדרך דיברנו בזהירות, משתדלות להימנע מנושאים שעשויים להכאיב לה. גם היא וגם שמואל לא דברו על מותה של מלי. הם שוחחו על הדירה שלהם במוסקבה, ועל האח הצעיר בוריה שנשאר בה לבד. אימא דאגה לו מאוד: לפני שעזבה את צ'ימקנט היא קבלה ממנו שני מכתבים, אך שניהם נשלחו מזמן. היא קיוותה לקבל מכתב חדש כאן, אך שמואל לא מצא שום דבר בבית הדואר המקומי.

- ישמור האל שלא יאסרו גם אותו, - דברה אימא בכאב, - הרי גם הוא כבר לא ילד, עוד מעט בן שמונה-עשרה.

האישה המסכנה חשבה שלפני גיל שמונה-עשרה הבנים בטוחים בפני מאסר, היא לא ידעה כמה רבים מאתנו נאסרו בגיל שבע-עשרה ואף מתחת לזה.

- כמה קשה לראות, - היא אמרה, - שהילדים גדלים. לראות אותם מתבגרים, מה שמביא לאם רגילה ברכה, הופך עבורי לקללה. אני זוכרת את הבוקר הסתווי שבו אמרה לי מליצ"קה בצחוק: "אימא'לה, תראי כמה גדלתי, המעיל כבר לא עולה עלי!". המלים שלה היו לי לאות של סכנה. כאילו הרגשתי שידי הג.פ.או. זוחלות אליה. אולי היא הבחינה במה שעבר בפני, כי מיד אמרה: "מה את כל כך מצוברחת? אם אין כסף למעיל חדש, לא נורא, אני עוד אלבש את זה." וכי מה יכולתי להגיד לה? ידעתי כבר שגם היא וגם בוריה בתנועה, הרי ראיתי את החברים שלהם אצלי בבית וגם שמעתי קטעים מדבריהם... לא אמרתי למליצ'קה שאני פוחדת בגללה, אבל מאז אבד לי השקט.

והסיפור שלה נמשך:

" פעם ליד השולחן מליצ'קה הביטה באחיה וקראה: "בובקה, הרי גדל לך שפם!" הוא נבוך והסמיק והיא המשיכה: "מה אתה מתבייש, טמבל! אמא, נכון שהוא צריך כבר להתגלח?" וככה הוא יהיה בשל לבית הסוהר – חשבתי אני.

הפחד לגורלם לא עזב אותי לא ביום ולא בלילה. ישנתי רע ומשנרדמתי, פקדו אותי סיוטים. כשהם באו לאסור את מליצ'קה, זה היה כמו המשך לסיוט. הדפיקות בדלת נשמעו לי כמו בחלום. באו שלושה ואתם מנהל הבית. הם הפכו את הבית, לקחו את המכתבים שלך, של קלמן ושל אמה, לקחו את הצילומים, ולקחו את מליצ'קה, הציפור הקטנה שלי. הבית התרוקן והשתתק. לתמיד.

כשלקחו אתכם, הגדולים, עוד החזקתי מעמד. אחרי המאסר של מליצ'קה, התמוטטתי. אך מה יכולתי לעשות, צריך היה לחזור לדוכן שלי, הרי רק הוא קיים אותנו ועכשיו ההוצאות גדלו: צריך היה להכין כסף למליצ'קה וגם לדאוג לבוריה. כשנודע לי שהילדה חלתה, יצאתי אליה מיד. הייתי צריכה גם להשיג סכום של כסף, גם לדאוג להחלפה בדוכן שלי וגם לנסות להשיג אישור להעברתה של מלי לקרים, כל עוד אני במוסקבה. כמעט כל יום הלכתי לפשקובה. היא הבטיחה לעזור, אך ללא תוצאות.

כשהגיע מברק: "מלי בסכנה", זרקתי הכל ונסעתי לצ'ימקנט. מלי כבר לא קמה מהמיטה. הביקור שלי קצת החייה אותה ואולי אילו היה לי אישור לקחת אותה משם, הייתי מצליחה להצילה."

היא השתתקה, הנידה את ראשה, שזרקה בו השיבה, והמשיכה בשקט:

"ביום האחרון היא עוד שאלה אותי בקשר לאישור, בקשה שאגש לבדוק בג.פ.או., אולי הגיע מכתב ממוסקבה. פחדתי לעזוב אותה לבד ולג.פ.או. הלך ישה. כשהוא חזר, היא התרוממה קצת מהמיטה ושאלה: "נו, מה, אין תקווה?" הוא הערים עליה ואמר שהבטיחו לו להתקשר למוסקבה ואמרו לו לחזור מחר, וראיתי בעיניה זיק של תקווה. אחרי דקה שאלה: "ולא יהיה מאוחר מדי?"

- מה אתך, מליצ'קה, - ניסה לעודד אותה ישה, - הרי יחד עם האישור נקבל בשבילך גם כרטיס לקרון מחומם. את ואימא תיסעו בו ביום.
- איך אסע, בשכיבה?
- זאת לא בעיה, במצבים קשים ממך נוסעים האנשים, - המשיך באותו הקו ישה, מוצא כוחות להתלוצץ, - אנחנו נוציא אותך בידיים, נושיבך בעגלה נוחה, נסיעך עד לתחנה, ושם על הידיים ישר לקרון הרך, נושיב אותך במיטה הרכה וקדימה לקרים! חולים קשים ממך כבר נרפאו שם.

הוא דיבר ואני הטיפשה הזקנה האמנתי לו לרגע, כל כך רציתי...

באותו הלילה מלי מתה."

המוות כאילו נגע בבקתה שלנו באותו רגע. הפרימוס כבה, התה על השולחן התקרר. ישבנו בלי כוח להניע אבר. לאיש מאתנו לא הייתה מילה לנחם את האישה האומללה. אך הספור שלה עוד לא נגמר:

"למחרת בבוקר הלכתי לג.פ.או., לטפל בלוויה של מלי. הם הוציאו לי אישור להעברתה לקרים."

כולנו קפצנו בתדהמה. מישהו לחש: "מנולים!" האם המשיכה:

- ואז התחיל הסיפור עם חתימה..

- איזו חתימה, אימא'לה? - צעק שמואל. – מה הם רצו ממך?

- הם דרשו ממני לחתום על כך שאת האישור לנסיעה של מלי לקרים קבלתי שבועיים לפני מותה ושאני אחראית לכך שהיא נשארה כאן. לחתום שבמו ידי הרגתי את מלי.

שמואל הוציא זעקה מרה ויצא בריצה החוצה. חרדה לו, יצאתי כעבור זמן מה בעקבותיו. הוא עמד כפוף, ליד כיור מפח, ושפך על ראשו מים קרים מהברז.

כשראה אותי הוא הזדקף וניסה לומר משהו, אך השמיע רק קולות מוזרים, כאילו פורצים בכוח. נבהלתי, חוששת שהוא איבד את כושר הדיבור, אך כעבור כמה דקות הוא התחיל לדבר:

- מה זה, רחל, איך אפשר לקרוא לזה? כשאדם אחד הורג את השני, יש ביניהם רוצח ונרצח. אבל מה זה כשלוקחים בן אדם ובדם קר קורעים את חזהו, מוציאם את ליבו ואחר כך תופרים את החזה הריק, מסתירים את עקבות הפשע, ומשאירים לו רק את הפחד ואת הזיכרון, שלא ישכח את האימה. וכאב, כאב שלא ישכח להרבה שנים. יש לדבר הזה שם ברוסית? את מבינה, רחל, בשפה הרוסית שהתפתחה במשך דורות, לא נמצאו המלים המתאימות לתיאור הזוועה הזאת.

מה יכולתי לענות לו?

- יבוא יום , - אמרתי, - שבו לכל פשע יינתן שמו הנכון.

- לא, - הניד שמואל את ראשו, - המלים יסגירו אותם. כל זמן שלילד אין שם, הוא ניתן להסתרה, אך משניתן לו השם, מכירים בקיומו. נולדות הרבה מלים חדשות עכשיו, אבל הן אינן מגלות את האמת הנוראה, הן דווקא מכסות אותה. אולי מתישהו המלים הנכונות ימצאו ואז האמת תצא לאור, אבל לא כאן ולא עכשיו. מישהו יכתוב פעם על מה שאנחנו חווים פה?

חזרנו לבקתה. האם ישבה באותו המקום; היא נראתה כל כך מיוסרת שמישהו הציע לה לשכב לנוח, אך היא סירבה, - רצתה לספר את הכל.

- קברנו את מליצ'קה בבית הקברות היהודי. כל המגורשים באו ללוותה. את השבעה ישבתי לבד, בין ארבעת הקירות שעליהן ראיתי את הצל שלה. בלילות שמעתי את נשימתה הכבדה ועל הקיר, לאור מנורת הנפט, ראיתי את ידה הדקה קוראת לי. הייתי קמה מהמזרון והולכת לקראתה ואז נתקלת בקיר הקר.

ישה בא אלי מדי יום, מנסה לזרז את נסיעתי, מקווה שאתך, מולינקה, יהיה לי יותר קל. הוא הלך במקומי לג.פ.או., לבקש מהם חתימה לאישור הנסיעה שלי. הם סרבו לחתום לו, דרשו שאבוא בעצמי. הוא הסביר שאני בקושי מסוגלת לזוז וספק אם אוכל להגיע. הם ענו: תרצה לנסוע, תבוא.

בסוף השבעה הלכתי לשם, נשענת על מקל ביד אחת, בשנייה על ידו של ישה. האיש שקבל אותי במשרד התייחס אלי יפה, הזמין לשבת, שאל לשלומי, ואז, כאילו הוא לא יודע כלום, שאל מה רצוני.

- אני מבקשת שתחתמו לי על התעודה (מעין דרכון פנימי, בלעדיו אסור היה לאדם לנסוע ממקום למקום), לאישור נסיעה מכאן.

- למה לא, - הוא ענה, - אך קודם עליך לחתום על הנייר הזה.

- על איזה נייר? - שאלתי.

- על זה, - הוא אמר בשלווה, - אישור יציאה למלי קצ'נוב לקרים.

הגרון השתנק לי. בקושי דחפתי לו את הנייר בחזרה ואמרתי:

- כבר לא צריך את זה. - אך הוא המשיך, בלי להרים את עיניו מהניירות:

- עליך לחתום מהצד השני.

- מה תאמר החתימה שלי? שקבלתי את האישור הזה אחרי מותה?

- לא, - הוא דבר באותה השלווה כמו קודם, - את חותמת על כך שקבלת את אישור הנסיעה של בתך לקרים שבועיים לפני מותה ולא השתמשת באישור הזה בגלל רשלנותך.

ברגע הראשון לא האמנתי למשמע אוזניי. כשחזרתי אל עצמי וסירבתי לחתום על השקר הנורא הזה, הוא הביט ישר בעיני ואמר:

- אם יש לך עניין לראות את ילדיך הנותרים, תחתמי על הכל. עכשיו את יכולה ללכת.

רציתי לקום, אך לא יכולתי. הוא פתח את הדלת ושאל : עם מי באה האישה הזאת? ישה עזר לי לקום ולצאת מהמשרד. לא היה בכוחי לספר לו מיד מה קרה בפנים. כשסיפרתי לו בסוף, הוא קלל, אך יותר לא דבר אתי. הביא אותי הביתה, עזר לשכב, אמר "אני אחזור עוד היום" והלך.

הוא סיפר את הכל לחברים לגירוש. הם יעצו לחכות כמה ימים ולפנות שוב, הפעם לממונה על אותו פקיד. כעבור כמה ימים הלכתי לשם שוב, הפעם לבד.

הביקור השני לא הואיל. הממונה לא הפסיק לחייך ולקרוא לי סבתא, ובסוף אמר:

- יותר אל תבואי, סבתא'לה, אלא אם כן תרצי לחתום על הנייר.

בערב באו החברים של מלי לשמוע מה היו תוצאות הביקור הזה. בקשתי מהם לתת לי עצה איך לנהוג.

"לייעץ לך לחתום על נייר כזה, לא יכול אף אחד, - זה הרי אומר לשתף פעולה עם הג.פ.או . אבל מה יהיה אתך אם לא תחתמי? עליך להחליט לבד, חיה סמואילובנה, ואיך שלא תחליטי, האמת תהיה לצידך."

בכל התקופה הזו חלמתי חלומות זוועה, בעיקר על מלינקה ועל בוריה, והנה פתאום אתה הופעת לי בחלום, מולינקה, - היא פנתה לבן, - כאילו אתה יושב בבית סוהר ואני הולכת אליך לביקור. אני ממהרת ומישהו כל הזמן מעכב בעדי...

לבסוף אני נמצאת בתוך המון, באולם גדול, מחולק לשניים על ידי רשת. מצדה האחד עומדים האסירים, מצד שני המבקרים. אני מחפשת אותך מעבר לרשת, אך אינני מוצאת. ופתאום אני מבחינה בגבך, - לוקחים אותך. אני צועקת "מולה, מולה!". אתה פונה אלי, מחפש אותי אבל השומר צועק: "לתא, לתא, הבקור נגמר!". אני קוראת לך שוב, אתה שוב פונה אלי וצועק: "אימא'לה, ביקור אחרון ואת איחרת. שלום, אימא'לה, שלום!"

כשהתעוררתי, הרבה זמן לא הבנתי האם זה חלום או מציאות. בבוקר הלכתי לג.פ.או. וחתמתי על הנייר, - בעצמי, במו ידי, רחצתי ממדיהם את דם בתי...

קולה של האם נקרע – היא לא יכלה יותר לדבר. שמואל קפץ לעברה וקרא בהתרגשות:

- לא! לא! לא רחצת מהם את הדם! אין דבר בעולם שיכול לרחוץ מהמדים שלהם את דם החפים מפשע. וכשיבוא היום והפושעים האלו יעמדו למשפט, החתימה שלך, אימא'לה, תהיה להם עוד מסמך מרשיע.
- מה אתך, מה אתך, בן, עוד ישמעו אותך, - התנערה האם, אחוזת פחד, מנגבת את דמעותיה. ומולה, מנשק את ראשה הלבן, המשיך:
- הרגעי, יקרה, את לא עשית שום רע.

הבנו עד כמה חשוב היה לאם לשפוך את ליבה. מאוחר בערב נפרדנו מהם, עייפים ורצוצים, מתארגנים ללכת הביתה.

- אתן הולכות כולכן ביחד? זה טוב! מולה, צא תאיר להן את הדרך ושתהיה לכן דרך צלחה.

מולה חייך אלינו,- לראשונה במשך היום הזה:

- אני מתחיל להכיר מחדש את האימא הנפלאה שלי.

כשיצאנו החוצה, הוא אמר:

- אתם עוד תראו אותה, איך היא. תנו לה רק זמן להתרחק קצת מהסיוטים שלה ותראו איך היא יודעת להקרין לנו מאורה.

אוחזות זו בזו הגענו הביתה. בלילה הזה לא ישנו הרבה. הציקה לנו השאלה לשם מה הם היו צריכים להתעלל כך באישה הזקנה? לכולנו היה ברור שלג.פ.או. אין כבר צורך עכשיו באסמכתות להצדקתו, הוא שלט במדינה ללא כל מעצורים.

עם בואה של האימא החיים בגירוש השתנו. החלטנו לנהל את התקציב הצנוע שלנו כך, שההוצאות השוטפות שלנו יקוצצו לטובת שיפור התנאים בבקתה של שמואל ואמו. ארוחות הערב בושלו ביחד ואכלנו אותן ביחד, אצלם – זה יצא גם יותר זול, גם יותר נעים וגם הרגשנו שותפות לניסיון לשמח אותה במקצת. על הבעיות הכספיות האמיתיות שלנו היא לא ידעה. נאמר לה שבנה עובד והוא נמצא עכשיו בחופשה. וכך הפכה הבקתה של מולי לבית משפחתי שכה חסר היה לכולנו. הארוחות לוו בהלצות ובצחוק. שמואל, שמאז השחרור מהכלא היה אוכל לשובע רק לעתים רחוקות, קבל עכשיו מנות שהוציאו ממנו קריאות התפעלות ופרצופים מצחיקים. ביבה הייתה מצמידה אצבע לשפתיה ולוחשת לו לאוזן: "תתפוצץ, מולינקה, אבל שתוק."

התנהגנו כולנו כמו ילדים, מנסים לרמות את אימא עם המצאות ערמומיות, אבל האמת היא שמבטה הנבון גילה את האמת. שמואל התלונן בפניה:

- אל תחשבי, אימא, שהן תמיד מפטמות אותי ככה. זה הכל הודות לך.
- כמובן, - הלכה אתו האם, - כולן רוצות למצוא חו בעיני, כל אחת מהן רוצה להיות לי לכלה, ואני לא יודעת במי לבחור. כולן נהדרות, רק שאף אחת מהן לא רוצה אותך...

כך עבר החודש. התקרב מועד נסיעתה של האם . ציפתה לה דרך קשה לכפר הסיבירי פורבל, שם חיכתה לה, עם אותה מידה של ציפייה דרוכה, כמו מולה כאן, בתה היחידה עכשיו אמה.

הגיע יום הפרידה. כולנו היינו במתח, למולה רעדו הידיים. הוא ניסה להתלוצץ כרגיל, אך איש לא צחק ממנו, גם לא הוא עצמו. פניה של אימא שוב האפירו, החיוך נעלם, השיחה התנהלה בשקט. לפני הנסיעה התאספנו כולנו בבקתה של שמואל. כל אחת מאתנו ניסתה להכניס משהו במו ידיה למזוודה של אימא, - כף, סכין, מלח, נרות, גפרורים, - מנסה להוכיח עד כמה הפריט הזה חשוב לדרך. כל אחת מאתנו הרגישה כנקרעת מבפנים. ניסינו כנראה לדחות איכשהו את רגע הפרידה, אך לבסוף הרגע הגיע, - המזוודה נסגרה עם רצועות וביבה , שהייתה בעלת כושר ההחלטה ביניינו, הכריזה "הגיע הזמן ללכת!". כולנו קמנו ושמואל אמר פתאום:

- בנות, נשיר את "התקווה"?

שרנו בשקט, בקושי שולטות בדמעות. כשנדמו צלילי השיר, המשכנו לעמוד, קשורים יותר מאי פעם בתחושת אחדות, של הגורל, של הכאב ושל התקווה.

אימא בקשה מאתנו להתיישב לרגע ואז , לפי מנהג ישן, קמה ראשונה ויצאנו ללא מילה בדרכנו לתחנת הרכבת.

עם אותו השקט היא עמדה אחר כך בחלון הקרון... הרכבת זזה. מולה רץ בעקבותיה.

- א-י-מ-א, א-י-מ-ל-ה, שלו- ם !

זו הייתה פגישתם האחרונה."

אמו של שמואל נסעה ומבין הנותרים נאסרו כעבור זמן קצר ביבה, שמואל ופניה. כעבור כמה שבועות בבית סוהר, הם נשלחו לגירוש נוסף, לעיר פרונזה. אחרי עוד כמה שבועות הוזמנו לג.פ.או. רחל ושרה ונצטוו גם הן, ללא משפט או חקירה. לנסוע לפרונזה. האם זה לא עורר אצלן שאלות, הרי הן היו כבר במינוס, שהוא שלב יותר מתקדם בדרך אל החופש? רחל לא מייחסת לעניין חשיבות רבה, אולי בגלל שתהליכי המאסר והשחרור הלכו ואיבדו את אמינותם ואולי משום שתקופת השהות בפרונזה הפכה עבור האחיות לבעלת משמעות מיוחדת.

אהבה ראשונה: שרה ומוסיה.

האחיות הגיעו לפרונזה בסוף שנת 1931 והן שהו שם לא יותר משלושה חדשים. במרכז הגירוש הציוני בעיר היה זוג – גינדה ואברהם קרקובסקי. בנוסף אליהם היו שם: מוסיה (משה) טיברובסקי, אסיה (אברהם) קרוש, אהרון שפירו, נמה שטוק. עם הצטרפותם של שמואל קצ'נוב, ביבה, צילה, רחל ושרה, נוצרה חבורה של אנשים קרובים זה לזה ברוחם, ברעיונותיהם ובגורלם, מהסוג ההופך אותם ליחידה קרובה ומלוכדת. אל נשכח שהם היו צעירים, צמאים לקשר, טעונים רומנטית, וחשופים לסכנה של פרידה פתאומית המובילה לאבדן ואפילו למוות. לכן כל פגישה ביניהם קבלה עומק וערך נוסף.

"בפרונזה יכולנו כולנו לעבוד, - מספרת רחל, - ונפגשנו רק מאוחר בערב בביתם של גינדה ואברהם. שוחחנו כמו פעם בלנינגרד, על רעיונותינו, על חברים שנסעו לארץ, על כל ידיעה שהגיע אלינו דרך קרוביהם. דיברנו גם על דברים אחרים: על ספרות, על האביב שזה עתה התחיל כאן בכל יופיו ועל הבית שעזבנו מזמן.

לזוג קרקובסקי היו שני ילדים, בגילים שנתיים וחצי וחדשיים. הם הכירו כאן , בפרונזה, בשנת 29 , - היא כמעט ילדה מעיירה קטנה שנאסרה עקב פעילות ב"החלוץ", והוא כבן שלושים, עם עבר של פעילות מרכזית בתנועה הציונית- סוציאליסטית, שלוש שנים בתא בידוד וגירושים. כל מי שהכיר את אברהם, נמשך אליו והעריך אותו. אשתו התייחסה אליו באהבה מעורבת בכבוד, כמעט בהערצה. הם גרו בחדר אחד: תנור, שולחן, ספסל, מעבר לוילון – פינת שינה; כל זה לא היה שונה ממגורי מגורשים אחרים, אך האווירה של חום משפחתי, של איזה נועם נפשי, היא זו שמשכה את כולנו אל הבית הזה. אברהם, בנוסף לכך, שר נהדר והאחרים הצטרפו אליו ברצון. גינדה, כמעט בלתי מורגשת על ידו, תמיד רגועה, קשובה לו ולילדים, הייתה עקרת בית למופת.

הזמנים היו קשים, באזורים רבים בארץ האנשים ממש רעבו, וגם אנחנו אכלנו לשובע לעתים די רחוקות. אברהם שהספיק להשלים את השכלתו לפני המאסרים, הפך בגירוש למנהל חשבונות מומחה, במקום עבודה מסודר. שם נתנו תוספת מצרכי מזון קבועה ועוד משהו לפני החגים, כך שגינדה תמיד השתדלה לשפר קצת את תזונת החברים.

למדנו להעריך אותה מאוחר יותר, כשאסרו את כולנו. המאסר בוצע בו-זמנית

ובאופן לא מובלט, כאילו הג.פ.או. מבצע איזו בדיקה שגרתית. את גינדה שיחררו כעבור מספר שעות, אך לא את בעלה וכך היא נותרה עם שני ילדים קטנים, לבדה, ללא תמיכה וללא עבודה. ובכל זאת לא עברו אלא כמה ימים ואנחנו, שנים עשר בני אדם שנשארו בבית הסוהר, התחלנו לקבל ממנה חבילות מזון. התברר שהאישה הצעירה שהייתה כמעט בלתי מורגשת קודם לכן, גילתה עכשיו גם מרץ בלתי נדלה וגם יכולת הישרדות: היא השיגה עבודה בהנהלת חשבונות, מצאה נערה מקומית שנשארה עם ילדיה והצליחה כנראה לסחוב סכומי כסף קטנים, על מנת לחזק אותנו. מעולם לא שאלנו אותה איך היא עומדת בכך. כעבור שלושה שבועות התחילו לשחרר אותנו. אברהם היה בין הראשונים, ולפניו - שרה ומוסיה. יכול להיות שהייתה לכך השפעה גורלית על עתידם: זמן קצר אחרי כן הם התחתנו."

על הרומן הפתאומי והמפתיע הזה מספרת שרה:

" מוסיה מיד מצא חן בעיני, אבל גם בנות אחרות התאהבו בו. הוא היה אנרגטי מאוד ובאותו זמן מאוד עדין, מה שעשה אותו שונה מאחרים. אהרון למשל היה עצל וגס רוח, אסיה מאוד לא מושך מבחינה חיצונית, נמה - צעיר מדי. מוסיה היה הרבה יותר מעניין. סימני חיזור או בכלל יחסים רומנטיים לא היו מקובלים אצלנו, - היינו כולנו חברים, נפגשנו כחבורה, וכך גם טיילנו ובילינו בערבים והרבה שוחחנו. מוסיה היה איש שיחה מעולה והיה ברור לכולם שבת הזוג האידיאלית עבורו לשיחה היא רחל. היא הייתה מוכרת ביניינו בתור הכי חכמה וגם הכי יפה. בבית הסוהר נמצאנו בשני תאים, באחד – גברים, בשני – נשים.

את מוסיה שחררו הראשון ביניינו, והוא מאוד נבהל, - החברים עלולים לחשוד בו בבגידה (תרגיל של מניפולציה שהשלטונות הרבו להשתמש בו). שמענו אותו רץ בפרוזדור וצועק: "חברים אל תאמינו, אני אתכם!", - שנבין שהוא לא חתם על שום דבר שהיה מביא לשחרורו. בערב הודיעו גם לי על שחרור. קשה לומר ששמחתי. כמו למוסיה היה גם לי חשש מהדבקת בוץ, ובנוסף לכך מה היה לי לעשות שם לבד, כאשר גם רחל וגם צילה נשארות בפנים.

בשער בית הסוהר חיכה לי מוסיה – הוא שמע דיבורים על שחרור של עוד מישהי, מהבנות. היה נדמה לי שהוא היה מאוכזב כשראה שזאת אני.

- אתה בטח היית יותר שמח אילו שחררו את רחל, - אמרתי לו.
- אל תזלזלי בעצמך, - הוא ענה לי, כאילו לא ממש לעניין.

הלכנו אל גינדה. מוסיה סיפר לה על אברהם, הוא הרי היה אתו בתא. החלטנו ביחד מה לעשות הלאה. סוכם שאני אשאר לכמה ימים אצל גינדה ומוסיה יצטרף לדירת ידידינו הסוציאל-דמוקרטים, עד שיתברר מה עם החברים האחרים. את שלושת הימים הבאים העברתי אצל גינדה. מוסיה הגיע מדי יום,היא שחק עם הילדים, קרא להם סיפורים, - היה לי רושם שאני פוגשת אותו מצד חדש, לא מוכר לי מקודם. כעבור שלושה ימים הוא אמר שהגיע לסיכום עם בעל הבית הקודם שלנו שמוכן לתת לנו חדר. לא היה בכך שום דבר מיוחד, לבנות ובנים בגירוש יצא לא פעם לחלק את אותו החדר. גלה למשל, סיפרה לנואין בראשית הגירוש שלה היא חיה בחדר אחד עם שלושה בחורים והייתה מבקשת מהם לסובב את הראש, בשביל להתלבש, (מה שבטח לא היה פשוט עבור נערה שהתבגרה בבית חסידי).

מוסיה סיפר לי הרבה על עצמו, בין השאר על חבירה שלו שנשארה בחרקוב. ידעתי שהם מתכתבים בכל השנים הללו ועכשיו שמעתי ממנו את תולדות הקשר הזה. לפני מאסרו הוא העביר הרצאה באיזה ישוב. מיד עם המאסר הכריזה על עצמה אחת מהמשתתפות באותה הרצאה כארוסתו. צעד כזה היה מאפשר גם לשלוח לו חבילות וגם לנהל אתו התכתבות. לי לא היה ספק בכך שהיא עשתה זאת משום שהוא מצא חן בעיניה. מוסיה רק זכר איך היא נראתה. מאז הם התכתבו שנים והמכתבים היו חשובים לשניהם. עם זאת היא לא ביקרה אותו מעולם, למרות שהוא ידעה שהיא לא נישאה.

המגורים בחדר משותף לא היו קלים לנו. מוסיה הרגיש שאני לא אדישה כלפיו ולי היה נדמה לא פעם שאני מרגישה שגם הוא נמשך אלי. כך שכאשר שיחררו אחרי כשלושה שבועות עוד קבוצה של אסירים משלנו, נשמתי לרווחה. כל מי שהשתחרר גר בזמן הראשון איתנו. חדרנו הפך למעין אכסניה, מצב הרוח בו היה מרומם ולמרות שרחל עוד לא שוחררה, הייתי שותפה לשמחה. (מאמינה שהיא תשוחרר בקרוב). עם מוסיה בתקופה הזאת כמעט שלא יצא לי לדבר, הייתי יותר עם הבנות וגם חיפשתי עבודה. אבל הוא היה קרוב וכאלו בצד והבחנתי שמצב רוחו ירוד, למרות שהוא ניסה להסתיר את זה. פעם הוא מצא רגע נדיר שבו הייתי לבד והוא הושיט לי מכתב ורק אמר "תקראי".

המכתב היה מיועד ל"ארוסתו" בחרקוב. הוא כתב בו שהתאהב בצעירה אחרת, בשם שרה. עניתי לו בפתק קצר, כתבתי שאני לא מעוניינת בהתאהבות, - או כן או לא. רציתי דברים ברורים, אך מוסיה הבין שזהו תירוץ ואני לא מעוניינת בהמשך היחסים שרק התחילו להתפתח בינינו. הוא נסגר ובכלל הפסיק לדבר אתי. בינתיים מצאו לעצמן הבנות חדר "נשיי" ועברו אליו ואני עברתי אתן. גם הגברים מצאו לעצמם דירה, מוסיה נשאר לבד. כעבור כמה ימים הלכתי לבקר אותו. נדמה לי שתכננתי מראש מה לומר לו, אך כשראיתי אותו כל כך אומלל, שכחתי את מה שרציתי לומר ואמרתי את מה שהרגשתי באותו רגע: " אם אתה סובל מהפרידה בינינו, כמוני, למה לנו בכלל להיפרד?"

לפעמים קשה יותר להאמין לאושר שלנו מאשר לאומללות; אך כמה שמחנו כשהבנו שאפשר להשאיר את אי ההבנות והספקות מאחורינו ולהתחיל להיות ביחד! החלטנו מיד ללכת ולהירשם, כך שבמקרה של מאסר נוסף, תשמר לנו הזכות להתכתבות. התחשק לנו לחגוג איכשהו את היום הזה, - הלכנו לצלם זקן והצטלמנו ביחד."

" צילה ואני עוד ישבנו בבית סוהר, - מספרת רחל, - כאשר את כל האחרים כבר שיחררו. והנה קראו לי לביקור – באה שרה. היא נראתה כל כך יפה, מאושרת, ממש כולה זוהרת. לא התאפקתי ושאלתי אותה - מה קרה? היא ענתה: "מוסיה ואני התארסנו". זה היה כל כך מפתיע וכל כך משמח – שרה, אחותי הקטנה, ומוסיה, - הכי טוב, הכי ראוי מכולם! כשחזרתי לתא, סיפרתי מיד לצילה, אך להפתעתי היא לא ממש שמחה, יותר מזה, התפלאה. לא התחלתי לברר למה, אבל בערב, אחרי שהשותפות שלנו לתא נרדמו, שאלתי אותה: "את לא מרוצה מהארוסין?". "לא" – היא ענתה. "אבל למה, הרי מוסיה כל כך טוב?" צילה הסכימה אתי, נכון שהוא מצוין, אבל תמיד היה נדמה לה שהוא מאוהב בי... עכשיו בא תורי להתפלא. נכון שאהבנו לשוחח בינינו ונכון שהוא היה בחור סימפטי, אבל מעולם לא חשבתי בכוון הזה, - צילה הביכה אותי.

אך לעסוק בזה הרבה לא יצא לא לי ולא לה: בניגוד לציפיות שלנו, לא אותי, לא את צילה, שמואל וביבה לא שחררו. כעבור זמן קצר קבלנו גזר דין חדש – עוד שלוש שנות גירוש. אותי שלחו לאלמה-אטה, את האחרים לסיביר. שוב צורפתי לאטאפ (רכבת אסירים), אבל הפעם לבד, בלי שרה ובלי חברים. זה גם היה אטאפ מסוג חדש, ללא הפרדה בין אסירים פוליטיים לפליליים. היה ברור שהאפשרות של מאבק על זכיות האסירים הפוליטיים חלפה ללא שוב."

האחיות נפרדות.

רחל הגיעה לאלמה-אטה בסתיו 1932 . כצעד ראשון של בעלת ניסיון היא בררה בג.פ.או. כתובות של מגורשים ציונים שכבר חיים בעיר. היא הופנתה אל באסיה גרינברג שנעצרה ונשלחה לכאן על פעילות ב"השומר". נערה גדולה, ג'ינג'ית, צעירה במקצת מרחל, קבלה אותה בחום ובכבוד. רחל חשה רגשות מעורבים: מצד אחד שמחה, על כך שהתנועה עדיין חיה והצעירים מצטרפים, מצד שני עצב על השנים העוברות עליה בגירוש, - הנה היא כבר בת עשרים ושש, בעלת ותק ניכר, ולפניה עוד שלוש שנות גירוש.

החדר של באסיה היה כולו פינה שהופרדה בעזרת וילון מחדר יותר גדול. לאורחת היה מקום לינה רק על הרצפה, אבל באסיה סיפרה שהיא במילא מחפשת חדר אחר והציעה לרחל להישאר. עבודה נמצאה די מהר, - בעיר שהפכה לא מזמן לבירה של הרפובליקה הקזכית, היה ביקוש רב לא רק לבעלי השכלה. אלא לכל מי שידע קרוא וכתוב, ואילו רחל כבר הייתה מנהלת חשבונות מנוסה. היא קבלה משרה של סטטיסטיקאית בארגון גדול. במשרד אחד אתה עבד בתור כלכלן אנרכיסט בשם חרחרדין, גם הוא מגורש. הם התיידדו, מה שהיה טבעי על רקע של גורל דומה ובדידות בעיר הזרה. רחל ידעה שהיא מוצאת חן בעיניו, מה שכבר לא היה חדש לה ביחס לגברים שפגשה גם בתנועה וגם בגירוש, - הגברים נמשכו אליה, אך היא ידעה לשים גבולות בקשרים שלה אתם. האיש הזה, שלא היה צעיר ולא יפה במיוחד דווקא עורר בה עניין. והנה הודיעו לו שהוא עומד להיות מועבר למקום אחר. הפרידה ביניהם הייתה קשה. רחל שבאה אליו להיפרד, מצאה אותו מתוח ומצוברח. הוא בקש ממנה להישאר, היא סירבה ויצאה ומיד הצטערה על כך. למחרת היה עצוב ללכת לעבודה ולא למצוא אותו שם ולחשוב על מה שמצפה לה עכשיו, גם ערבים ריקים, גם מחשבות מייסרות על העתיד המאבד תקווה. במשך כמה ימים הרגישה ופעלה כמו בתוך ערפל סמיך, כאילו הדברים חולפים על ידה ללא רצון, אוטומטית.

והנה באחד הערבים דפקו על הקיר הסמוך לוילון שהגדיר את פינתה בחדר ונכנסה נערה לא מוכרת.

" היא הייתה בגובה ממוצע, עם שיער בצבע נחושת וצבע עיניים דומה, - מספרת רחל. - היא הייתה לבושה בצניעות, כמו כולנו, אך נראתה אלגנטית, ורק הפה שלה נראה מוזר, הוא כיסה על שיניים גדולות מדי. "את רחל מרוזוב, - היא דברה בהתרגשות, - בת של רב, עם שם משפחה של סוחר ממוסקבה!"

עניתי כן, לא מבינה מי היא יכולה להיות. "איזה דברים מוזרים קוראים לבני אדם, במיוחד אם הם נמצאים בידי הג.פ.או." - היא המשיכה. שאלתי מי היא ומנין היא שמעה עלי. היא נבוכה קצת ואמרה: "סליחה שלא הצגתי את עצמי, אני ללה סולונוביץ', אבי רופא והשתייכתי לתנועת האנרכיסטים-אינדיבידואליסטים." הופתעתי וכמעט התפרצתי: "הרי רק לפני כמה ימים נסע מכאן חבר תנועה שלך, אולי את.." "את מתכוונת לחרחרדין - קטעה אותי ללה, - כמובן שאני מכירה אותו, הוא לא סתם חבר לתנועה אלא ידיד קרוב, והוא נסע מכאן רק לפני שעתיים."

מבולבלת, הקשבתי לדברי ללה. התברר שהיא הגיעה לאלמה-אטה לפני יומיים ומיד עם גמר הרישומים בג.פ.או. פנתה אל חרחרדין. היא לא ידעה כמובן שהוא קבל העברה ולכן לא הופתעה למצוא אותו בבית. הוא שכב, קודח מחום. ללה ישבה על ידו כל הלילה, מחליפה לו תחבושות קרות על המצח, משקה אותו בתה. החום קצת ירד ושוב עלה. כך זה נמשך יומיים. הבוקר הוא קם מהמיטה ואמר שהוא חייב לנסוע, אחרת יהיו בעיות עם הג.פ.או. הוא היה מאוד חלש. ללה עזרה לו לארוז, היו לו מעט חפצים, והם נסעו לתחנת הרכבת. חרחרדין נתן ללה את כתובתי, הבטיח לה שתמצא אצלי קבלת פנים חמה והיא באה אלי ישר מתחנת הרכבת. "הוא בקש למסור לך כמה דברים", - היא אמרה והושיטה לי מעטפה. חשבתי שהוא כתב לי משהו אודות ללה ופתחתי את המעטפה מיד, אך בפנים הייתה תמונתו עם מכתב צמוד שלא נראה כמתאים לחשיפה בפני עיניים זרות. חשתי מבוכה, החבאתי את המעטפה ובכדי לצאת מהמבוכה הזמנתי אותה לנוח, ואני אכין כוס תה ואחר כך נאכל. ללה הסתכלה מסביב ואמרה באכזבה:

- אני מסתכלת, והרי אין כאן מקום ללון.

הרגעתי אותה, מבטיחה לה שעל הרצפה יש מספיק מקום לשנינו ויצאתי למטבח, להביא מבעלת הבית תה חם. כשחזרתי, ערכתי את השולחן עם המעט שהיה לי בבית וישבנו לשתות.

רציתי קודם כל להכיר את ללה. היא סיפרה שעברה לכאן ממקום גירוש אחר, כאילו על פי בקשת בעלה, שלא היה כלל בעלה.

- אז חרחרדין בקש להעביר אותך לכאן? - התפרצתי לדבריה, חסרת סבלנות. היא צחקה:

- הייתי מאושרת אילו זה היה חרחרדין. לא, זה לא הוא.

היא סיפרה שחרחרדין היה המדריך בתנועת הנוער האנרכיסטית אליה השתייכה.

- כולנו היינו מאוהבות בו, - היא הצטחקה, - אבל הוא בכלל לא רצה להסתכל עלינו, לא עניין אותו כלום מלבד עבודה. בנוסף לכך הוא היה אז נשוי. אחר כך, כשאסרו אותו , אשתו עזבה אותו. לא, העבירו אותי אל חבר אחר שלי מהגירוש ועל כך אני לא אסלח לו.

המלים האחרונות שלה סיקרנו אותי וביקשתי שתספר לי מה היה שם."

הסיפור של ללה הזכיר לרחל את העבר שלה בטרמז. היא עשתה את הגירוש הקודם שלה בצפון הרחוק, כאשר היא שובצה שם כבחורה יחידה בין עשרה בחורים. היחסים בתוך החבורה הזאת , תחילה פשוטים וגלויים, התחילו להסתבך עם הזמן, כאשר ללה מוצאת את עצמה ללא כוונה בלב הסבוך שנוצר. שניים מהבחורים התאהבו בה והיא נמנעה מהיענות לאף אחד מהם, מה שאולי רק חידד את התחרות ביניהם. ללה אפילו פחדה לחשוב איך זה יכול להיגמר, אלא שכאן, למזלם או לאסונם, התערב הג.פ.או. הם החליטו לפזר את קבוצת הגירוש מהכפר הקטן שבו הם שהו למספר מקומות אחרים. הפרידה הקרובה עזרה לללה לבחון את רגשותיה ולהבין שהיא תתקשה מאוד להיפרד מאחד מהשניים. היות ויעדי הגירוש החדשים כבר נקבעו להם, החליטו היא והחבר שלה להגיש בקשת "איחוד", - כך קראו בשפה ביורוקרטית להחלטה להתחתן ולהקים משפחה.

הבקשה נענתה בחיוב וללה קבלה הודעה שהיא רשאית לבקש להצטרף אל בחיר לבה ל.. – וכאן גילתה ללה לתדהמתה שהיא משובצת יחד עם השני, דהיינו עם זה שאותו היא החליטה עכשיו לשכוח. למחאותיה לא היה גבול, אך הבקשות החוזרות לא הואילו, היא נשלחה לאלמה-אטה, המקום שבו נמצא עכשיו ה"חתן" המדומה שלה, שאולי דאג לבקש את העברתה אליו, בניגוד לרצונה.

- איזה מזל היה לי, היא אמרה בהתרגשות לרחל, -- לפגוש כאן את חרחרדין, שהפנה אותי אליך. מה הייתי עושה כאן לבדי? הפוליטיים כאן מעטים ואני לא מכירה איש מלבד המנוול שאליו אני לא רוצה לפנות.

הסיפור של ללה נגע בלבה של רחל. הנשים הצעירות בילו את רוב הלילה בשיחה ולקראת הבוקר מאוד התקרבו זו לזו. ללה סיפרה על משפחתה. הקשר עם שני אחיה, שניהם רופאים, נותק. היא הייתה מאוד קרובה לאביה, שאהב אותה וגילה סובלנות כלפיה יותר מאימה, שכאילו התביישה בבת הלא מוצלחת, שלא גמרה אוניברסיטה והתגלגלה "לסיפור הפוליטי הנורא הזה"... "רק אחות לא הייתה לי אף פעם", - אמרה ללה בעצב.

בבוקר סוכם שללה תישאר לגור עם רחל.

עברו כמה ימים. באחד הערבים, אחרי שרחל חזרה מעבודתה וללה מחיפושי עבודה, בעלת הבית אמרה להן שאיזה גבר בחוץ שואל על ללה. היא הציצה בחלון, הבחינה בדמות אפלה בחוץ ואמרה לרחל:"זה הוא!". בחוץ המתין ה"חתן" הלא רצוי של ללה. רחל הציעה להזמין אותו להיכנס, אבל ללה לא הסכימה, היא העדיפה לצאת אליו. מראה פניה עורר אצל רחל דאגה והיא המשיכה לדאוג עד לשובה. כשחזרה, לא אמרה מילה ורחל החליטה לא לשאול אותה. היא הצביעה על המיטה המוצעת, שמה כוס מים על השרפרף ואחרי שהשנייה שכבה ללא התנגדות, לקחה ספר ויצאה החוצה. סמוך לבית היה גן ורחל ישבה בו על ספסל, עד שממש החשיך. בסוף בחלון שלהן נדלק אור ובהנחה שללה קמה, היא שבה לחדר. ללה ישבה ליד החלון וכתבה משהו, כאילו בחטף. אולי ככה הכי טוב, חשבה רחל, שתשפוך את ליבה על הנייר. ללה גמרה, הכניסה את המכתב למעטפה, הציצה על רחל ופתאום פרצה בצחוק.

רחל מספרת שאחר כך, כשהכירה יותר את ללה, היא ידעה שהתקפות הזעם או ההתרגשות מסתיימות אצלה לא פעם בצחוק. מתברר שה"חתן" לא רק שלא פנה לשלטונות בעניין העברתה של ללה, הוא כלל לא ידע על בואה לכאן. כשהוא בא לביקורת השגרתית בג.פ.או., שאל אותו הממונה, כבדרך אגב, האם פגש כבר את ארוסתו. כששאל על מי מדובר, ענו לו שארוסתו, ללה סולונוביץ', בקשה לעבור אליו. שם הוא גם השיג את כתובתה של רחל. הידיעה גם שימחה וגם הבהילה אותו; הייתה לו תחושה שמשהו כאן לא נקי והוא הלך לברר עם ללה. הפגישה אישרה את חששותיו, - ללה התנפלה עליו בכעס, מאשימה אותו בכל. לאחר השיחה היא נרגעה ובקשה את סליחתו והכעס הופנה לכתובת האמיתית. כמו הרבה אנשים אחרים הם מצאו את עצמם כלי משחק בידי הג.פ.או. הפעם לא שחקו בחייהם אלא ברגשותיהם. הם הבינו גם שהדרך היחידה העומדת בפניהם מול המנגנון אדיר הכוח וחסר המעצורים הזה, היא לשמור על אנושיותם ולכבד זו את זה. הם שוחחו ארוכות על עברם המשותף ועל חבריהם מהגירוש הסיבירי. הוא שאל על מיכאל, הבחור אתו רצתה ללה להיות. "עכשיו כל זה נגמר", היא אמרה לו בפשטות והם נפרדו כידידים. היא שמחה שטעתה בהאשמת החבר שלה, אך האירוע עצמו הכה אותה קשות. רחל עזרה לה להתאושש, מבינה אותה ותומכת בה. ללה מאוד נקשרה אליה, רואה בה מעין אחות בוגרת, אף כי הן היו בנות אותו גיל. הקשר הזה חיזק גם את רחל, שהייתה רגילה מגיל צעיר מאוד להיות האחות הגדולה, במשפחה ובתנועה.

אך החיים המשיכו להפתיע: כעבור זמן קצר נקראה רחל לג.פ.או. ושם אמרו לה שהיא מקבלת הרחקה נוספת ומועברת לקזיל-אורדה, חור נידך בצפון מזרח קזכסטן. היא קבלה יומיים להתארגנות. ללה הייתה מאוכזבת נוראות ורחל ניסתה לנחם אותה בטענה שאולי גם היא תועבר לשם בקרוב, הרי אלמה-אטה הפכה עכשיו לבירה, אז קרוב לוודאי שירחיקו מכאן את כל המגורשים. ללה לא נרגעה ואז הציעה רחל לנסות "להמר" על ההיגיון העקום של הג.פ.או.: אם בתשובה לבקשתה להיות עם חבר שלה הם דווקא הפרידו ביניהם, אולי אם היא ורחל יביימו ריב ויבקשו להפריד ביניהן, יקרה בדיוק ההפך? הבנות הניחו שבעלת הבית שלהן משמשת כמודיעה לג.פ.או. ולכן צריך את ההצגה לביים בפניה. השיחות התנהלו כמובן מחוץ לבית. רחל מספרת על ההמשך:

"הגשתי ארוחת ערב עלובה. ללה הביטה עלי וכפי שסיכמנו ביניינו, פרצה בצעקות: "לזה את קוראת ארוחת ערב? שוב תה עם לחם וזה הכל?", אני, כאילו חיכיתי לזה, צעקתי בתשובה: "מה, זה לא מוצא חן בעיניך? סעי אל האימא הרופאה שלך במוסקבה, היא תכין לך משהו יותר טוב. אצלי אין יותר! אני בכלל לא מבינה באיזו זכות את דורשת ממני משהו, לא עובדת, בקושי מביאה הביתה קצת לחם ולאכול לא שוכחת אף פעם! איזו מתנה קבלתי מחרחרדין, ברוך השם שאני נפטרת ממך בקרוב."

לילה המשיכה, באותם הטונים, נכנסת היטב לתפקיד:

- סוף סוף התפרקת! ובהתחלה נראית לי כמו כבשה. מזל שאת נוסעת. כמו שאומר הפתגם: הייתה אהבה בלי שמחה, תהייה פרידה בלי עצב.

כך המשכנו לריב כל הערב והלכנו לישון כעוסות. בבוקר דחפתי ללה פתק:

" ניפגש במסעדת הפועלים ונמשיך לריב. אל תשכחי, - גם שם יש "בעלות בית". בנשיקות." וכך המשכנו לריב במשך כל הימים שנותרו לנו עד לנסיעתי.

ביום האחרון בבוקר נגשתי להיפרד מבעלת הבית. הודיתי לה על היחס החם, שילמתי עד סוף החודש והודעתי שמתחילת החודש הבא תשלם לה ללה.

בעלת הבית, כששמעה על ללה, הנידה בראשה:

- אני פשוט אזרוק אותה מכאן, חסר לי שתתחיל לריב גם אתי, כמו שהתחילה אתך!

עניתי בשוויון נפש:

- תתחיל לריב, - תוציאי אותה לרחוב, את הנסיכה המפונקת הזאת.

נפרדתי מללה רחוק מעיניים סקרניות. היא גם לא לוותה אותי לתחנה. המשחק שלנו היה לנו לא קל וחששנו לקלקל את מה שאולי הצלחנו לשדר לג.פ.או."

הפגישה עם שמואל.

קזיל-אורדה דמתה בכל לערים האסיאתיות האחרות שהכירה רחל, היא רק הייתה קטנה יותר, מלוכלכת יותר וצפופה יותר ממקומות הגירוש בהם גרה קודם. גם הנסיבות היו שונות, - לא הייתה קבוצת חברים קרובה, לא אחות, כמו בעבר בפרונזה, ואף לא תקווה לפגוש איזו נפש קרובה, - מאותן מתנות גורל שזימן לה את ללה. בין חברי התנועה הציונית שכבר שהו כאן היא הכירה זוג לא נעים במיוחד, שלא הפסיקו לריב ביניהם, בשם שמואל ורוזה בלכמן. רחל לא העלתה בדעתה בשלב זה שהיא עצמה תיהפך לסיבת הריב שלהם וששמואל יהיה אי פעם לבעלה.

בינתיים היא מצאה מקום זמני אצל מגורשת ציונית בשם סימה זיידמן שגרה כאן ביחד עם אימה המזדקנת. האם גורשה לכאן בתור "בורגנית", - היה לה קיוסק לפני המהפכה. היא הייתה זאת שניהלה כאן את משק הבית. להפתעתה של רחל, אפתה הזקנה מדי בוקר לביבות. בשנות הרעב האלו נראו לביבות כמו מזכרת מעולם אחר, אך הסיבות לכך היו מעשיות: את מנות הלחם שקבלה סימה במקום עבודתה, נתנו במנות של קמח.

לרחל, שמזמן לא נהנתה מקשר משפחתי, היה נחמד להימצא מחדש באווירה של משפחה, אך לא עבר זמן רב והיא הבינה שהמצב בדירה הזמנית שלה רחוק מלהיות אידיאלי. אימה של סימה התייחסה אליה בחשדנות , אולי מתוך חשש שהיא תוסיף לשולחנן הדל עוד פה, מה שלא הפתיע את רחל. אלא שהיא הצליחה להסתדר בעבודה מהר מאוד, כמנהלת חשבונות בסניף המקומי של המשרד שבו עבדה באלמה-אטה, ומנת המזון שלה נמסרה כולה לאם. ובכל זאת המתח בבית לא פחת. כעבור זמן מה הבינה רחל את מקור המתח: אל סימה היה מגיע לעתים קרובות שמואל בלכמן ובקוריו הם אלה שהרגיזו את האם. התברר שלדאגה הזאת היה יסוד: פעם, בנוכחותה של רחל, התפרצה לבית אשתו של שמואל, רוזה. סימה לא הייתה בבית ורוזה התנפלה על האם ועשתה לה סקנדל בגין בתה. הזקנה, שלא היה לה יותר מה להסתיר מרחל, בכתה והתלוננה בפניה, האומנם מגיע לה הביזיון הזה מבתה? היא התחננה בפני רחל שתשוחח עם סימה:

- את מבוגרת ממנה ומנוסה ממנה, לך היא תקשיב.

רחל הייתה במבוכה. הרי לא תספר לאימה של סימה שניסיונה עם גברים בכלל לא רב. ומה בכלל יעזור לסימה ניסיונה של אחרת?

" מובן שלא התכוונתי לשוחח עם סימה, - מספרת רחל, - אבל היא פנתה אלי ביוזמתה. היא סיפרה שהיא ושמואל אוהבים זה את זו ושהקשר ביניהם רציני. הוא כבר החליט להיפרד מאשתו ולא עשה זאת עד כה רק בגלל הילדה. שניהם עומדים לגמור את הגירוש ביחד וסוכם ביניהם שסימה תיסע ראשונה והוא יגיע אחריה.

- ויביא אתו את הילדה, - אמרה סימה, - אני מאוד אוהבת אותה והיא קשורה אלי.

- אם כך, הכל בסדר, - ניסיתי לגמור מהר את השיחה המביכה. הבנתי שעלי למצוא מהר חדר או פינה משלי ולהינתק מהסיפור הזה."

אך עוד לפני שרחל מצאה את מבוקשה, הייתה לה הפתעה נעימה: לקזיל-אורדה הגיעה ללה. לא ברור האם ההצגה שלהן השפיעה, או שבאמת ניסו לנקות את אלמה-אטה מהמגורשים, אך השתיים שוב היו ביחד.

" ביחד מצאנו מהר דירה, באזור אחר של העיר, רחוק משמואל ומסימה. הם ביקרו אצלנו מדי פעם, והיה מובן לי שהם מחפשים מקום לצאת אליו ביחד, אחרי הכל ביקור חברים היה הבילוי החברתי היחידי הזמין לנו בקזיל-אורדה.

עם ללה חייתי בידידות רבה. היא דאגה לי כמו לאחות צעירה, משתדלת לפנק אותי, משהו שלא הכרתי מעולם. הוריה שלחו לה מדי פעם חבילות עם מצרכים ואם, חלילה, אמרתי על משהו שזה טעים, היא כבר לא נגעה בזה והשאירה הכל לי, ל"אויקה" (שם שהיא המציאה לי).

האידיליה שלנו התקלקלה זמנית, כאשר ללה חלתה. היא התקררה והרופא המקומי אבחן אצלה אנגינה דלקתית, מחלה שנחשבה למסוכנת. מה גם שלא היו לנו תרופות. החלטתי לשלוח מברק להוריה, והם הגיעו כעבור כמה ימים, גם האב וגם האם. האב טיפל בה אישית, הוא היה מסוג הרופאים הרואים במקצועם שליחות. בעבר הוא חי בוילנה ואחרי השלמת משמרת בבית חולים, היה נוהג להסתובב עם התיק שלו ברבעים העניים של העיר היהודית, מטפל חינם באלה שלא יכלו לשלם עבור הטיפולים. לפעמים היה משאיר על שולחן המשפחה שבה טיפל סכום כסף ומבקש מבעלת הבית לקנות בזה תרנגולת ולבשל מרק עוף לחולה. מאז עברו הרבה שנים והוא שרת עכשיו כרופא ילדים בבית החולים של הקרמלין. הוא לא אהב פוליטיקה וניסה להתרחק ממנה, אך כל מה שקשור ליהדות עניין אותו.

האם, - אישה ג'ינג'ית יפה, - נראתה די אפורה על יד בעלה והבנתי מדוע ללה קשורה יותר לאב. כשללה התחילה להתאושש, שוחחנו הרבה, בין השאר על ציונות. היא הייתה הרבה יותר משכילה ממני, אך על התנועה הציונית ידעה מעט והקשיבה לי בעניין. אך לשכנע אותה בצדקת דרכי לא הצלחתי.

"אני אוהבת את הציונים, - היא הייתה אומרת, - הם כל כך מסורים לאידיאות שלהם, אבל אני לא מבינה בשביל מה צריך עכשיו עוד מדינה. לא חסרות מדינות בעולם והן עוסקות בעיקר במלחמות ביניהן. צריך לחסל את המדינות ואז יפסקו גם המלחמות. ובכלל הציונות היא אוטופיה. אנגליה לעולם לא תוותר על מושבותיה וגם המנדט שלה בפלסטינה הוא מין קולוניה. מוזנחת, מפגרת, עם ערבים שזרקו אותם ממדינות אחרות בגלל איזה שהן עבירות..."

פעם, בעיתון בשם "איזבסטיה" נתקלתי ברשימה קצרה עם נתונים סטטיסטיים על שעור בעלי השכלה גבוהה באוכלוסיות של ארצות שונות בעולם. את אחד מהמקומות הגבוהים תפסה שם פלסטינה וגם צוין שם שמרבית האוכלוסייה שם עוסקת בחקלאות. הראיתי את הרשימה ללה. "כל התנועה שלכם היא פלא, - היא אמרה, - ומה שאתם מחוללים שם זה ממש ניסים".

לאחר שללה הבריאה, עברנו לדירה אחרת. לא רחוק מאתנו גרה משפחה של מגורשים ציונים. קראו להם מוניה ופניה סלוצקי ולבתם בת השלוש – אביבה. את השם העברי נתן לה האב. מוניה היה איש מיוחד. אני זוכרת אותו לרוב כותב שירים, דווקא בעברית. את העברית למד במשך שלוש שנות מאסר בתא בידוד, בנוסף לשפות אחרות. הוא היה רומנטיקן וכך נשמעה לי גם הציונות שלו. פניה לעומת זאת הייתה אישה מאוד מעשית, בעלת השכלה גבוהה, אותה הספיקה לרכוש לפני הגירוש. למרות זאת היא ישבה בבית ומוניה הוא זה שצרך היה לדאוג לפרנסתם, מה שהוא לא ידע לעשות. בקזיל-אורדה בניגוד למקומות אחרים לא הפריעו למגורשים לעבוד, והוא היה מוצא עבודה בקלות, אך היה תמיד הראשון לפיטורים, מסיבה זו או אחרת, ושוב נשאר ללא עבודה. מצרכים חולקו בתקופה הזאת על פי כרטיסים, כך שרק מי שעבד במקום מסודר יכול היה לשרוד. למחוסרי עבודה ניתנו כרטיסים מיוחדים, אשר הקנו מעט מאוד מצרכים וללא כרטיסים אי אפשר היה לקנות כמעט כלום, גם אם היה לך כסף.

כך היה בעיר, - בכפרים הקזאכיים שרר רעב קשה. אנשים מהכפר ניסו להגיע העירה ולא פעם גוועו מרעב בדרכים. פעם, מוקדם בבוקר, יצא לי להיות בתחנת הרכבת. לאורך הקיר ישבו כמה נערים בני כארבע-עשרה. היה נדמה שהם נרדמו בישיבה. כך חשב גם המנקה, שבא לטאטא את הרציף. הוא דחף אותם במטאטא, להעירם ומול עיני הנדהמות הם נפלו, האחד אחרי השני, - הנערים היו מתים. הם מתו מרעב וגוויותיהם נשארו מכווצות ונשענות על קיר התחנה כל הלילה. הפחד מרעב היה משותף לכולנו, אך הסכנה האמיתית ארבה לפתחה של משפחת סלוצקי. כל מי שהיה יכול, ניסה לעזור למשפחת מוניה. לפעמים הם קבלו חבילה מקרובי המשפחה של פניה. אני קבלתי בעבודה, בנוסף ללחם, 2 ק"ג של קמח סולת לחודש, - מנה שהעברנו ישר לילדה של מוניה. היינו רוצים לעזור להם יותר מזה, אך גם לבעלת הבית שלנו היו חמישה ילדים שגם הם סבלו מרעב. היא הייתה פותחת את הדלת הנעולה שלנו ומורידה קצת מהלחם והחמאה, - כך שלא נרגיש. מובן שהרגשנו, אך לא יכולנו להאשים אותה בגניבה, הלשון פשוט לא נשמעה לנו, היא הרי דאגה לילדיה הרעבים.

פעם, בערב, מישהו דפק לנו בדלת. אני כבר שכבתי במיטה ולדלת ניגשה ללה. עמד שם מוניה סלוצקי. חוור, אדום עיניים, הוא עשה רושם של אדם שקרה לו אסון.

- הוי, מה עוללתי, מה עוללתי! אני פושע! - הוא חזר על המשפט הזה ביאוש נורא, מה שמאוד הבהיל אותנו.

קפצתי מהמיטה. ללה משכה אותו פנימה לחדר והשיבה על כיסא.

- מה קרה? דבר כבר או שאני ארוץ אליך לבית ואראה בעצמי.
- לא, לא, - הוא נזעק, - אל תלכי, הן כבר ישנות.
- ישנות? ברוך השם, אז פניה ואביבה בסדר, הן בריאות ושלמות?
- לי קרה משהו. אני ישבתי וכתבתי. לפני על השולחן היה מונח הלחם, - כל המנה של מחר. התחלתי לצבוט חתיכות ולא שמתי לב עד שגמרתי את הכל. המשפחה תישאר מחר ללא אוכל, בגללי.

פניה של ללה נרגעו.

- אז זה הכל? נכנסת עם פנים כאלה, שחשבתי שמישהו מת.

מוניה ענה במפתיע:

- מת? מה את חושבת, כשאני רעב, אני יכול להרוג בן אדם?

ללה פרצה סופסוף בצחוק:

- מונקה, אתה לא מסוגל להרוג גם זבוב. ומה ששייך ללחם, זה ניתן בקלות לתיקון. בדיוק יש לנו לחם מיותר – רחל קבלה עבור היומיים שעברו ומחר היא תקבל את המנה החדשה.

- לא, לא, את הלחם שלכם אני לא יכול לקחת. – מוניה התרחק ממנה.

- למה אתה לא יכול? מחר נקבל חדש, אז הלחם הזה שייך לימים שכבר עברו. אם אתה לא לוקח, - סימן שאנחנו לא חברים.

אך האיומים והתחינות לא עזרו. מוניה הלך וידענו שעוד הרבה זמן הוא יסתובב ברחובות, לפנים ולאחור, כמו שהוא התרגל לעשות בערבים הארוכים בבית הסוהר. שתינו הלכנו לישון מצוברחות.

למחרת עם אור ראשון, ללה התלבשה במהירות , עטפה את מחצית הכיכר בעיתון ויצאה מהבית. בבית סלוצקי כולם עדיין ישנו, אך בעלת הבית הזקנה שלהם כבר קמה. היא קמה בבוקר הזה מוקדם, על מנת לקבל את מנת המים היומית להשקיית גינת הירקות שלה. יחד אתה קמה גם אביבה הקטנה, אליה התייחסה הזקנה באהבה, כמו אל נכדה. היא נהגה להעמיד אותה על הברכיים על יד מיטתה וללמדה להתפלל לאם הקדושה מול נר השמן הקטן למען הבריאות והשובע שלה, של אבא ושל אימא. אחר כך יצאו השתיים לגרש את העז וברגע זה הגיע לשם ללה.

- מה את כל כך מוקדם? - תהתה הזקנה. – שלנו עוד ישנים.

- אני יודעת. פשוט מוניה היה אצלנו אתמול ושכח את הלחם, את המנה של היום. אני הולכת עוד מעט לעבודה, אז הזדרזתי להביא להם, שלא יחסר לארוחת הבוקר.

- איזה שלומיאל, שכח את הלחם!

באמת לשכוח את הלחם נשמע משהו מוגזם. ללה הוציאה את מחצית הכיכר מהעיתון והושיטה לזקנה:

- קחי, סבתא, שימי במקום שבו הם שמים את הלחם.

ללה קפלה את הנייר, מתוך כוונה לשים אותו בכיס, אך הזקנה חטפה לו אותו.

- אתם קונים עיתון כל יום ולנו אין במה לנגב לילדה את הטוסיק.

ללה נתנה לה את העיתון והלכה. כעבור רבע שעה היא כבר הייתה בבית, לבשר לי על הצלחת המבצע: פניה תקום ראשונה ותמצא את הלחם במקומו, ואילו מוניה יבין כמובן מה קרה, אבל לא יגיד לאשתו אף מילה. בערב הוא הופיע אצלנו.

- אח, איזו שוברה את, ללה!

הוא חבק ונישק אותה ושניהם צחקו.

ללה הייתה חברה של כולם ועם זאת שמרה על איזה ריחוק. את פניה היא לא כל כך אהבה ואת שמואל בלכמן ממש לא סבלה. בתקופה הזאת סימה כבר נסעה וגם זמן הגירוש של בלכמן עמד להסתיים והוא הגיע אלינו יותר ויותר. הוא היה בא לפטפט קצת עם חברות, אך גם אני וגם ללה ראינו בכך איזו חוסר נאמנות מצדו ביחס לסימה, במידה שהיחסים ביניהם רציניים, שלא לדבר על יחסיו המסובכים עם משפחתו."

ובאמת היה משהו מוזר בתכיפות ביקוריו של שמואל אצל הנשים. הוא לא שמר אותם בסוד, גם החברים וגם אשתו רוזה ידעו עליהם, ולמרות שבדרך כלל השיחות התנהלו בינו לבין ללה, בעוד רחל שקועה בספר, כולם ידעו שהוא בא למען רחל. לרחל עצמה, שהייתה רגילה לעזור לאחרים בפתרון קונפליקטים, היה מאוד לא נוח למצוא את עצמה במוקד של שערורייה מתפתחת. בינתיים גם הלך וקרב מועד השלמת תקופת הגירוש שלה, השנה הייתה כבר 1934 , והיא אמנם לא ציפתה לשחרור מלא, אך היה סיכוי לשינויים משמעותיים בחייה.

אלא שההתערבות בגורלה שוב באה מלמעלה, דרך מקור הסמכות המסורתי שלה, הג.פ.או.: הם הודיעו לה שאת התקופה שנותרה לה עליה להשלים בצ'ימקנט. ההחלטה הזאת נראתה מוזרה אפילו לבעלת ניסיון עם תחבולות המשטר כמו רחל, שכן נותרו לה רק שבועות בודדים להשלמת שלושת שנות הגירוש. היא זוכרת שהפקיד שהודיע לה על כך, העיר כבדרך אגב, שביחד אתה מועבר לשם גם שמואל בלכמן. וכך היא מצאה את עצמה כעבור שבוע במקום חדש, חולקת גורל עם גבר שעד כה היה עבורה לא סימפאתי.

מי היה אותו שמואל בלכמן? על ילדותו אנחנו יודעים מפי רחל.

הוא נולד ב-1907 , באודסה. את אביו הוא לא הכיר, הוא נעלם מחייו סמוך ללידתו. אמו, שנותרה ללא אמצעי קיום, חזרה לבית הוריה. מצבה שם היה משפיל, לעומת שתי אחיותיה היא נחשבה לחסרת מזל. לא היה לה מקצוע ולכן היא זו שניהלה את משק הבית בבית הוריה. שמואל גדל אצל הסבים. הסב היה רודן בביתו והוא הותיר אצל הילד בעיקר פחדים. הוא היה לוקח אותו לבית מרחץ והילד היה בורח מעינויי הזרדים והחום, ובעקר מכעסו של הזקן. כך הוא למד לברוח גם מהחדר, כשהסב מנסה לחנך אותו במכות. הילד התחבא אצל הסבתא, הנפש היחידה שאליה היה קשור באמת. הייתה לה חנות סדקית קטנה, בה נקשרו הזיכרונות היפים מילדותו. הוא גם למד למכור בה ולהבחין בין סוגי סחורה שונים כמו צבעים וכלי עבודה, מה שהואיל לו בהמשך חייו. (שנים רבות לאחר מכן, בחייהם כמשפחה ביפו, הוא חשב לפתוח שם חנות לפרנסתם. רחל התנגדה לכך בתוקף, בעיניה המסחר היה עיסוק לא ראוי ליוצאי תנועה חלוצית).

מגיל 14-15 בילה שמואל ברחוב לא פחות מאשר בחנות. הרחוב משך אותו ורחל חשבה לפעמים שאלמלא התנועה הציונית, הוא היה גדל להיות משוטט או חוליגן. חייו השתנו עם הצטרפותו לתנועה, הוא מצא שם את מה שהחסיר בילדותו: השתייכות לחברה, עניין, השתתפות בנושא בעל משמעות, חום. הוא הצטרף לפעיות תנועתית בגיל 15 וכעבור פחות משלוש שנים, נעצר ונשלח לגירוש. בגירוש התעצב אופיו. התברר שלמרות שלא למד מעולם בצורה מסודרת, הוא מוכשר בתחומים רבים יותר ממרבית בני גילו. הוא ידע להסתגל מהר מאוד למצבים חדשים. אחד מחבריו לגירוש, יוסף בורגן, כותב עליו בזיכרונותיו (בספר "נפתולי דור") , בהם הוא מספר על הגירוש בעיר קוסטנאי בשנים 1926-27, כאשר איש מהמגורשים לא הצליח למצוא עבודה מלבדו:

" פיטורים חיכו גם לחברנו שמואל בלכמן, שעבד במעבדה של בית החולים המקומי, ורק עמדה חזקה של הנהלת המעבדה שלא הסכימה לפטר עובד מוכשר, השאירה אותו בעבודה". ובקטע אחר של אותו חיבור מספר בורגן על שמואל כמשתתף במפקד אוכלוסיה של השלטון הסובייטי:

"תחילה התנגדו הפקידים הסובייטיים להשתתפות המגורשים בעבודה כה אחראית, אך כיון שהמרכז דרש משלטונות המחוז לקדם את המפקד ומהר, לא הייתה לפקידים המקומיים ברירה אלא להיעזר בנו. זה גבל בקוריוז: לא היה את מי לשלוח לכפרים הנידחים, המפוזרים על פני טריטוריה ענקית והתפקיד הוטל על שניים מחברינו, - ש. בלכמן ומ. וקסלמן. הם קבלו לרשותם מזחלת עם סוסים ויצאו לדרך, כאשר השלטונות שוכחים על האיסור שחל עליהם כמגורשים לעזוב את העיר. בשלב מסוים התחלנו לדאוג לחברינו שחזרתם התעכבה ופנינו לג.פ.או. בבקשה לברר מה עלה בגורלם. ואכן קבוצת אנשי ג.פ.או. נשלחה לחפש אותם, אלא שבינתיים הם חזרו בכוחות עצמם, עם כל החומר הדרוש."

נראה ששמואל בלט כמי שיודע לקחת עליו עניין ולהסתדר אתו בקלות. אלא שליכולת הזאת לפתור בעיות היו גם צדדים אחרים. התחייבויות העבר לא אמרו לו הרבה. הראשונה שהבחינה בכך הייתה אולי חברתו מאודסה, רוזה. היא הגיעה אליו לגירוש הראשון שלו בצפון, בהריון ממנו, מניחה שהוא ישמח לקראתה והם יהיו מאושרים ביחד. היא הופתעה לרעה, - הוא השתנה עם הזמן שעבר ועכשיו סרב לשאתה. החברים לגירוש לחצו עליו, בוגרים ממנו ושייכים לתנועה הסוציאל-דמוקרטית, הם אמרו לו שכך לא נוהגים בין האסירים הפוליטיים והוא ויתר. אך חיי המשפחה, גם לאחר הולדת הבת, לא עשו אותם מאושרים. הוא עבר ממקום למקום והיא נסעה בעקבותיו, כאשר הסקנדלים מלווים אותם בכל מקום. רוזה קינאה לו, כאשר הוא מספק לה מספיק סיבות לכך. הוא ידע להתחבב על נשים וסימה כנראה לא הייתה הראשונה שנלכדה ברשתו. עכשיו היא נסעה ונראה היה שהוא שכח אותה די מהר. ביקוריו אצל לילה ורחל לא היו נעימים לשתי הצעירות, בעיקר בגלל הסיפור עם סימה, אך הוא היה חבר לתנועה, ובתור שכזה הן הרגישו שאסור להן לסגור בפניו את הדלת. מסיבה דומה הסכימה רחל לנסוע יחד אתו לצ'ימקנט: אם כך זה נגזר, והרי קל יותר להסתדר במקום חדש יחד עם מישהו שאת מכירה. רוזה והילדה נשארו בקזיל-אורדה, רחל ושמואל נסעו ביחד. בימים הראשונים הם שהו אצל ישה קאופמן, אותו אדם שדאג ועזר למלי, אחותו של שמואל קצ'נוב, שמתה כאן משחפת, בזרועות אימה.

עבודה הם מצאו מהר, הודות לזריזותו של בלכמן. בהנהלת חברת אספקה אוטרית נדרש בדחיפות מנהל חשבונות, לאחר שהקודם פשוט נמלט. היה צריך גם לארגן את הבלגן שנשאר וגם להכין את הדוח השנתי. העבודה הייתה קשה, אך הבטיחו לשלם היטב. המנהל הסכים לקבל את בלכמן כמנהל חשבונות ואת רחל כעוזרתו ולשלם להם משהו הקרוב לארבע משכורות לחודש. הייתה רק בעיה אחת: רחל מצאה את עצמה תלויה יותר ויותר בשמואל. בתקופה הזאת היחס שלו אליה השתנה והוא לא הסתיר יותר שהוא מעוניין בה כבת זוג, אבל הדברים לא נאמרו במפורש, זה התבטא במבטים ובנגיעות "מקריות". רחל לא ידעה איך לנהוג, הרי היא לא יכולה לאסור עליו להביט בה. היא ניסתה לשכנע את עצמה שיש כאן רק חברות לתנועה, כמו קודם, וניסתה להתעלם מהיותר.

כבר ביום הראשון להגיעם לצ'ימקנט סיפר להם ישה קאופמן על בחור ציוני שנמצא שם בגירוש בשם סמה מרגולין. לאחר שהסתדרו בעבודה החליטו רחל ושמואל למצוא את סמה.

"זה היה בימים הראשונים שלנו במקום, - מספרת רחל, - המתובבנו בשוק ושאלנו על הרחוב ששמו היה בידינו. סביבי הצטופפו אוזבקים: בלונדינית, בשמלה עם שרוול קצר ורגליים חשופות, הרגשתי את עצמי לא בנוח. אמרתי לשמואל שאני אחכה לו במכונית. נכנסתי לאולם חשוך, בו ישבו רק גברים. הם דברו בשפתם וצחקו והיה נדמה לי שזה קשור אלי. פתאום אחד מהם זרק מטבע, היא נפלה לידי והוא זנק בעקבותיה ותפס ברגלי. צעקתי: "איפה הטלפון, אני קוראת לג.פ.או.!" הם נבהלו, הצעיר נמלט. יצא בן אדם שהיה כנראה המנהל והתחיל לדבר אלי, להסביר שהבחור הוא רפה-מוח ומוכר לכולם, בקש לא להתלונן עליו. לבסוף הגיע שמואל, שברר בינתיים איך למצוא את הרחוב שבו גר סמה. הזמנו משהו לאכול, - מרק חריף ושמן בשם שורפה, אך לא יכולתי לאכול. ברגע זה התברר לי שלבד לא אוכל להסתובב כאן.

את ביתו של מרגולין מצאנו אחרי שעה נוספת של חיפושים. בסופה של סמה צרה ומלוכלכת, נכנסנו לחצר מלאה באשפה ובתוכה לבקתה נמוכה עם דלת שאילצה אותנו להתכופף. בפנים, סמוך לשולחן עם רגלי ברזל, ישבה אישה לא צעירה ובידיה כלי תפירה. היא קמה לקראתנו ואמרה בקול שקט ונעים:

- היכנסו, היכנסו. את הדלת תשאירו פתוחה, שיהיה יותר אור ויותר חום.

הבנו שזוהי אימו של סמה, ידענו שהוא חי עם האם.

- בואו שבו על המיטה, אל תבהלו, היא חורקת, אבל מחזיקה מעמד, - היא חייכה והתיישבה ראשונה, כאילו בכדי לשכנע אותנו. המיטה השמיע חריקה קורעת לב אבל עמדה; ישבנו בעקבותיה. היא שמחה לשמוע שאנחנו ציונים מגורשים, כמו בנה ושרק הצענו למקום.

- אה, כמה שסמה יהיה מאושר! - היא חזרה ואמרה. – הרי אנחנו כאן ממש לבד. אילו ידע, הוא היה בא בריצה מהעבודה.

התברר שסמה עובד בנפחיה בקצה השני של העיר. הוא עבד קשה ושילמו לו, במו למרבית המגורשים, פרוטות. גיטה (כך קראו לאם) סיפרה עליו ואני התבוננתי סביב. הבקתה הייתה ללא תקרה, הגג נראה מבפנים שחור ומחורר, קירות לחים, חלון זעיר. קרן שמש שחדרה מבעד לדלת הפתוחה האירה רצפה אפורה ותחובה. ממש בית סוהר! וכמו קרן השמש המאירה את תא הכלא, כך האיר כאן חיוכה הרך של האישה המבוגרת, הלבושה כראוי והמסורקת בקפידה לאחור. מהשיחה התברר לנו שבעלה ובנה הבכור של גיטה חיים כבר בארץ ישראל וגם בידיה מצוי כבר אישור עליה לארץ, אבל איך אפשר לנסוע לבד ולהשאיר כאן את שני הבנים הצעירים? בנה הנוסף, טוביה, היה גם הוא בגירוש, בצפון. גיטה נסעה גם אליו; תנאי החיים שם היו קשים, אך לפחות הייתה שם קבוצת גירוש ציונית גדולה.

- כל החברים של טוביה הצטערו כשנסעתי משם וגם לי היה קשה להיפרד מהם. הם התאספו, אכלנו יחד בערבים והתרגלתי אליהם כמו לילדי. וגם ידעתי שאתי קל להם יותר בגירוש.

אך סמה היה זקוק לה יותר מכולם. כשהגיעה אליו הבינה שלבד הוא לא ישרוד.

רעב, חולה, איכשהו אבוד, הוא לא היה מסוגל לפתור את בעיות הקיום הקשות שהעסיקו את כל המגורשים. לעבודה לא רצו לקבלו, - הוא נראה צעיר וחלש, מהדירה זרקו אותו, כי לא היה לו במה לשלם ולקטוע את מעגל הקסמים הזה לא היה בכוחו. עכשיו הוא התחזק, פיזית ונפשית. האם הביאה קצת כסף ומצרכי מזון והם מצאו דירה. סמה הצליח להשיג עבודה. לקראת שובו בישלה גיטה מרק על פרימוס ישן ולמרות שהמרק היה ריק, היה לו בית לחזור אליו.

מאוחר יותר הגיע סמה. נמוך קומה, עם משקפיים גדולות ועגולות הוא נראה כבן 16 למרות שהיה כבר בן 20 . הופתעתי מיחסו אל האם, - הוא תקף אותה בגסות, בטענה שעליה לנסוע לפלסטינה, אל אביו ואחיו. האב, איש דתי, סבל שם מחיים בקיבוץ חילוני, בו לא שמרו על כשרות. על כך הם ידעו ממכתבו האחרון שהיה מאוד עצוב. כשהראתה לנו את הדפים הדקים, היא פרצה בבכי והוא כעס. התעכבנו אצל המרגולינים עד לשעת ערב מאוחרת.

בחזרה לביתו של ישה קאופמן עשינו קיצור שדרש מעבר מעל "אריק" - תעלת מים, להובלת מי השקיה. מעל לאריק היה מונח קרש ששמש כגשר. הלילה היה בהיר והלכתי ראשונה, שמואל אחרי. במחצית הדרך על הקרש הוא פתאום חבק אותי מאחור ומשך אליו בכוח, לנשיקה. הדפתי אותו ותוך כדי כך מעדתי ונפלתי למים. מרגלי עפה נעל, מהזוג היחיד שהיה לי ונסחפה בזרם. בלכמן רץ בעקבות הזרם, תפס את הנעל ועזר לי לנעול אותה. מה היה עלי לעשות? להופיע כך אצל ישה קאופמן נראה לי בלתי אפשרי. הצעתי: "נחזור לסמה". וכך עשינו. לגיטה סיפרנו שמעדתי ונפלתי לאריק. היא הדליקה פרימוס, הכינה תה, נתנה לי בגד יבש משלה. בלכמן הלך לישון לבקתה ששמשה לנו כמקום עבודה, - היה לו מפתח לשם. אני נשארתי ללון אצל מרגולינים. על מנת לסדר לי מקום לינה, בקשה גיטה מבנה להוריד מהצירים את דלת הכניסה ועליה שכבנו, כמו על תנור, שתינו. סמה ישן על מיטה משני קרשים, מורמים על "חמורים". כמעט כל הלילה שוחחנו, גיטה סיפרה לי על ילדיה."

עם שמואל בצ'ימקנט.

תקופת החיים הקצרה בצ'ימקנט הייתה אחת מהקשות והמורכבות בחייה של רחל. העבודה המשתלמת שהשיג עבורם בלכמן בהנהלת החשבונות של המחוז, הייתה קשה מאוד.

"הנהלת החשבונות המחוזית התנהלה בבקתה זעירה, - מספרת רחל, - ששטחה אינו עולה על 2 על 2.5 מטר. החדרון הזה היה מלא עד אפס מקום בשולחן, שני כסאות, חבית מלאה מסמכים, מדף עם קלסרים, ארון עם מסמכים ישנים שעל המדף התחתון שלו – קומקום מפויח וכוסות מאובקים. בכדי להגיע לישיבה, היה צריך ללכת על הצד, אף כי מהכסא היה אפשר להגיע לכל דבר בחדר. מה שהיה נורא זה הצפיפות והמחנק: כרטיסיה שעמדה על המדף חסמה את החלון היחיד בחדר ולא אפשרה את פתיחתו ובימי החום הפך המקום לתא חנק. בלכמן, אחרי האירוע בדרכנו מגיטה, לא הסתיר יותר את יחסו אלי. קשה לי לקרוא לזה רגש, - התאווה הגברית הבלתי מרוסנת הייתה כתובה על פניו, ונשקפה מתנועותיו ומגוון קולו. חשתי שמבטו לא מש ממני לרגע. ועם זאת, כמו מקודם, שום דבר לא נאמר, ורק המתח עמד באוויר, מגיע לעוצמות שלא ניתן לשאתן.

עבדנו ימים שלמים ביחד, בחדר המחניק מעשן הסיגריות שלו ומריח זיעתו.

בחוץ, מאחורי הדלת הפתוחה של בית הסוהר הפתוח שלנו, המה האריק. מימיו היו מלוכלכים ופחדתי לרחוץ בהם, הוא שמש לכביסה ורחצה בהמון חצרות. לכן קולו רק הגביר את העינוי. בבקרים היה בלכמן מביא קומקום עם מי שתייה לכל היום. בערבים חזרנו אל ישה קאופמן. להתרחץ כראוי בדירתו, ללא מקלחת ובנוכחות שני גברים בחדר לא יכולתי, התביישתי. לבסוף לא יכולתי להתאפק והחלטתי להתרחץ באריק. בו בלילה כבר הרגשתי שמשהו לא טוב קורה לי, משהו לא מוכר. פניתי למרפאה, הם לקחו בדיקה ולעבור כמה ימים הודיעו לי: מחלת הזיבה.

לא יכולתי להמציא לעצמי משהו נורא מזה. אמרתי לרופא: "לא יכול להיות, הרי מעולם לא הייתי עם גבר". הרופא והאחות צחקו לי בפנים: "תסתכלו עליה, בת 28 , כמו מריה הקדושה, רק תפסה לה טריפר!"

רחל חשה שעולמה מתמוטט עליה. היא לא ידעה מה לעשות, אל מי לפנות.

והנה מגיע מכתב תשובה מהמשרד של פשקובה. רחל כתבה לה, עם הגיעה לצ'ימקנט, בקשה להקדמת השחרור, לאור העובדה שהעברתה בוצעה רק עשרה ימים לפני השלמת מועד הגירוש. כאשר שמואל הלך להתייצבות השבועית שלו במשרדי הג.פ.או., נאמר לו במפתיע שהגיעו ניירות עליו ועל רחל, עם הודעות שחרור לשניהם. רחל קבלה את זה כאות משמיים והודיעה לו שהיא נוסעת מיד בחזרה לקזיל-אורדה, אל ללה.

בלכמן היה מבוהל: מה הוא יעשה לבד עם הדוח השנתי? רחל לא סיפרה לו כלום, רק אמרה שהיא חולה, מה שגם הוא ראה עליה, ונסעה לבד. כשהגיעה אל ללה, פרצה סופסוף בבכי. ללה הרגיעה אותה כמיטב יכולתה, אפשרה לה מקלחת חמה והשכיבה אותה לישון.

למחרת הלכה ללה עם טופס הבדיקה של רחל לביתה של מנהלת המעבדה, לברר מה בדיוק המשמעות של שלושה צלבים בטופס. זו הסבירה לה שכך מסמנים סיפיליס, זיבה וסטרפטוקוקוס. היא גם השיבה לשאלה של ללה על המקור האפשרי להדבקה. כאן, באסיה התיכונה, המחלה הרווחת משלושתן היא הסטרפטוקוקוס, הנפוץ בעיקר בין הילדים והורג מאות מהם. הם מדביקים האחד את השני על ידי הרחצה באריק. הטיפול אפשרי אך הוא דורש סולפידין, תרופה שלא ניתן להשיג כאן.

ללה לא היססה לרגע. "יש לי סולפידין, - היא אמרה, - רק תסבירי לי איך לתת לה". את התרופה השאיר אצל ללה אביה הרופא, כאשר הגיע לקזיל-אורדה לטפל בבתו, חולת האנגינה. הוא השאיר לה אותה למקרה של מחלה חוזרת, וערכה כאן היה שווה למשקלה בזהב. בת שיחתה של ללה ניסתה לעצור אותה מהחלטה נחפזת, - מה יהיה אם באמת תחלה שוב באנגינה? הסיכוי להשיג מנה נוספת היה עכשיו אפסי, שכן האב נפטר זמן קצר לאחר ביקורו. אך ללה לא היססה. היא שבה אל רחל ואמרה לה בשמחה: "אבא ריפא אותי, הוא ירפא גם אותך!". החברות בכו ביחד, לזכר אביה של ללה.

ההקלה באה לרחל מיד עם התחלת קבלת התרופה. כעבור שבוע היא כבר יצאה לחפש עבודה נמקום שבו עבדה קודם, אך הכל הסתבך שוב, - בלכמן חזר ואשתו רוזה התנפלה על רחל ועשתה לה סקנדל פרוע באמצע הרחוב, ובנוסף לכך באה דרישה מהג.פ.או. לעזוב מיד את המקום כי בתור "נקיה" (אחת שהשלימה את תקופת הגירוש) אסור לה לשהות במקום שבו היא הייתה מגורשת. אבל איך לנסוע, - ללא כסף ובעודה עדיין בהתאוששות?

לבסוף החליטה לנסוע לטשקנט, בה גרה ברוניה קנטור, חברתה שנישאה לא מזמן ותוכל לארח אותה בימים הראשונים. בלכמן, שבא להיפרד ממנה בהמולת הנסיעה הפתאומית, אמר לה: "אני אגיע אליך, איפה שלא תהיי." רחל ענתה שאין ביניהם שום דבר משותף וגם לא יהיה בעתיד – ובכך נפרדו.

לא מיד תפסה רחל שעכשיו היא אדם חפשי שמותר לו לשלוט בחייו. האמת היא שהחופש שלה היה רחוק מלהיות מלא. היא לא יכלה למשל לבחור בעצמה באיזו עיר לחיות. בשנות השלושים הונהגה בברית המועצות שיטת הרישום (פרופיסקה) ביחס למקום המגורים. ללא הרישום לא ניתן היה להשיג עבודה, אך הרישום נעשה במקום המגורים, שאותו לא יכולת לקבל אם לא עבדת. את מעגל הקסמים הזה ניתן היה לפרוץ או ע"י קבלת עבודה מאוד קשה ובלתי משתלמת, או ע"י נסיעה למקומות קטנים ומרוחקים, בהם יותר קל להירשם או בדרך הרוסית המסורתית, - ע"י מתן שוחד לפקיד האחראי על החתמת הדרכון.

עבור מי שחזר מגירוש המכשולים האלה היו כפולים ומכופלים. מה שרחל רצתה באמת היה לפחות לבקר את משפחת ההורים בלנינגרד ואחר כך לנסות להיפגש מחדש עם אחותה שרה. לשתי האחיות לא היה ספק שאחרי שלוש שנות פרידה עליהן לשוב ולהיפגש. שרה ומוסיה גרו באותו זמן בעיר פטרופבלובסק, בצפון קזחסטן, שם נולד להם הבן הבכור, לו קרא מוסיה בשם עתיד, בעברית. שרה במכתביה קראה לו טידוסיה ולא קשה לתאר עד כמה רצתה רחל לראות את שניהם. לפיכך היא לא התכוונה להתעכב להרבה זמן בטשקנט. אך הכל השתנה, הפעם ללא התערבות הג.פ.או.

ברוניה ובעלה יוזיק קבלו את רחל בחום, אף כי האירוח לא היה קל לזוג הצעיר שחי בחדרון עם מטבח זעיר. אך דובר על שבוע-שבועיים, אחריהם תכננה רחל להתארגן לנסיעה ללנינגרד. בינתיים הוזמן הזוג הצעיר לביקור קרובים בחרקוב והם הציעו לה לשהות בדירתם ולשמור עליה. אגב, הם שאלו את רחל האם לא תתנגד שיחד אתה ישהה בדירה עוד חבר שהשתחרר זה עתה מגירוש. כמובן שלא עלה בדעתה להתנגד, כמה פעמים בעבר היא עזרה ונעזרה ע"י חברים מהתנועה. היא רק התעניינה לדעת מה שמו של האיש, אולי היא פגשה אותו בעבר. שמו, - אמרה ברוניה, - שמואל בלכמן.

רחל נשארה בטשקנט לא כמה שבועות, אלא מעל שלושה חדשים. היא החליטה להפסיק להתנגד לבלתי נמנע ולקבל את הגורל לא מתוך ויתור לשמואל, אלא מתוך בחירה. בלילה הראשון הוא אמר לה: "רק אם תרצי בעצמך", ואכן היא החליטה נעצמה.

כאשר יצאה לבסוף לכוון לנינגרד, היא כבר ידעה שהיא בהריון, אך לא סיפרה זאת לשמואל. הוא רק סיפר לה שמרוזה נפרד סופית, ושאת בתו הוביל אל קרובי משפחתו באודסה, ויותר לא חזר לדבר על חייו הקודמים. הם סיכמו להיפגש שוב בפטרופבלובסק, אצל שרה ומוסיה והלאה העדיפה רחל לא לחשוב, עכשיו היה עליה להיערך לקראת הפגישה עם אביה.

פגישה עם האב בלנינגרד החסידית.

מה עבר בשנים האלה על אלחנן מרוזוב? לאחר שובו מהגירוש למספר חדשים לעיירה נבל, שהייתה מרכז של חיים יהודיים בצפון-מערב רוסיה, הוא נאלץ לעבור ללנינגרד. הסיכוי להיעלם מתחת לעיניים הבולשות של הג.פ.או. מבלי לוותר על העיקר בעיניו – שמירת המצוות והפצת תורת החב"ד, - היה גדול יותר בעיר הגדולה. בלנינגרד הוא חי תחת השם פבזנר, בביתו של המוהל רב יצחק רסקין. על תקופה זו מספרת בתו של יצחק, שרה, שחיה עכשיו בכפר חבד:

" בתחילת שנות ה-30 גרנו עדיין בדירה גדולה שהייתה שייכת פעם לסבי, שקבל אישור לגור בעיר כבעל מלאכה. אבי שמש כמוהל העיר והוא אפילו הורשה להמשיך בעיסוקו ואף לשמור על המקווה היחידה בעיר, שהייתה סמוכה לביתנו. הוא סיפר לנו שבקרוב יצטרף אלינו דייר חדש בשם רב חוני. הוא לא סיפר לנו שהוא נמצא כאן אחרי גירוש ולכן איננו לגלי. כעבור כמה ימים רב חוני הגיע לביתנו, - איש נמוך עם מבט חודר. מאוחר יותר הצטרפה ללנינגרד משפחתו, שגרה במקום אחר, אך חמשת בניו היו באים אלינו בשבתות.

במשך היום הפעיל חוני מכונה שגלגלה חוטים, שגם שמשה לו לכיסוי. בלילות הגיעו לביתנו חסידים שדנו יחד אתו ועם אבי בדרכים למימוש הוראותיו של הרבי, יוסף-יצחק, שהתגורר אז מעבר לגבול, בריגה.

בשבתות התנהלו בביתנו האסיפות המסורתיות – ההתוועדויות. אני זוכרת את רב אלי גלקין מגיע בשבת בבוקר עם דג מלוח, חמוצים וכמה בקבוקי וודקה. בשבת הגיעו עד שלושים איש. לחצרן שילמו "דמי שתיקה", וכן דאגו למתנה לשכן הגוי משמאל. מימין גרו יהודים, עליהם אפשר היה לסמוך. רב אלחנן שמש כחוליית קשר עם הרבי וכן עם חבורות חב"ד אחרות ברחבי ברית המועצות. לביתנו גם הגיעו מדי פעם שליחים מטעם הרבי, - יהודים שהצליחו איכשהו לחדור ולהביא סכומי כסף, למימון המשך הפעילות. הבית הפך למטה של פעילות אינטנסיבית, במיוחד לקראת החגים. החשובים ביניהם היו י"ב בתמוז, יום השחרור מבית הסוהר של רבי יוסף-יצחק, וי"ט בכסלו, יום השחרור של רבי שניאור-זלמן. בחג התאספו בבית עד 50 בני אדם. אותנו הילדים שלחו לישון, אבל אני זוכרת איך התעוררתי פעם לפנות בוקר לקולות של שירה חרישית. כשהצצתי בדלת, ראיתי 40-45 חסידים עומדים במעגל, יד על כתף רעהו, ושרים בדבקות, בארבעה קולות, - תמונה שנחרתה אצלי לתמיד.

לעתים קרובות הגיעו אלינו יהודים שברחו מעיירות קטנות, מפאת המאסרים.

הם לנו אצלנו כמה לילות והמשיכו הלאה. אנחנו הילדים חיינו חיים כפולים. למדנו בבית ספר רגיל, אך שמרנו שבת או בכך שהחסרנו יום או שהלכנו לביה"ס ברגל ונמנענו מלכתוב. היו הורים שקשרו לילדיהם את היד הכותבת בתחבושת. אחרים ביקרו את זה. אחד מהחבדניקים הנלהבים הכריז פעם: "אם יאמרו לי לשלוח את ילדי לבית הספר בשבת עם יד קשורה, אני אעדיף לקטוע להם את היד". במקביל לבי"ס רוסי, פעלו במחתרת חדרים ללימודי תורה. אחד כזה התקיים בבית דודתי שגרה בקרבתנו. למד שם בנו של חוני שלום ובן דודי ולימים בעלי מנחם-מנדל. לבני 15-16 התנהלה בשנים אלה רשת של ישיבות, אף הן לא לגליות, מפוזרות ברחבי ברית המועצות. הנערים נאלצו לנדוד מישיבה לישיבה, לעתים עד גרוזיה, חיים בקושי, בתמיכת הקהילה. הרבי יוסף-יצחק ראה חשיבות עצומה בקיום ישיבות כאלה ובפתיחת חדשות ובכך עסק רב אלחנן מרוזוב. "כל זמן שיש ישיבות, - הוא היה אומר, - הדגל שלנו לא ייפול, גם בזמנים הכי קשים."

דברים אלה לא היו ידועים לרחל, בדרכה ללנינגרד.

"נסעתי לראות את משפחתי, - היא מספרת, - אחרי פרידה של שמונה שנים. התכתבנו מעט ואפילו את כתובתו של אחי דוד-לייב, היחידי מהמשפחה שחי בעיר באופן לגלי, ידעתי רק בערך. הרכבת הגיעה ללנינגרד בערב שבת. ללכת אל דוד-לייב אחרי הדלקת הנרות לא בא בחשבון. הייתה בידי כתובת של טסיה, אחותה של מירי אדלסון, שגרה במרכז העיר. כשראתה אותי, טסיה התבלבלה, הגעתי אליה מעולם אחר. ישבנו בחדרה וסיפרתי לה על הגירוש. כעבור זמן מה היא הציצה בשעונה ואמרה לי במבוכה: "סלחי לי, רחל, אך להישאר כאן לא תוכלי – עוד מעט חוזר בעלי ויהיו לו בגלל זה אי-נעימויות גדולות."

יצאתי מיד, הגעתי לתחנת הרכבת הקרובה ובילתי את הלילה בישיבה על ספסל העץ. בבוקר הלכתי להסתובב בעיר, - היא השתנתה והיה לי קשה לחזור לרחובות שבהם התהלכתי לפני שנים, חוצה חצרות, מתחבאה במבואות, מנסה להתחמק ממעקב. עם צאת השבת הגעתי אל דוד-לייב. הוא נראה לי מבוגר ועצוב, דומה מאוד לאביו. למחרת הלכנו לרסקינים, לפגוש את האב. לא ידעתי למה לצפות: ידעתי שלהתחבק ולהתנשק לא נוכל,- אני הרי כבר לא ילדה אלא אישה מבוגרת, ואיזה מלים יבטאו את רגשותי?

הדירה הגדולה של הרסקינים הייתה מלאה בני אדם, - מישהו ישן על הריצפה, ישיבות'ניקים צעירים נכנסו ויצאו בהיחבא, כמו פעם, בתקופה האפילה של תחום המושב. לאבי הוקצה חדר קטנטן, עם מיטה עליה ישנה ברכה וספה צרה בשבילו. למרות הפצעים על רגליו, המצוקה הפיזית והגיל, - משהו מרכזי בדמותו שידר יותר עצמה ויותר שליטה עצמית מאי פעם. נראה שחייו הוקדשו במלואם למה שהוא ראה בו יעוד. נשארתי אתם כמה ימים. גם הוא וגם הדודה (באידיש: מומה. כך קראו הבנות לאמן החורגת) דאגו לי, - נראיתי להם רע. וכי יכולתי לגלות להם את סודי? אבי שאל האם לא ארצה להישאר בלנינגרד, הבנתי שהוא מתכוון לשידוך ומיד סירבתי.

עד לנסיעה מלנינגרד נשארתי אצל דוד-לייב, מנסה להתחזק קצת. בפרידה מאבי השתדלתי לא לחשוב על הפעם הבאה. התברר שזאת הייתה פרידה סופית."

אלחנן מרוזוב ויצחק רסקין נאסרו ביחד. המאסר לא הפתיע אותם.

" עם תחילת המאסרים ב-1934 הזהירו אנשים קרובים את אבי שהבית שלנו נמצא תחת מעכב, - מספרת שרה רסקין, - הציעו לו לברוח, אך הוא סרב – מה יהיה עם המקווה ועם כל השאר? גם הוא וגם חוני ידעו שיכולים לקחת אותם בכל רגע. אני זוכרת את אבי אומר: "בזמנים ההם, על מנת לכבוש עיר, השורות הראשונות של המתקיפים נפלו ועל גופותיהם צעדו השורות הבאות וכך עד לניצחון. ייתן האל שימצאו כאלה שיעברו מעלינו". באו לקחת אותם בליל פברואר 1938 . המאסר התרחש כמו שסיפרו לנו אלה שקדמו לנו, כמו איזה סיוט ידוע מראש. נשמעה דפיקה חזקה בדלת, נכנסו חמישה. שכנים והחצרן ישבו בצד שותקים. החיפוש נמשך עד הבוקר. אני זוכרת את פניו החוורות של אלחנן, מביט בנו בשעת הפרידה. אחותי הגדולה הייתה כבר כלה, אבי אמר: "אל תחכו לי עם החתונה". לקחו אותם ואתם עוד חמישה "לנים", מאותו הלילה.

נשארנו בבית הפוך, עם אימא חולה, שנראתה זקנה למרות שהייתה רק בת 46 .

אחרי המאסר הרגשנו את עצמנו כמו נגועים – השכנים התרחקו מאתנו, ברחוב פחדו לגשת אלינו. את חתונת האחות קיימנו בכל זאת – על פי רצונו של האב".

אלחנן מרוזוב ויצחק רסקין הוצאו להורג כעבור חודשיים מהמאסר. אישור רשמי על כך התקבל ממשרדי ביטחון הפנים הרוסי ב-1995 . נאמר בו בין השאר:

"...מרוזוב אלחנן-בר בן הרשקו, יליד 1877 ... נאסר ב-2.2.38 ... ונאשם בחברות בקבוצה אנטי-מהפכנית דתית-לאומנית. השתתף במפגשים בלתי לגליים של קבוצה זו שהתקיימו בדירתו. פעל כמארגן ומנהיג אידיאי של ארגון נוער בלנינגרד בשם "תפארת בחורים"... שהוכרז כארגון עבריין.

...נידון על ידי טרויקה מיוחדת להוצאה להורג ביריה. גזר הדין בוצע בלנינגרד ב- 9.4.38 .

בדיקה מחודשת של המשפט באפריל 1959 הופסקה בהיעדר הוכחות לאשמה..."

על החתום: סגן מנהל המשרד לביטחון פנים בחבל פטרבורג, 10.7.1995.

החיים במינוס – האחיות שוב ביחד.

אך כל זה קרה מאוחר יותר, בינתיים רחל הייתה בדרכה מלנינגרד לפטרופבלובסק, אל אחותה שרה, אותה לא ראתה שלוש שנים. האחיות נפרדו כאשר רחל נשלחה לאלמה-אטה, בעוד שרה נשארה להשלים את הגירוש שלה בפרונזה. אך היא לא הייתה לבד – היה אתה מוסיה והם היו מאושרים. הגירוש, העוני, העתיד הלא ידוע – כל אלה לא איימו עכשיו על שרה: אהבתם תגבר על כל המכשולים. מוסיה מצא חדר לא רע לזמן שנותר להם עד לסיום התקופה, - לו שלושה חדשים, לה שישה. אך מהר מאד נקלע הזוג הצעיר לבעיה ראשונה:

שרה נכנסה להריון. שניהם היו חסרי ניסיון ואפילו לא עלה על דעתם לדאוג לכך שזה לא יקרה, עכשיו צריך היה לחשוב: מה יהיה הלאה. להישאר בפרוזה לאחר השלמת הגירוש, קרוב לודאי שלא יאשרו להם, - שניהם הכירו חברים שקבלו שחרור והעדיפו מסיבות של עבודה או משפחה להישאר באותו ישוב אך לרוב אולצו לעזוב מיד, תחת האיום שאחרת ידונו לשלוש שנים נוספות. אך לאן לנסוע בחדשים האחרונים להריון? שרה ידעה לקבל החלטות והפעם לא היה לה ספק – עליה לעשות הפלה. במרפאה ניסו לשכנע אותה לוותר: הריון ראשון, ומה אם בכלל לא תוכל ללדת אחר כך? באותו זמן שרה ומוסיה עוד לא הספיקו להירשם כזוג ושרה אמרה לרופא שהיא לא יכולה ללדת ולגדל ילד ללא בעל. היא עמדה על שלה עד שהרופא רשם לה הפניה.

אחרי ההפלה היא הרגישה נורא, החזה התנפח ומוסיה המסכן פחד לגעת בה במשך כמה שבועות. בינתיים מועד הגירוש שלו נגמר. הוא בקש לאפשר לו להישאר בפרונזה עד לסיום המועד של שרה, אך כל בקשותיו נידחו. הדבר היחידי שנותר להם לעשות היה להירשם רשמית כזוג ומוסיה נסע לקורסק.

"לראשונה נותרתי לבד – לא היו אתי לא רחל ולא מוסיה, - מספרת שרה. – כמה ימים אחרי נסיעתו מישהו ניסה לפרוץ לחדר – אני צעקתי, האיש ברח, ובבוקר עזבתי את הדירה שלנו וחזרתי לחיות עם הבנות, חברותי לגירוש. כך עברו שלושה חדשים. מוסיה שלח לי מכתבים, קווינו להיפגש מהר. מועד גמר הגירוש שלי התקרב, אך שום מסמכים בקשר אלי לא הגיעו. אני דרשתי שירשו לי לנסוע אל בעלי, תשובה לא הייתה, עד שיום אחד צלצלו לעבודה, למנהל שלי. "לכי,- הוא אמר, - קוראים לך לוידוי".

חיכו לי שניים. הם הובילו אותי לג.פ.או. ושם הודיעו לי שנאסרתי. אני מחיתי: "למה מעבודה? אתם לא יודעים איפה אני חיה? למה בלי הדברים שלי?" את הדברים שלי קיבלתי ועדיין הייתי בטוחה שישחררו אותי, כמו בפעם הקודמת, אחרי כמה שבועות. הם החזיקו אותי בבית הסוהר חצי שנה. כאשר סופסוף שיחררו אותי, ההתעללות לא נגמרה: לא ניתן לי גזר דין, אך גם לא הורשיתי לנסוע אל מוסיה. כך עברה חצי שנה נוספת. הלכתי לג.פ.או. מדי יום, מבקשת העברה אל בעלי. לבסוף הגיע האישור, הרשו לי לנסוע אל מוסיה שחי עכשיו באוריול, אך זה לא היה שחרור מלא, - עמדו לקבוע לי מקום "להמשך השהות", ויכולנו להיות ביחד רק בינתיים. עכשיו פתחנו במאבק על מתן אישור למוסיה לנסוע אתי למקום החדש. בצר לי פניתי שוב ליקטרינה פשקובה. תשובתה הגיעה כבר לאוריול: מחכה לי גירוש נוסף באזור צפון קזאחסטן.

עברו עלינו שבועיים ביחד, אחרי פרידה של שנה שלמה, אבל לא יכולתי לוותר על ההזדמנות לנצל את רווח הזמן שניתן לי עד לגירוש הבא – רציתי לראות את אבי. וכך נסעתי למספר שבועות ללנינגרד...

אבי השביע אותי שמוסיה ואני נעמיד חופה, על פי הדין, ואף כתב מכתב לרב באוריול עם בקשה לארגן בשבילנו את הכל. מוסיה לא שמח לרעיון, אך לא יכול היה לסרב לי. וכך עשינו חופה וזמן קצר אחרי זה נקראתי לג.פ.או. ושם הודיעו לי שקבעו לי שנתיים בעיר פטרופבלובסק, בקזאחסטן. מוסיה הורשה לבוא אתי. הייתה שנת 1934 . נסענו יחד ולא פחדנו שיפרידו בינינו – זה היה נפלא."

ביתם של שרה ומוסיה הפך למקום מיפגש משפחתי למגורשים במקום, מקום שאפשר לחמם בו את הגוף והנפש. אכן לכאן הגיעה צילה מגירוש בסיביר, נושאת תינוקת על זרועותיה, שבורה ומדוכאת מהפרידה מבן זוגה אבי התינוקת, שנשאר באיזה כפר שכוח אל בסיביר. הילדה החולה הלכה ונחלשה מדי יום ושרה נרתמה לניסיון נואש להצילה, שעלה לשווא – התינוקת מתה. למרות הקושי שעוררה צילה אצל מוסיה והחברים המשיכה שרה לטפל בה בסבלנות עד שהיא חזרה לעצמה ומצאה לה עבודה ודירה. אחר כך הועבר לפטרופבלובסק שמואל קצ'נוב וגם הוא מצא מקלט ראשון בביתם. האהבה שהציפה את שרה כאילו נתנה לה כוחות לעזור ולתמוך בכולם. בינתיים היא עצמה עמדה להיות אם: בינואר 35 נולד בנה הבכור.

סמוך לכך הגיעה לכאן רחל. עוד בהיותה בלנינגרד היא כתבה מכתב לחברה בטשקנט, מבקשת לדעת מה עם בלכמן. תשובה לא הגיעה, רחל הניחה שהוא נעלם מחייה ולא ידעה להחליט האם זה טוב או רע. בינתיים היא גרה אצל שרה ומוסיה. עם התקרבות מועד סיום הגירוש של שרה, תכננו היא ומוסיה לנסוע אל מקום מגורי הוריו, לבלגורוד, אוקראינה. רחל החליטה להישאר עד ללידה בדירתם – בדרך זו בעיות הקיום פטורות איכשהו, בינתיים. החיים לימדו את האחיות לא לחשוב יותר מדי על העתיד.

רחל, שלא כמו נשים רבות אחרות, יפתה מאד בתקופת ההריון. לבושה שמלה רחבה שחורה המסתירה את בטנה המעוגלת, מרוכזת בחיים החדשים הנובעים בתוכה, היא הייתה מושכת במיוחד, כך לפחות ראה אותה מוסיה. המשיכה הזאת לא הייתה סוד לא לרחל ולא לשרה וזה גם הביך את רחל, אך גם החמיא לה.

שרה סבלה מזה, אך איכשהו לא כעסה על אחותה, היא אהבה אותה מאד וראתה בה חלק חשוב מחייה, אולי חלק שזקוק וראוי לחמלה. מכל מקום שלושתם נשמו לרווחה כאשר הגיע מועד הנסיעה של שרה ומוסיה.

לאחר נסיעתם רחל נשארה לבד, אך היא לא חשה בדידות. שמואל קצ'נוב, ידיד ישן ואמין, ניכנס לעתים קרובות והיא ידעה שתמיד אפשר לסמוך עליו. מועד הלידה התקרב וזמן קצר לפניה הגיע שמואל בלכמן. הוא הופיע עמוס מזוודות עם מתנות, "תמיד אהב לעשות רושם", - אומרת רחל. לתינוקת שילדה קראה אסתר.

הם לא עשו חתונה ולא ציון אחר, אך מכאן ואילך נשארו ביחד. לרחל ושמואל נולדו שלושה ילדים: אסתר, דינה ופיני. הנישואים לא היו מאושרים, אך הם חיו ביחד הרבה שנים ונפרדו רק בשנות ה-60 , בישראל.

בינתיים, לקראת סוף שנת 1936 , הם היו צריכים למצוא מקום לעצמם עם הילדה. הגיעו שמועות על חידוש המאסרים. ראשונים למאסר היו הפעם, קשה להאמין, הקומוניסטים, אך מיד אחריהם בא תורם של המגורשים בעבר. האווירה נעשתה דחוסה ושמואל קצ'נוב האיץ בהם לנסוע למקום שבו לא מכירים אותם, לנסות ללכת לאיבוד במקום חדש. הוא עצמה התקשה להחליט, מועד הגירוש שלו עוד לא הסתיים, בעוד שרחל ושמואל היו "נקיים" ויכלו לקחת סיכון. זה היה קל לומר אך קשה לעשות. רחל, עם התינוקת בהנקה בידיה, הייתה שוב בהריון. ללא הרישום וללא עבודה, הם רק ימשכו תשומת לב בכל מקום, לאן הם יכולים לנסוע? רחל התלבטה, אך בלכמן האיץ לנסוע. לבסוף הוחלט לעבור לעיר בלגורוד - ושם נראה. הנסיעה הייתה איומה. בכל פעם שלקרון נכנס מישהו עם מדים, לרחל היה נדמה שמחפשים אחריהם, שבעוד רגע יורידו אותם מהרכבת ואז – מה יהיה עם אסתר? זה הפך לפחד הכי גדול שלה, - ילדי האסירים נמסרו בתקופה הזאת לבתי ילדים.

אך הם הגיעו בשלום לבלגורוד, אל שרה ומוסיה. קורה שתקופות בהיסטוריה, מהקשות ביותר עבור עם או ארץ, מהוות עבור אנשים יחידים, בתוקף נסיבות מיוחדות, פרקי זמן של אושר, - שביר, פגיע ולכן יקר במיוחד. כך היו השנים 1936-37 עבור שרה.

דוד עתיד, בנם הבכור של שרה ומוסיה טיברובסקי, זוכר מעט אירועים מתקופת ילדותו בבלגורוד, אך הוא זוכר את תחושת האווירה מאז.

" אני מחלק את ילדותי לשניים, - הוא אומר. – תחילה הילדות ברוסיה ואחר כך, עם הגיענו לישראל (הייתי בן 12), מתחילה אצלי ספירת זמן חדשה. במשך שנים רבות זכרתי מעט מאוד מחיי ברוסיה, - עכשיו אני מבין שעשיתי מאמץ לא מודע לשכוח.

נולדתי להורים אסירי ציון, בעת היותם בגירוש, בפטרופבלובסק. על פי סיפורי המשפחה אני יודע שעמדתי להיוולד בראשון לינואר 1935 . אימי מספרת שהיא רקדה כל הלילה בתקווה שלא להחמיץ את התאריך, אך משום מה התעקשתי לצאת לעולם רק למחרת לפנות בוקר, דהיינו ב-2.1 .

נשארו לי מעט זיכרונות מאבי והם קשורים ברובם לשש השנים הראשונות של חיי, הזכורות לי כשנים המאירות, המאושרות. הייתה משפחה עם אימא ואבא, הייתי היחיד ואחר כך הראשון, ההורים נתנו לי מה שיכלו וזה נראה לי עולם ומלואו. הזיכרונות הכי יפים קשורים אצלי לימי הולדת. במשפחתנו לא צויינו שום חגים, לא יהודיים ולא קומוניסטיים מלבד הראשון לינואר, שהיה חג נייטראלי. הייתי בטוח שהעולם כולו חוגג ביום הזה את יום הולדתי, שלשם כך מביא אבא את עץ האשוח ואנחנו עמלים ביחד על הכנת הקישוטים. היינו מנקבים את הביצה, נושפים החוצה את תוכנה (זה הלך לאימא, לבישול) ומציירים על הקליפה פרצופים עליזים. והיו נרות, ניירות צבעוניים וממתקים.

כך זה נמשך עד יום הולדתי השישי ב-1941 . אני גם זוכר תמונות מבלגורוד:

הסבתא אספיר (אסתר) לזרבנה מבשלת ריבת שזיפים בתוך קערת נחושת. אני ניגש אליה והיא נותנת לי כף עץ, להוריד בזהירות ולטעום את הקצף. הסבתא הייתה תערובת של עקרת בית אוקראינית, שופעת אמירות ובדיחות של איכרים, ועם זאת מחוברת למסורת היהודית, שלא כמו הורי שראו בציונות מרד נגד כל סממן של דת. מסיבות אלה הורי גם לא עשו, לא לי ולא לאחי הצעיר ברית מילה. שלילת המסורת הדתית שלהם בשלב זה של חייהם הייתה רדיקלית, אף כי לימים התברר לי שהקשר הרגשי של אימא אל האגף החסידי של משפחתה נשאר ונשמר.

הורי קראו לי עתיד, בעברית, וכך גם ניסו לרשום את שמי בתעודת הלידה. אלא שהפקיד הרוסי סרב, בטענה שאין שם כזה והם התפשרו על השם תיאודור. בכך הם שמרו על סמל התקווה. בפועל קראו לי טודיק בערך עד גיל 12. את שמי הנוכחי דוד קיבלתי כאשר עשו לי ברית מילה, בדרך לארץ, ב-1947. את עתיד כשם משפחה אימצתי לזכר אבי, בגיל עשרים ואחד".

אך שוב אנחנו מקדימים את המאוחר. מה השתנה אז, כאשר לביתם של שרה ומוסיה הגיעו רחל ושמואל? את בלכמן הם פגשו לראשונה והוא כנראה לא עורר אצלם סימפתיה מיוחדת. הם פשוט קבלו אותו כבעלה של רחל.

"רחל עם דינה בבטנה, שמואל ואסתר הגיעו מפטרופבלובסק וגרו אצלנו, - נזכרת שרה. – מוסיה עבד אז כמנהל חשבונות והוא קבל מעבודתו שני חדרים גדולים. בדירה היו עוד שכנים אתם הסתדרנו, מלבד אחת שהייתה פעילה במפלגת השלטון והיא הביטה בנו בחשד. רחל עם משפחתה שהו אצלנו מעל חודשיים. כעבור מספר שבועות לבואם נולדה דינה. לרחל היה קשה להסתדר לבד עם הילדים, אבל בלכמן אפילו לא חשב לעזור לה. זה הרגיז אותי: מוסיה תמיד דאג לי, עבודות הבית לא הרתיעו אותו. את בלכמן לא הטריד הבלגאן סביבו וגם לא מה אנחנו חושבים עליו, הוא היה משאיר את הכל והולך לענייניו.

הוא חפש עבודה בהנהלת חשבונות ולבסוף מצא, ביישוב פועלים קטן בשם זמיוב. הוא נסע לשם לבד, רחל עם הבנות נשארה אתנו."

"בסוף 1938 הופיע אצלנו באופן בלתי צפוי פיני, - ממשיכה את הסיפור רחל. מה שהוא סיפר היה נורא,- בלנינגרד אסרו את אבא ואחריו את מולה. הוא עצמו הצליח לברוח עם תעודות מזויפות. אשתו ושני ילדיו נשארו בלנינגרד. הוא לא יכול היה להישאר אצלנו יותר מכמה ימים, כי נוכחותו סיכנה את כולנו. לפגוש את משפחתו מחדש הוא הצליח רק לאחר האבקואציה (פינוי תושבים מזרחה בתקופת המלחמה), בסמרקנד. שם הוא חי אתם מספר חודשים, עד למותו. על גורל האב והאח מולה נודע לנו רק כעבור שנים. לפי הסיפורים מולה מת מעינויים, מסרב להודות ב"פשעים" המיוחסים לו ולאביו, מקווה בשתיקתו להציל את האב. האב הוצא להורג כעבור כמה ימים.

מאסר האב, הידיעות על חידוש הטיהורים של "אויבי העם", ומבטיהם העקומים של השכנים יצרו מתח שהלך וגבר – כל לילה היה נדמה שהנה שומעים את הצעדים של השוטרים על המדרגות.

הראשונה הגיבה שרה: אסור להם להמשיך לשבת כאן ולחכות למאסר – צריך לברוח. היא הייתה משוכנעת שהראשון הצפוי למאסר הוא מוסיה ולחצה עליו לנסוע מיד. הוא הסס, אם הם מחפשים אחריו, הנסיעה לא תואיל, מה גם שלקראת הנסיעה צריך להתפטר מעבודה, לטפל במסמכים... כל זה נראה חסר סיכוי. אך שרה לא קיבלה שום תירוץ ובסוף הוא הסכים לנסוע אל קרוביו בעיר האוקראינית קרמנצ'וג. משם הוא עבר כעבור זמן מה לישוב קטן בשם פנולנייה, בו התיישבו פעם גרמנים. תכניתו הייתה להסתדר קצת ואז להביא אליו את שרה מבלגורוד. אך העניינים הסתבכו.

"פעם בערב, כחודש אחרי שנסע מוסיה, נתקלתי במטבח בשכנה, - מספרת שרה. - בדרך כלל בפגישות כאלה היא רק הייתה ממלמלת משהו במקום שלום, אך הפעם היא הביטה ישר בפני, בחיוך ההפך מידידותי.

- מה זה שלא רואים מזמן את בעלך, - היא דברה עם אותו חיוך, - ברח, מה? ואת מתארת לך שאם הוא ברח, אותך לא יאסרו? חכי, חכי – יאסרו!

למעשה היא עשתה לי טובה – באותו היום נסעתי מבלגורוד (פשוט לקחה את המעיל מהמתלה והלכה – מוסיפה רחל). את טידוסיה השארתי עם רחל, על מנת שתיקח אותו אליה הסבתא, אספיר לזרבנה. עליתי על הרכבת וכעבור כמה שעות ירדתי בחרקוב – בה גרה פוליה, אחותו של מוסיה. הגעתי אליה מאוחר בערב, אבל אחרי הכל היינו משפחה והייתה לה ולבעלה דירה מרווחת ולא היה לי לאן לפנות. כמה הייתי המומה כאשר למשמע קולי מעבר לדלת היא אמרה שהיא פוחדת לפתוח בלילה ויעצה לי לפנות לאחות הצעירה שגרה ב"פינה" אי שם בעיר. לא הייתה לי ברירה, הלכתי. היא באמת קיבלה אותי, הסבירה לבעלי הדירה שבאתי ללילה אחד, בגלל שרבתי עם אחותה, אצלה אני מתארחת. הבעלים הסכימו, אך היה ברור שלמחרת עלי לעזוב. יותר לא היה לי בעיר הזאת אל מי לפנות. נשאר מוצא אחרון – לנסוע לזמיוב, אל בלכמן. וכך עשיתי.

זמיוב קרובה לחרקוב, הגעתי בעוד אור ומצאתי אותו בקלות. הוא שכר חדר שהיה די מרווח לאיש אחד. קבל אותי בחום משפחתי ואמר שאוכל להישאר אצלו כמה שאצטרך, שהוא מרגיש חייב, אחרי כל מה שמוסיה ואני עשינו עבור משפחתו. חשבתי שהכל מסתדר לא רע ושצריך רק להודיע למוסיה, לאימו ולרחל שלא ידאגו. כעבור כמה ימים החלטתי לנסוע לחרקוב, וליצור קשר עם האחות הצעירה של מוסיה, שאולי תעביר אותו הלאה. הגעתי לתחנת הרכבת בדיוק כשנעצרה בה הרכבת מחרקוב. עמדתי על הרציף, ממתינה שהנוסעים יירדו והנה על מדרגות אחד מהקרונות אני רואה את מוסיה! אחרי שלא התראינו למעלה מחודש! הוא הגיע בבוקר לאחיותיו בחרקוב והן אמרו לו שנסעתי לזמיוב. כתובת מדויקת של בלכמן לא הייתה לו. הוא החליט להסתובב ביישוב עד שימצא או אותי או את שמואל, ואני הרי בדיוק התכוננתי לנסוע. ממש נס...

חזרנו ביחד אל שמואל שממש שמח לקראתנו – כמו קרוב וידיד אמת. אמר שהוא משאיר לנו את החדר והלך ללון במקום אחר. למחרת על מוסיה היה לנסוע. שמואל ואני ליווינו אותו ביחד וכשחזרנו הייתה לי תחושה שחזרתי הביתה. ללילה התארגנו כרגיל - אני במיטה, בלכמן על הריצפה. הרגשתי שהוא לא ישן: הוא הסתובב מצד לצד, התעסק עם הכרית ובסוף שאל - אולי הוא יכול לשכב קצת על המיטה. אמרתי:

- בטח, בוא נתחלף.

- לא זה, - הוא אמר, - אני רק אשכב על ידך לרגע.

הוא אמר את זה כל כך פשוט, רגיל, יומיומי שהתבלבלתי. מה לעשות – לקפוץ? לברוח החוצה? לצעוק? לברוח לא היה לאן, לצעוק מבייש, ובמצבי כאן גם מסוכן, וגם לא הספקתי להבין מה קורה פה – כל כך זה היה בלתי צפוי ומזעזע.

כאילו הפכתי לאבן, נאחזת באיזו אמונה שזה לא נכון, שזה לא קורה לי, שזה חלום, סיוט...

אך זאת הייתה מציאות: בלילה ההוא שמואל אנס אותי.

אחר כך בכיתי כל הלילה ובבוקר הלכתי. מצאתי לי חדר במשפחתו של סנדלר זקן שהסכים לרשום אותי לשבועיים. שילמתי לו את כל כספי ושלושה ימים לא אכלתי. ניסיתי להסתדר לעבודה אך כבר ביום הראשון התברר לי שעבודה זמנית ניתן להשיג רק במקום אחד, באותו המשרד שבו עבד בלכמן. לא יכולתי לחשוב על האפשרות לראותו שוב מבלי לרעוד – מה שהוא עשה היה לא רק אונס, אלא גם בגידה. הרי מוסיה לפני נסיעתו הודה לו כמו לאח, הרי שנינו בטחנו בו... אך ברירה לא הייתה לי, הייתי חייבת להמשיך לחיות.

בלכמן עבד במחלקה אחרת. כשראה אותי בעבודה הוא אפילו לא הזיז גבה. לא היה לו קשה לברר איפה אני חיה, ובערב הוא בא אלי לדירה. הוא בקש סליחה, אמר שהוא מנוול, שהוא לא סובל את עצמו - ואחר כך הכל חזר על עצמו, כמו בלילה ההוא. הרגשתי את עצמי חסרת אונים לחלוטין. אל מי אוכל לפנות? למשטרה –אך איך אוכל בכלל להסביר מי אני ומה אני עושה פה? את בעל הבית פחדתי להזעיק, עם הסקנדל הראשון הוא יעיף אותי. לא ידעתי איך להשתחרר מבלכמן ורגשי הדחייה שלי אליו כאילו ליבו אותו יותר.

וכך הסיוט נמשך. הוא נהנה להתעלל בי. בימי ראשון, כשנסע לבקר את רחל, הוא דרש ממני ללוות אותו לתחנה, אחרת היה אומר "אני לא אסע בכלל". הציפייה לבואו בלילה הייתה נוראה. כל הזמן חשבתי איך לא לתת לו להיכנס מבלי לעורר תשומת לב ובלי לעשות רעש. הייתי מחליטה לא לפתוח לו את הדלת, אבל אז פתחו בעלי הבית.

מכתבים ממוסיה לא הגיעו ולא ידעתי מתי חלום הבלהות הזה יגמר. לכך עוד נוסף הפחד מהריון, עברתי עד אז כבר ארבע הפלות, חסר היה לי עוד אחד, מהאנס השנוא. למזלי הוא ידע להיזהר.

כעבור חמישה חדשים הגיעה רחל עם הבנות. זמן קצר לפני כן מוסיה עבר לפנולניה ומצא שם עבודה, כך שאפשר יהיה לקחת מהוריו את טידוסיה ולעבור אליו. הוא כתב שיבוא לאסוף אותי ונמשיך יחד לבלגורוד. חיכיתי לו מדי יום, בינתיים מועד שכירת הדירה שלי נגמר ורחל הציעה לי לעבור לימים שנותרו אליהם, הרי חבל על הכסף. שוב מצאתי את עצמי בחדר אחד עם בלכמן. הוא נהג כאילו כלום לא קרה והיה בזה משהו מזעזע. דינה הקטנה הייתה בוכה בלילות, רחל קמה להרגיע אותה, מתהלכת אתה על הידיים ובלכמן ישן, כאילו לא מבחין במה שקורה על ידו. לילה אחד לא יכולתי להתאפק והתפרצתי:

- מה אתה ישן עכשיו כל הלילה? הרי אלי נטפלת במשך לילות שלמים וכלום לא קרה לך!

התחולל סקנדל נורא, רחל צעקה עליו. הוא עזב את הבית ונעלם לכמה ימים. באותו הזמן הגיע מוסיה. סיפרתי לו על הכל. זה פעל עליו נורא, אך לא כפי שציפיתי: הוא פשוט הסתובב ונסע בחזרה. בלי לומר לי מילה.

חיכיתי שלושה ימים ונסעתי לבלגורוד לקחת את הילד. לנסוע לבד פחדתי, אך לא הייתה ברירה. חזרתי לזמיוב וחיכיתי עוד יומיים. ממוסיה לא היה סימן. שלחתי לו מברק ונסעתי לבד. אחרי נסיעתי בלכמן חזר והם השלימו איכשהו.

מוסיה בא לפגוש אותנו. הוא לא יכול היה לכעוס עלי הרבה זמן, אך הרגשתי שהעבר ממשיך לענות אותו, הוא היה עצבני, מצוברח, - כאילו משהו אוכל אותו בפנים. הוא התחיל לשתות, מה שלא עשה מעולם, הגיע הביתה מאוחר. הייתי דואגת לו, חוששת שייאסר. די מהר נכנסתי להריון עם אליעזר. זה היה הריון רצוי בשבילי, אך מוסיה דאג עוד יותר, - האם הילד יצא נורמאלי, הרי הוא שתה באותו זמן...

ללדת בפנולניה לא ניתן ומוסיה הוביל אותי לקראת הלידה לארטיומובסק, מתענה, עד שהכל נגמר בשלום. אחרי הלידה הוא נרגע וחיינו חזרו למסלול. במחצית השנייה של 1939 עברנו לארטיומובסק".

"אל בלכמן בזמיוב הגעתי אחרי הסיפור עם שרה. – מוסיפה רחל. – הוא עבד כמנהל חשבונות במאפיה, התשלום היה נמוך, בקושי הספיק למזון. גרנו בצפיפות, בצריף, שבו היה לח בחורף וחם בקיץ. כל תושבי המקום ידעו היטב שמי שעובד במאפיה, מביא הביתה גם לחם וגם קמח ומכל מקום לא רעב. בלכמן היה היחיד שלא לקח לעצמו פירור. פעם שאלתי אותו:

- למה אתה לא מביא אף פעם הביתה ולו חצי כיכר לחם, הרי הילדים רעבים?

הוא ענה:

- עד כה לא עשיתי דברים כאלה ואני לא אתחיל עכשיו – לא מוכן להיאסר בתור פלילי. אני יודע שאחרים מוציאים טונות, אבל אני לא אעשה את זה.

חשבתי שהוא צודק והסכמתי אתו. אך זהירותו לא עזרה. כעבור זמן מה הוא הוזמן לתובע. התובע הודיע לו שהוא עומד להגיש תביעה פלילית נגד עובדי המאפיה על גניבה מרכוש הציבור. הוא איים על בלכמן ודרש הוכחות. בלכמן שמר על קור רוח, טען שתפקידו ניהול ספרי החשבונות ולא שמירה על העובדים ושהוא עצמו נקי וחי בצניעות. התובע אישר שזה ידוע להם ועם זאת שמנהל החשבונות חייב להיות בעניינים. לא ברור לאן זה היה מתפתח, אך הכל השתנה עם פרוץ המלחמה. בלכמן קבל צו גיוס כבר בימים הראשונים. הוא נשלח לחזית ואני נשארתי לבד עם הילדות.

התחלת המלחמה הגדולה.

על השנים שקדמו למלחמה במשפחת שרה ומוסיה מספרים שרה ובנה, דוד. סיפוריהם משלימים זה את זה. מספר דוד:

"אחרי בלגורוד גרנו בכפר קטן בשם פנולניה שתושביו היו ברובם גרמנים. לבעלת הבית הגרמנייה שלנו היו שתי בנות תאומות בנות 11-12 שטיפלו בי בהיעדר ההורים כמו שתי מטפלות קטנות. זיכרונות הילדות הכי חמים שלי קשורים לתקופה הזאת. אני זוכר למשל עץ תפוח ענק בחצר, הבנות עומדות במעלה הסולם וקוטפות תפוחים ואני בן השלוש מביט בהן מלמטה. בחצר מסתובבת חזירה גדולה ובעקבותיה חזירון. בתמונות האלה יש איזה ניחוח שרשי, רגוע, שניתק אחר כך.

אחר כך חיינו בארטיומובסק. אבא קבל כאן עבודה כמנהל חשבונות במפעל לייצור קמח וכאן תפסה אותנו אחר כך המלחמה. מהתקופה שקדמה לה נותרו לי כמה תמונות בהירות, כמו בוקר יום ראשון שבו אני מזדחל למיטת ההורים. או תמונה לא נעימה שבה אני נכנס לבית, גורר אחרי לכלוך ולא שם לב שאימא שוטפת את הרצפה, - אבא תופס אותי באוזן וגורר עם נזיפה החוצה. אחת מטראומות הילדות נושאות העלבון, אותן התקשיתי לסלוח לו שנים, - איך הוא היה יכול להשפיל אותי ככה?

נחשבתי לילד מוכשר – מגיל ארבע ידעתי לקרוא ועוד לפני כן לדקלם סיפורים מחורזים ארוכים כמו דוליטל הרופא בגרסת צ'וקובסקי. בארטיומובסק אני זוכר לראשונה את הופעתו של אחי, אליעזר.

אני זוכר במעומעם את הידיעות על פרוץ המלחמה, בעיקר את ההורים מאזינים במתח לרדיו. אימא הייתה הראשונה שהבינה את חומרת המצב ואת הסכנה הנשקפת לנו כיהודים. היא נחונה בחושי הישרדות נדירים שאמרו לה הפעם: חייבים להתפנות מכאן ומהר. היא ניסתה להתקשר לרחל שנשארה ביתיים לבד ולהאיץ בה לנסוע אלינו, בסוף החליטה לנסוע אליה לזמיוב. את אליעזר היא השאירה איתי בגן שאליו הלכתי. אני אהבתי את הגן, אבל אליעזר היה מבוהל מהמקום הזר לו והוא לא הפסיק לבכות כל היום הזה. אני, שהייתי אמור להרגיע אותו, בכיתי יחד אתו, מחוסר אונים.

אימא חזרה עם רחל ועם שתי בנותיה, אסתר ודינה, שהפכו מכאן ואילך לאחיות הכי קרובות לי. התחלנו להתכונן לנסיעה."

על אותה התקופה מספרת שרה:

" בבוקר של 22 ביוני 1941 שהיה יום ראשון, הלכתי עם מוסיה לשוק. כיכר השוק נראתה שלא כרגיל – האנשים התקבצו לקבוצות ודברו בהתרגשות על משהו. אלה היו בעיקר נשים שבאו לעשות קניות, כמונו. לא היו לנו שם מכרים ולא עמדנו לשאול מה קרה, מיהרנו הביתה ושם שמענו ברדיו על הפלישה הגרמנית.

כבר בימים הראשונים הוכרז על גיוס כללי. מוסיה קבל דחייה לחצי שנה, בגלל הצורך בו בעבודה. מהחודשים הראשונים נודע על חיסול היהודים על ידי הגרמנים. יחד עם זה רבים לא האמינו. דודו של מוסיה, יצחק שהיה נכה קטוע רגל, לא רצה לשמוע על נסיעה. "אני מכיר את הגרמנים, - הוא אמר, - במלחמה הקודמת הם לא פגעו באף אחד, בני אדם הם בני אדם, לא גרועים משלנו".

הם גרו בבית פרטי קטן בקצה ארטיומובסק והזמינו אותי עם הילדים לעבור אליהם – לכאן אף אחד לא יבוא, מי צריך אותנו?

רק אחרי המלחמה נודע שאת כל יהודי ארטיומובסק הרגו. את הדוד יצחק ואשתו גניה קברו במכרה פחם. מובן שלא יכולתי לדעת שזה יקרה בהתחלת המלחמה, אך הייתה לי תחושה מוקדמת נוראה והייתי משוכנעת שאינה מרמה אותי. כאשר החזית התקרבה לארטיומובסק אני כבר החלטתי, - שמה שלא יקרה, אנחנו חייבים לנסוע מכאן, ורק רציתי שרחל תיסע אתנו. הזמנתי אותה כמה פעמים לשיחה טלפונית (במברק), היא לא הגיעה, וכשסוף סוף באה לדואר, לא היה קשר. הבנתי שאני חייבת לנסוע להביא אותה.

בזמיוב מצאתי להפתעתי גם את צילה. התברר שאחרי הגיוס של בלכמן הן התכתבו והחליטו שצילה תבוא אל רחל עם בתה, יחד יהיה להן יותר קל. לצילה זו הייתה הבת השנייה, - אחרי שהראשונה נפטרה, היא הרבה זמן לא יכלה להתאושש, אך לבסוף נישאה לחבר ישן שלנו וילדה בת. עכשיו גם בעלה גויס.

שכנעתי את רחל למכור כל מה שאפשר באותו היום (על פי הסיפורים הפריט הכי יקר הייתה מכונת תפירה שבמושגים שלהם הכניסה המון) וחזרנו ביחד לארטיומובסק. שם חיכינו לפינוי כל יום. כל הרכבות כבר היו מגויסות לטובת הצבא. לחצתי על מוסיה לסדר לנו משאית מהעבודה שלו. למרות הבלגאן והפאניקה ששררו סביבנו, צריך היה לעבור תהליך בירוקראטי ארוך והוא קיצר אותו על ידי שיתוף פעולה עם משפחה יהודית נוספת, של מהנדס המפעל. וכך עלינו על המשאית של המפעל ארבע נשים, שבעה ילדים והרבה מטען. נפרדנו ממוסיה שחייב היה להישאר צמוד למפעל, ויצאנו לדרך. אחרי מסע של שתי יממות הגענו לעיר וורושילובגרד. היא הייתה מרוחקת מהחזית לעומת ארטיומובסק, אך גם בה התנהל פינוי מהיר ובנוסף התחילו ההפצצות. את הראשונה פגשנו מיד עם הגיענו - בקושי הספקנו לפרוק את החפצים וכבר דהרנו למקלט.

עד ליציאת הרכבת הבאה למזרח נותרו עוד כמה ימים. בעיר היו הרבה דירות ריקות וקבלנו אחת מהן. נראה שהיא נעזבה לא מזמן – היא הייתה נקייה ושמרה על אוירה ביתית (דוד נזכר במגירות מלאות כל טוב, כמו משקפיים ישנים, זכוכיות מגדלת ושעונים שעמדו מלכת). הודיעו לנו שרכבות נוסעים כבר אין –נצטרך לנסוע ברכבת משא. כאשר הגענו לרציף עליו הצטופפו נשים וילדים עם חבילות ומזוודות, התברר שמדובר בקרונות משא פתוחים, ללא גג. היה סוף ספטמבר וביום הראשון לנסיעתנו ירד גשם. ניסינו לכסות את הילדים עם שטיח קטן שהיה בין החפצים של רחל, אלא שזה לא עזר, - הם נרטבו ואליעזר בן השנתיים שהיה החלש ביניהם, התקרר וחלה. הוא להט כאשר הרכבת נעצרה באיזו תחנה שבה המתינה גם רכבת חיילים. מישהו קרא לרופא משם והוא בא, בדק את הילד ואמר שמחלתו יכולה להיות מדבקת. החלטנו לרדת מהרכבת, גם משום שהנוסעים האחרים פחדו מהדבקת ילדיהם וגם כי הרגשתי שברכבת הזאת הוא לא יישאר בחיים. הפצפון נמס מול עיני, החזקתי אותו בידיי וכוחותיו הלכו ואזלו. ביני לביני החלטתי – אם אליעזר ימות, אני לא אסע הלאה, אשאר כאן, הרי אני התעקשתי על פינוי, למען הצלת הילדים, ולכן אני אהיה אחראית למותו. ירדנו ואיכשהו נגררנו עם החפצים עד לתחנת הרכבת. בקשנו לראות רופא. בתשובה התנפלו עלינו בצעקות: איזה רופא? כולם נסעו מכאן מזמן!

הגיע מפקד התחנה, - יהודי קשיש ועייף במדי צבא. כשראה את החבורה שלנו, שכולה נשים וילדים, הוא נבהל:

- מנין אתם? למה ירדתם פה? איך תמשיכו מכאן? - עניתי לו:
- בגלל הילד, שלא ימות.
- אבל כולכם תלכו לאיבוד כאן, אתם צריכים לזוז מכאן מיד!

הוא חשב קצת ואמר שבקרוב עומדת לעבור כאן רכבת של עובדי המסילה ושהוא ינסה להושיב אותנו עליה. בהביטו על החבילות המרופטות שלנו הוסיף שאת המטען אי אפשר להכניס לקרון נוסעים, צריך להעמיס אותו על קרון משא פתוח. צילה אמרה שהיא תיסע עם החבילות בקרון הפתוח, לשמור שלא יגנבו, ועד שעמדנו להחליט משהו, הרכבת הגיעה. "רוצו, אני אסתדר!" – צעקה צילה.

השארנו אותה על הרציף וזינקנו לעבר קרונות הנוסעים. הרכבת היא הייתה צבאית, אך חוברו אליה כמה קרונות נוסעים רגילים. רצנו אל אחד מהם – הוא היה נעול מבפנים.

כך היו גם כל האחרים. המפקד דפק אל אחת מהדלתות, - לא הייתה תשובה, הוא דפק בכל כוחו על דלת הברזל, אך איש לא ניגש להציץ בעד התריסים הסגורים. הוא שלף את אקדחו וצעק:

- לפתוח מייד, או שאני יורה!

הדלת נפתחה, אך אנשים שעמדו בקרון סרבו בתוקף להכניס את החבורה שלנו: "אי אפשר, גם ככה צפוף מדי". מפקד התחנה שהחזיק עדיין את האקדח, אמר בטון מאיים, אך בוטח: "אין דבר, יהיה מקום".

נכנסנו תחת האיום שלו, הדלת נסגרה אחרינו. שמענו מישהו אומר מאחורי גבי:

"אין דבר, בתחנה הבאה נזרוק אותם". רחל פנתה לאחור בחדות ואמרה: "לא צריך לזרוק, נרד לבד". בקרון היה חם, האנשים נראו שבעים ולבושים, מאורגנים בנוחות על מדפי השינה. נסעו משפחות שלמות, הנהלת הרכבת דאגה לפנות את עובדיה שלא יאלצו לשרת את הגרמנים. הנשים הנידו את ילדיהן, מישהו נמנם על המדף. זה יכול היה להיראות כמו חלום מאושר, אלמלא הזעם שניבט מעיניהם אלינו. תחת מבטי האיבה, ניסינו להתקדם לתוך הקרון פנימה. בחור צעיר כבן 16 שהבחין בנו קם ממקומו ואמר: "גברת, תשבי!"

לא הספקתי אפילו להודות לו, כאשר התנפלו עליו הגברים, מאלה שלא רצו לתת לנו לעלות קודם ועכשיו הלכו אחרינו במסדרון הצר: " הי, אתה. ליכלוכון, תגיד תודה שבכלל לקחנו אותך, ואתה עוד רוצה להושיב לנו על הראש את הז'ידובקות האלה?" התקדמנו בשתיקה הלאה, סוחבים אתנו חפצים, בעוד הילדים נאחזים האחד בשני על מנת לא ליפול מרעידות הקרונות. תא קטן בסוף הקרון, המיועד למבקר, היה פנוי. במרכזו להט תנור החימום של הקרון. "שבו כאן", זרק לנו מישהו. ישבנו על הרצפה, ליד התנור. רק עכשיו הרגשתי שהידיים שלו משותקות, מרוב עייפות".

" כולנו היינו הרוגים מעייפות, אך על שרה היה פחד להביט, - ממשיכה רחל. – תחילה חשבתי שהתנור החם בדיוק מתאים לנו, במיוחד לילדים ולאליעזר הקטן, - סופסוף נתחמם ונתייבש. אך התברר שהמחנק בתא הוא בלתי נסבל. הילדים שסבלו בשקט את הגשם והקור, התחילו לבכות עכשיו: הם היו צמאים.

אחת מהגויות ששמעה את הילדים מבקשים מים, צעקה:

- קחו משם את המים, אחרת היהודונים ישתו את הכל.

לא שמנו לב שמול התא עמד, כמו בימים הישנים, דוד עם מי שתייה. לא יכולתי להתאפק ואמרתי לה:

- את כמו היטלר, קודם הכנסתם את הילדים לתא מחנק ועכשיו אפילו לא נותנים להם לשתות. בשביל מה אתם בכלל מתפנים, תשארו יחד עם הגרמנים!

- אנחנו מתפנים? - היא ענתה, - שולחים אותנו בכוח. יעזור לנו אלוהים להשתחרר סופסוף מהשד המשופם! (הכוונה לסטאלין). – היא הסתכלה על הילדים ואמרה, בהצביעה בראשה על טודיק ואסתר: - את אלה לא יהרגו, הפרצופים עגולים, לא דומים ליהודים, ואת אלה, - היא העבירה אצבע על דינה, רינה ואליעזר, - יחנקו את כולם.

הבחור שהציע לשרה מקום ישיבה, התקרב עכשיו ולמרות הצעקות הביא לנו מים ואמר שנשכיב את הילדים על המדף שלו. שרה נשארה עם אליעזר ליד התנור ואני השכבתי את הילדים על המדף, כיסיתי אותם במעיל של שרה וישבתי על הרצפה לידם לשמור שלא יפלו. הקרון נדם, כולם נרדמו. גם אליעזר נרדם בידי שרה, מתעורר מדי פעם מהתקפי שיעול שלא נתנו לו מנוח, - בוכה, משתעל וצולל בחזרה לשינה... החום לא ירד לו ולקראת הבוקר הופיע פריחה.

כשהתעוררו הילדים האחרים, גיליתי פריחה גם אצל טודיק. בכך הבחינו גם הנוסעים האחרים – עכשיו אל הכעס שלהם נוסף גם פחד: הם חששו משנית, ושהילדים שלנו ידביקו את כולם. לשווא ניסיתי לומר להם שזוהי פריחה מפאת החום, שאליעזר רק מקורר, - הם היו מוכנים להעיף אותנו מיד. בתחנה הבאה, שנראתה כמו רציף ריק ובודקה לשומר, ירדנו. התחנה יחד עם הכפר שהשתרע לא רחוק לצידה, נקראה צ'רנישקי. כאן ייצא לנו להישאר הרבה זמן".

מלחמה: חיפוש אחר מקלט.

קשה לדמיין מניין שאבו שלושת הנשים הסחוטות האלה כוחות באותו יום אפל, - צילה, חצי עוורת, הקופאת מקור על הרציף הפתוח, שרה ,הסוחבת על ידיה ילד חצי גוסס ורחל, הגוררת את החפצים ברחובות העפר של הכפר, מחפשת מקלט לבריאים ובית חולים לחולים.

העזרה באה ממשפחה יהודיה שהם גילו בכפר, פליטי פינוי שנתקעו במקום כמוהם. האישה הראתה להם בית פנוי שאפשר לחנות בו והסבירה איך להגיע לבית חולים, במרחק שלושה קילומטר מהכפר. צילה עם הבנות נשארו בבית הריק והקר ואילו רחל ושרה צעדו עם הבנים החולים לעבר בית החולים. כשהגיעו, היה כבר ערב ורופא לא היה במקום. שרה והילדים נשארו שם לחכות לבוקר, רחל חזרה לכפר. היה חושך, במקום זר ולא מוכר, ורחל שלא הצטיינה בהתמצאות, לא העלתה על דעתה לשנן את הדרך על מנת לדעת איך לחזור. מרחוק היא שמעה רעש של רכבות – סימן לתחנה. אחר כך הבחינה בצלליות של בתים וקיוותה שזהו צ'רנישקי. הבתים היו בהאפלה, מחשש מהפצצות. היא לא יודעת כמה שעות היא תעתה כך, עד שמישהו כוון אותה ל"בית".

למזלם אליעזר התאושש. הם קיוו להמשיך בדרך מיד, לאחר שהילדים יבריאו.

האחיות ידעו שהסבתא, אימו של מוסיה, הגיעה יחד עם בתה לאסיה התיכונה וקיוו לחבור איתן ודרכן גם להקים קשר עם מוסיה שלא היה לו מושג איפה הן.

התברר שזה היה פשוט בלתי אפשרי. רכבות אזרחיות כמעט שלא עצרו בתחנה הקטנה, תעודות המאשרות להם פינוי לא היו להם ולהידחף עם חמישה ילדים קטנים לרכבת צבאית לה היה מעשי. בנוסף לכך החורף כבר התחיל והוא נתגלה כקר במיוחד, לנסוע עכשיו פירושו לסכן את חיי הילדים.

החדשות מהחזית עוררו לראשונה תקוות: בדצמבר 1941 התחילה התקפת הנגד של הצבא הרוסי באזור מוסקבה, הצבא הגרמני נסוג, עמוק בלב התעוררה התקווה – אולי האביב יביא מפנה לטובה?

אך בינתיים צריך היה להתארגן כאן לחורף. כמו שכבר קרה בעבר, צילה במצבי לחץ איבדה את היכולת לתפקד וכל העול נפל על כתפי רחל ושרה. שרה בקושי סבלה את צילה ופעם אחרי ריב אתה צילה לקחה את בתה ויצאה מהם, מצאה לעצמה פינה אצל מישהו מהמקומיים. אך גם שם מצבה לא השתנה – היא לא הייתה מסוגלת לדאוג לעצמה ולבתה. שרה הייתה מביאה לה מזון, אותו הם השיגו תמורת בגדים או חפצים ואילו הילדה הייתה לרוב איתם, זוכה מדי פעם, כשהם הצליחו לחמם את הבקתה, לרחצה בשוקת, לפי התור. עוזר אחד בכל זאת היה לשרה ורחל: הן גילו שבהרבה דברים אפשר לסמוך על טודיק בן השבע.

" הייתי הילד הגדול בחמישייה שלנו ובדרך הטבע לקחתי על עצמי את תפקיד העוזר. אולי הייתי גם מושפע מהעובדה שאליעזר הקטן חלה המון ונזקק לטיפול, כך שלמדתי לדאוג לעצמי. לצ'רנישקי הגענו בסתיו והיה כבר קר. הבעיה העיקרית שלנו, בנוסף למזון, הייתה חומר לחימום הבית. היה בו תנור בנוי שניתן להסקה בעץ או בפחם. הייתי עוזר לאימהות לסחוב פחם מתחנת הרכבת.

הבית שגרנו בו היה מין בקתה,- החלונות היו כל כך נמוכים שראינו דרכם רק את הרגליים של האנשים שעברו בחוץ. הכפר היה על הדרך לסטלינגרד ועברו בו המון חיילים, חלקם בדרך לחזית, חלקם – בעקר פצועים - בדרכם לעורף.

לעתים קרובות הם דפקו בדלת וביקשו ללון אצלנו, והאימהות היו משכיבות אותם על הרצפה.

פעם קרה מקרה שהבהיל את כולנו. על הדלת דפקו שני חיילים, התברר שזהו אב ובנו. הם גויסו לעבודות ביצורים, האב היה כבר קשיש והבן נראה חולה. אותם השכיבו כרגיל על הרצפה וכשקמנו בבוקר היה נדמה שהשמיכות איתן התכסו קמו לתחייה ועומדות לזוז מהמקום - הן רחשו כינים. אימא ורחל משכו את השמיכות החוצה, ניערו אותן והשאירו לחיטוי בכפור. למחרת השניים חזרו והאימהות קבלו אותם שוב, מבינות שאחרת דינם נחרץ. אני גם זוכר אנשים שאצבעות רגליהם קפאו ונשרו, החובשים את עצמם אצלנו."

" עם בוא הקור הפך החימום לדאגתנו העיקרית. - מספרת רחל. - הבית שלנו היה טחוב מראש והנה באחד מהלילות החוליגנים שברו לנו את החלונות. אחד מהם היה נער כבן שלוש עשרה. הלכתי לאמו וסיפרתי לה על המעשה – היא אפילו לא נבוכה, להיפך ,כאילו הייתה מרוצה מבנה. "תסתמו עם כריות - היא אמרה, - לז'ידים יש הרבה כריות".

להציל אותנו מהקור יכול היה רק פחם. כששרה ואני שמענו שמתקרבת רכבת, חטפנו שקים, דליים ואתים ורצנו דרך המסילות לכוון הקטר. צריך היה לתפוס את הרגע שבו ניקו את התנורים מהפחם הבוער הישן שנזרק החוצה, ואז לכבות אותו בעזרת מים שנלקחו מברז הקטר. ההצלחה הכי גדולה שלנו הייתה להתגנב לקרון הפחמים ולמלא את השקים בפחם טרי. אילו תפסו אותנו היינו נאסרים, זאת ידענו, אך לא הייתה לנו ברירה. פעם כשהלכתי לחפש לבדי, באמת נתפסתי. בחדרון של משטרת המסילה, בכיתי והסברתי שכולנו נשות חיילים ושילדינו קופאים בקור. הדמעות שלי לא עשו על השוטרים כל רושם, - מה שהציל אותי זה שתי נשים מהכפר שבמקום לבכות צעקו על השוטרים: "התחפרתם לכם כאן בעורף, הגברים שלנו נלחמים ואתם לוקחים מהילדים שלהם את החתיכה האחרונה!" כשהתעייפו מהצעקות, גרשו השוטרים את כולנו, תוך איום שבפעם הבאה לא ינצל מבית סוהר. חזרתי הביתה בקושי חיה, מפחד ועייפות. לשרה כבר סיפרו שתפסו אותי והיא ישבה ובכתה ביחד עם הילדים, - לא מאמינה שנתראה שוב.

אך מה יכולנו לעשות? כעבור יומיים הלכתי שוב לתחנה. רכבת הגיעה, אך פחם לא נראה. נגשתי לערימת האפר והתחלתי לחפש אחר חתיכות שעדיין להטו. עמדתי כפופה ופתאום הרגשתי שמישהו ניגש אלי. פחדתי לזוז, מבחינה רק ברגליים ובמדי צבא, חושבת – הנה אוסרים אותי. האיש עמד, בלי להוציא מילה. בסוף הרמתי את הראש והתיישרתי, - לפני עמד קצין. עדיין הייתי בטוחה שהוא בא על מנת לאסור אותי.

- מה את עושה כאן? - הוא שאל אותי.

- אוספת פחמים.

- בשביל מה?

הייתה בשאלתו איזו אי הבנה תמימה. היה קל להבחין שאני לא כפרית. לבשתי מעיל יפה שקניתי בזמנו בלנינגרד ועד המלחמה שמרתי אותו להזדמנויות חגיגיות. עכשיו הוא שמש אותי יומיום. הבנתי ששאלתו אמיתית וכך עניתי.

- בשביל לחמם בית עם חמישה ילדים קטנים.

- אתם מפונים? - הוא המשיך לשאול ועם אישורי אמר: - יהודים?

רק עכשיו תפסתי שהוא בעצמו יהודי.

- בעלך בחזית? - הוא שאל ובלי לחכות לתשובתי המשיך - כך גם אני, ומשפחתי גם היא סובלת מקור באיזה כפר.

הוא קרא לי להתקרב לקטר, ציווה על העוזר לנהג למלא לי את הדלי בפחם ושלח חייל שלו להביא שק עם מצרכים. וכך, בשלישייה, הגענו לבקתה הקרה שלנו, עם הפחם ומצרכי המזון. הילדים עמדו והסתכלו, נפעמים. הקצין התקרב אליהם ואסף סביבו את כל החמישה. טודיק התגבר הראשון ושאל: " דוד, אולי פגשת את אבא שלנו?" האיש לא ענה, הוא פנה אלינו הנשים ואמר בשקט:

- ואנחנו בחזית חושבים שלפחות הילדים שלני נמצאים במקום בטוח...

התקווה הכי גדולה של שרה ורחל הייתה למצוא את מוסיה. שרה ניסתה כמה פעמים להעביר לו מכתב באמצעות חיילים שהיו מוצבים באזור וורושילובגרד, אליו הוא אמור היה לעבור. מכתב דומה היא גם נתנה לקצין היהודי שיחידתו נעצרה לזמן מה בצ'רנישקי. האיש הלא צעיר הזה התקשר מאד לנשים ולילדים, מחלק איתם את המנה שלו ועוזר להם ככל יכולתו. כשהגיע לוורושילובגרד, עשה בירורים בקשר למוסיה טיברובסקי. כעבור כמה שבועות שרה קבלה ממנו מכתב. הוא מצא שמוסיה אכן הגיע עם מפעל הקמח שלו לוורושילובגרד, אך ביקש העברה לסטלינגרד, מתוך הנחה ששם ימצא את משפחתו. בקשתו נתמלאה והוא מוצב עכשיו בסטלינגרד.

הוחלט לנסות למצוא אותו. אליעזר שוב היה חולה, לפיכך נסעה לסטלינגרד רחל. היא הצליחה לעלות על רכבת צבאית ולהגיע לעיר, שם פנתה מיד לחיפוש אחר מפעל הקמח המרכזי. היא קיוותה שמנהל החשבונות הראשי יוכל לעזור לה, וכך היה. האיש המבוגר היה ממונה ישירות על מוסיה. הוא ידע לספר לה שאחרי שמוסיה לא הצליח לאתר את משפחתו, הוא רצה להתגייס, אבל קבל דחייה על פי דרישת המפעל. עכשיו הוא נסע לרגל תפקיד לכמה ימים, לישובים באזור סטליבגרד. הוא אפילו היה מוכן לסדר לרחל מכונית עם נהג, לנסוע אליו, אבל רחל סירבה. היא השאירה עבורו את הכתובת שלהם, לקחה את כתובת יחידתו ומיהרה לחזור ולבשר לשרה. כעבור זמן קצר הם קיבלו מכתב ראשון ממוסיה ואחריו עוד כמה. בסוף ינואר שרה נסעה אליו, לכמה ימים. הוא עמד להתגייס בקרוב ולפני זה הבטיחו לתת לו חופשה – לפגישה עם משפחתו.

"אחרי שרחל מצאה את אבא, - נזכר דוד, - חיכינו לו כל יום. היה חשוב לנו לשמור את הבית מפני אורחים מזדמנים, שדפקו על הדלת מדי ערב, מחפשים מקלט מהקור. למדנו מהאימהות תשובה סטנדרטית לדפיקות: "אין מקום, כאן נשים וילדים, מלא עד אפס מקום". כך ענינו לכל אחד , וכאשר דפק סופסוף האב, הוא קבל את אותה התשובה. ואז שמענו את קולו: "שרה, את לא תכניסי אותי?" הוא נכנס וכולנו הסתערנו עליו ונתלינו אל צווארו, כמו גורים. כולנו ראינו בו את אבא – אני עם אליעזר, אסתר, דינה ורינה, - לא בגלל שהכרנו אותו, אלא מפני שהוא כמעט הפך עבורנו למיתוס, כל כך הרבה דיברנו עליו, כל כך חיכינו לו! הוא כתב לנו מכתבים , חלקם בחרוזים ובאותיות דפוס, אותם הייתי קורא בגאווה בקול רם ועליהם גם הייתי עונה לו. המסר המרכזי שלו אלי, לפחות בעיני, היה: "טידוסיה בני, אתה כבר גדול, עליך לעזור לאימא", זה הובן על ידי "אתה כבר מבוגר" ועם העלמו בהמשך, כסוף הילדות.

אך המפגש אתו היה מלא שמחה. הוא בלה אתנו למעלה משבוע, חלק גדול מהזמן הזה הוקדש להשגת פחם. הלכנו יחד לתחנה, הוא היה מטפס על קרונות נושאי פחם וזורק לנו גושים, אותם אספנו לשקים. אבא ניסה לעשות כל מה שאפשר על מנת להקל עלינו בהמשך, לאחר שיסע. הוא השיג פחם, קצת מצרכי מזון ונסע, - התגייס ונשלח לחזית. אז עוד לא ידענו שלזיכרון הוא השאיר לאימא את אחותנו דבורה, שנולדה כעבור תשעה חודשים. הוא המשיך לכתוב לנו מהצבא וכל מכתב שלו היה לנו חג. את מכתביו האחרונים מהתקופה הזאת שמרה אימא כל חייה ועודם נמצאים בידי. כעבור חצי שנה הם הפסיקו להגיע.

חיינו בצ'רנישקי כל החורף והאביב. לקראת הקיץ התחדשה המתקפה הגרמנית והחזית הלכה והתקרבה אלינו. שמענו קולות של פגזים, מעלינו חלפו מטוסים, עמדה להיפתח החזית בסטלינגרד. חיפשנו דרך לנוע מזרחה. אחרי הרבה ייסורים קבלנו עגלה עם זוג סוסים ועגלון, במסגרת תכנית הפינוי של האזור העלול ליפול בידי האויב. כל משפחתנו המורחבת שכללה שלוש נשים וחמישה ילדים הועמסו על העגלה ויצאנו לדרך. עבורי זאת הייתה הרפתקה נפלאה שנמשכה שישה שבועות. בתום השבוע הראשון עזב אותנו העגלון בהכריזו: "מוטב גרמנים מבולשביקים".

שתי האימהות לקחו עליהן את מלוא האחריות עלינו. מכאן ואילך היינו משפחה אחת, עם אימא רחל ואימא שרה. במיתולוגיה המשפחתית היו גם שני אבות, אחד הטוב, שני הרע ושניהם נעלמו. נדמה לי ששתי האימהות שלנו מילאו את החלל שהם השאירו במלואו, כאילו כלום לא חסר.

אני חושב שההרפתקה הזאת מאד גיבשה אותנו. היינו כל הזמן ביחד – ישנו יחד, אכלנו יחד, כשהיה מה לאכול. פעם אבדו הסוסים וחיפשנו אותם, פעם טבע אחד מהסוסים בבוץ וחילצנו אותו איכשהו, - הכל נראה לי אז מרתק. לא ברור לי מנין השגנו מזון, - פשוט קשה לי לתאר איך האימהות השיגו אותו, אך לא זכור לי רעב וגם לא פחד. אני כן זוכר את הטבע סביבנו, היער, הנחלים ובסוף הנהר הגדול, - היה עלינו לחצות את הוולגה.

המעבר הזה היה שיאו של המסע שלנו. ירדנו במדרון תלול אל הגדה, המבוגרים מובילים את הסוסים, מחזיקים חזק, שלא ידרדרו. למטה חיכתה לנו מין מעבורת, עליה עלתה העגלה והיא נגררה לעבר הגדה שממול, כנראה בחבלים. אימא סיפרה שמול עיניה המעבורת שיצאה לדרך לפנינו חטפה פגז, התנדנדה ואחת העגלות צנחה למים, גוררת אחריה סוס משתולל. היא ראתה גם אנשים נופלים למים. המעבורת המשיכה בדרכה, פרקה את המטען וחזרה להעמיס אותנו. היה כבר לילה ואני זוכר שמיים שהוארו מדי פעם, כנראה על ידי פצצות תאורה של הגרמנים. ופיצוצי פגזים שגרמו לאמהות להחביא אותנו מתחת לעגלה, לאחר שכבר עברנו לצד השני. ושוב הטעם הוא של הרפתקה."

לרחל ההרפתקה הזאת הייתה פחות עליזה. היא מספרת על אותו מעבר:

"לפני העליה על המעבורת צריך היה לפנות את העגלות מכל החפצים. החפצים הועברו לחוד ולקחתי את הדאגה להם עלי, מנסה לשחרר את שרה שהייתה כבר בהריון מתקדם, מהסחיבות. כשגמרתי להעביר את כל החבילות אל הגדה, היה כבר חושך. במרחק-מה ראיתי את צלליות הסוסים, העגלות והאנשים, ביניהם ילדים. פתאום שמעתי צעקה. כשהתקרבתי שמעתי מישהו צועק: "למרוזובה אבד ילד!" שרה תפסה הראשונה שבעודי עסוקה בחפצים, נעלמה דינה. התחילו חיפושים – מסביב היה יער והחשכה גברה. אני הלכתי מאחור, הייאוש הולך ומשתלט עלי, משתק מחשבה ורגש. בצדו של השביל, מתחת לאחד העצים, הבחנתי פתאום במשהו לבן. לא מעיזה להאמין לעצמי, התקרבתי ושמעתי יבבה, כמו של כלבלב – זאת הייתה דינה. הרמתי וחבקתי אותה. היא נלחצה אלי, חסרת כוח מהבכי ורק מלמלה, בין יבבה ליבבה: "הלכתי לחפש אותך, נאבדתי..." היא הייתה קשורה אלי יותר מילדים אחרים."

לאחר המעבר על הוולגה, אפשר היה לנשום לרווחה, - הדרך מזרחה נחשבה כבר פחות מסוכנת. אך שרה כבר הייתה בחודשי הריון אחרונים ועד ללידה צריך היה להזדרז ולמצוא מקלט. ממוסיה רחל ושרה ידעו שאימו ואחותו הגדולה נמצאות בכפר בשם איסיק בקזכסטן. הנשים החליטו לחנות זמנית אצלם ואחר כך לנסות להגיע לאיזושהי עיר גדולה. הבעיה המיידית שלהן הייתה בכך שלא היו להם מסמכי פינוי, - הם יצאו לדרך בחיפזון, בלי להמתין לאישורים, - ובלעדיהם לא נותנים לעלות על הרכבת. לשרה היה עכשיו אישור שהיא אשתו של חייל ובנוסף לכך יותר קשה היה לסרב לאישה בהריון והיא לא פסחה על שום דלת במשרדי הנהלת הרכבת, מציגה לפקידים את נקודות הזכות שלה, עד שהשיגה את המסמכים הדרושים. היה רגע במסעם שבו הסכימו לאפשר רק לה להמשיך מזרחה, האחרים היו צריכים להמתין. בלי לחשוב פעמיים היא העבירה את אישור הנסיעה שלה לצילה ונשארה עם רחל. צילה המשיכה במסע לבד ומאז אבד הקשר איתה. רחל הפכה עולמות על מנת לברר מה עלה בגורלה כבר מהארץ, אך ללא הואיל.

איסיק.

החיים באיסיק לא היו קלים. זמן קצר לאחר הגיעם נולדה דבורה, ברוסית ורה או ורוצ'קה. היא לא הייתה יכולה להיוולד בשעה פחות מתאימה מזו. המלחמה רוששה את רוסיה והביאה המונים אל סף הרעב. משטר הצנע שהונהג הקציב מנות לחם זעומות, שאי אפשר היה לחיות מהן. כל האנרגיה הופנתה שוב להשגת מזון וחומרי הסקה. רחל הצליחה למצוא עבודה בהנהלת חשבונות ובשכרה היה עליהם להאכיל עכשיו ששה פיות. את השביעי האכילה שרה, שלא ברור מנין היה לה שפע של חלב, למרות שהיא עצמה נראתה כמעט כמו שלד.

האם של מוסיה, אספיר לזרבנה, אישה עם לב ענק, עשתה ככל יכולתה על מנת לעזור להם, אלא שהיא בעצמה הייתה תלויה בבתה הבכירה פולה. פולה הייתה ממוקדת כולה בקיום משפחתה, היו לה שתי בנות ובעל שכנראה חשש מאוד מקרובים שהם גם בעלי תווית אנטי-סובייטית ועכשיו גם רעבים. היא התייחסה אל רחל ושרה בחשדנות וכך גם אל אימה, בניסיונותיה לעזור להם. היא דרשה מהאם להמעיט בביקורים שם, וכשהיו שם ילדים חולים – להימנע מהם בכלל, "בכדי לא להדביק אותנו". אסתר תזכור לכל החיים אירוע שבו היא נשארה בבית, לשמור על התינוקת דבורה והנה הקטנה בוכה בכל כוחה, המטפלת בת השש בוכה ביחד איתה ומעבר לדלתִ, לא מעיזה להיכנס, בוכה יחד איתן הסבתא.

"במושגי תקופת המלחמה פולה יכלה לראות את עצמה כברת מזל, - אומרת רחל, - היא חיה כאן עם בעלה ושניהם עבדו. בעלה לא גויס לחזית בגלל ראייה לקויה, אך ככל שרבו ההרוגים ונכי המלחמה מסביב, נכותו נחשבה למתנת גורל. פולה כעסה על האם שניסתה לעזור לנו והשיא היה כשהזקנה הביאה לנו חבילת עצים. היא התפרצה בכעס אדיר והפסיקה לדבר אתה. אספיר ל. סבלה, אך לא הייתה חושבת לעזוב את בתה אלמלא קבלה ידיעה שבתה הצעירה יותר, סוניה, נמצאת במצב יותר קשה. בחורף 1943 קבלה הסבתא מכתב מבעלה של סוניה, מצ'לבינסק. הוא הודיע שסוניה נמצאת בהריון ועקב מחלת השחפת בה חלתה, מצבה מסוכן. הוא בקש מאספיר לבוא בהקדם והיא החליטה לנסוע מיד.

שרה החליטה ללוות אותה. המרחק עד לתחנת הרכבת היה 50 ק"מ, להגיע לשם היה אפשר רק במכונית מזדמנת ואחר כך צריך היה לעמוד שעות ארוכות בתור לכרטיסים, - אישה בת 65 לא תוכל לעמוד בזה לבדה. הבנתי את רצונה של שרה לעזור, אבל ניסיתי לעצור אותה. התינוקת הייתה בת פחות משנה והיא חיה על הנקה מלאה. אך שרה עמדה על דעתה ונסעה. נשארתי לבד עם חמישה ילדים שהגדול ביניהם בן שמונה והקטנה תינוקת. עבדתי כרגיל בהנהלת חשבונות, ובהיעדרי הגדולים שמרו על הקטנים. התינוקת בכתה והם סחבו אותה בידיהם.

פעם דינה בת החמש ניסתה להרגיע אותה כך והפילה אותה. אני רצתי הביתה בהפסקת צהריים, להאכיל את הגדולים, להביא חלב טרי לקטנה שלא רצתה לנגוע בו, לא מפסיקה לצעוק.

שרה נעדרה חמישה ימים. כשנסעה, קיוותה שתצליח לרוקן את החלב ולחזור להניק. היא תמיד שפעה חלב עם לידותיה ואפילו עזרה לאחרים. וכך גם הפעם, למרות הרעב. אך לשמור אותו אי שם בתחנת רכבת, שבה היא וחמותה התחלפו בעמידה אינסופית בתור, ישנות בישיבה אם בכלל, היה בלתי אפשרי. החזה שלה התנפח והתקשה והיא הרגישה נורא. בשובה ניסתה לחזור ולהניק את הקטנה, אך היא כבר לא ינקה, אולי היה לה קשה מדי ואולי כעסה על האם. שרה ניסתה גם לסחוט את החלב, אך הכאבים היו בלתי נסבלים. היא קבלה חום גבוה והיה ברור שמתפתח זיהום. צריך היה לעשות משהו, רופא לא היה באיסיק, נשארה ברירה אחת, לרוקן לה את החלב במציצה. לקחתי את זה עלי. ינקתי וירקתי את החלב המתוק. שרה צעקה מכאבים, אך החזה התחיל להתרכך וחום ירד – הסכנה חלפה. שרה הייתה מותשת והיא לא יכלה לקום כמה ימים מהמיטה. קשרתי לה את החזה במגבת על מנת להפסיק את אספקת החלב. להניק מחדש היא כבר לא ניסתה. אינני יודעת איזה צלקות נותרו מזה בנפשות של האם והבת.

אספיר ל. הגיעה בשלום לצ'לבינסק. בתחנה אסף אותה בעלה של סוניה. היא לקחה עליה מיד את הטיפול בבת ועזרה לה לעבור את ההריון וללדת, על אף סכנת השחפת. היא התעכבה שם ומאוד הייתה חסרה לנו, גם שרה וגם אני אהבנו אותה מאוד. זכיתי לראות אותה שוב רק כעבור שנה."

רחל ושרה עשו מעבר לכוחן למען קיום הילדים, אך היה ברור להן שבאיסיק אסור להן להישאר, חייבים לעבור לעיר גדולה, אך לאן ואיך? העזרה באה מכוון בלתי צפוי, מאשתו של דוד-לייב, צייטה.

דוד מוסיף זיכרונות מאיסיק:

" הסיפור שבולט בזיכרוני יותר מכל מאיסיק הוא סיפור הלביבות. בעקבות שרה קראנו להן ביידיש לאטקעס. הרעיון והביצוע היו של שרה. בסתיו הצלחנו לאסוף בשדות הכפר שרידים של תפוחי אדמה. הם היו קטנים, די עלובים, שאולי נשמטו מעיניהם של האיכרים באסיף של העונה. שרה החליטה להשתמש בהם כבמנוף. היה צריך להמציא את הכל מחדש: למשוך בגניבה קו חשמל מהמנורה היחידה בחדר ולהפעיל בעזרתו פלטה חשמלית, להשיג מאיזה שהוא מקום שמן ולמצוא משהו שיהווה תחליף לביצים. אחרי כמה ניסיונות היא הצליחה להכין עיסה מהתפוחים, כולל הקליפות ולהוציא מהמחבת משהו חם, ריחני ובהתחשב במצב, גם אכיל. עם כמה לביבות כאלה היא רצה מוקדם בבוקר לשוק. ההצלחה הייתה מלאה – הן נמכרו מיד. מאז הפך המבצע למפעל, - מדי לילה היא הפעילה את ה"ז'וליק"(הגנב, כינוי לגוף מנורה המכיל שקע סמוי) ומוקדם בבוקר יצאה את הבית עם חבילה עטופה נייר עיתונים. המחזור הקטן שימש לחידוש חומרי הגלם ומדי פעם לתוספת מזון בשבילנו. מהלביבות עצמן כמעט ולא זכינו לטעום, ורק ריחן היה משגע אותנו בלילות. אינני זוכר מה הפסיק את המפעל, נדמה לי שבעלי הבית גילו את דליפת החשמל, אך המושג "לאטקעס" ליווה את שרה עוד הרבה שנים והיה מהמעדנים האהובים על נכדיה בישראל.

זיכרון אחר קשור למפגש הראשון שלי עם בית הספר. התקבלתי לכיתה ב', בה היו ילדים מגיל 8 עד 14 . אני זוכר שאחד מהגדולים האלה חלק אתי את השולחן והיה מתוסכל מאד מתרגילי הכתיבה התמה שבהם עסקנו. אני הייתי עוזר לו וכך רכשתי את ליבו. הלימודים היו בשבילי דרך להשיג ביטחון, - בבית דיברו הרבה על אנטישמיות והזהירו אותי מאלימות בבית הספר. למדתי להיות לחביבם של המורים ולא להבליט את זהותי היהודית. מאוחר יותר הייתי צריך ללמוד לעשות את ההיפך, - להסתיר מקרובי משפחה יהודיים את עובדת היותי לא נימול."

משפחת דוד-לייב.

כשפרצה המלחמה דוד-לייב חי בלנינגרד. אחרי מאסר האב והאח הוא חיכה לתורו, אך בדרך נס הוא לא נאסר, כאילו שכחו אותו. הוא היה נשוי לצייטה והיו להם שלושה ילדים. הם גרו בדירה משותפת. הבית הישן הבנוי בסגנון טרום המהפכה היה קרוב לשוק המרכזי של העיר. בדירה גרו שתי משפחות, ביניהן משפחת האחים סנדומירסקי, שהיו פעם בעלי הבית ועם המהפכה איבדו את רוב נכסיהם. דוד-לייב שכר אצלם פעם חדר, שבו גם הפעיל עבורם מכונת אריגה ועם הזמן רשמו אותו בעלי הבית כדייר קבע, מחשש שיחרימו מהם את החדר לטובת מישהו אחר. לכאן הגיעה לאחר נישואיהם צייטה וכאן גדלו ילדיהם. החדר לא נראה להם צפוף – הייתה פינת השינה של ההורים, פינת הילדים, פינת העבודה של דוד-לייב. המלחמה לא שינתה מיד את חייהם. נראה שהאימה שעברה עליהם במהלך המאסרים של שנות 37-38 הרחיקה איכשהו את אימת הרגע. בכל מקרה הם לא ניצלו את ההזדמנות הראשונה שבה ניתן היה להתפנות מלנינגרד ואחרי מספר חודשים זה כבר לא ניתן. עם היריות והפצצות הם הצליחו איכשהו להתמודד, אך האויב האמיתי היה הרעב. בשנת 42 העיר הייתה מנותקת מכל מקורות האספקה שלה ותושביה סבלו נוראות. בחדשים הראשונים צייטה הצליחה לנצל את קירבתם לשוק ולהחליף דברים במזון. אחר כך כבר לא היה מה להחליף. לחם חילקו לפי תעודות, במנות הולכות וקטנות, כאשר בחורף 42 המנה היומית הגיעה ל-125 גרם. החורף היה קר ואנשים שנחלשו מרעב, גוועו גם מקור. בדירתם מתו ראשונות שתי הילדות של בעל הבית. אחר כך מת אחד מהאחים ואשתו הסתירה את מותו במשך שבועיים, כדי לא לאבד את מנת הלחם שלו. במשפחת מרוזוב סבל הכי קשה דוד-לייב. הרעב הביא אותו לפסיכוזה, כשצייטה חילקה את מנת הלחם, הוא היה נכנס לאמוק, תובע לעצמו עוד ועוד. התפרצויות של אלימות התחלפו עם אבדן מוחלט של כוחות, לניתוק מלאצייטה הייתה משיגה עצים לתנור החימום. תחילה הייתה מחפשת בחוץ, אך עם בוא השלג, וכאשר כוחה לא עמד לה אפילו לרדת לרחוב, לא נותרה ברירה אלא להבעיר את הריהוט בבית, תחילה את שלהם ואחר כך של בעלי הבית. הכפור הקפיא גם את המים בצינורות ומים ניתן היה לשאוב רק מהנהר, מבעד לחור בקרח. לא הייתה ברירה אלא לשלוח את הילדים, אתי בת העשר וזיאמה בן השמונה, לשאוב מים. העיר הייתה קפואה, הרחובות חלקים, וההפצצות נמשכו כמעט כל הזמן, וצייטה הייתה יושבת בחלון ומתפללת לשלומם. לא היה לה כוח אפילו לבכות. בסוף הם היו חוזרים, נושאים על מקל את מה שנשאר בדלי, אחרי שהרוב נשפך בדרך. הרעב לא נתן להם לישון. צייטה שכבה והקשיבה לדוד-לייב. פעם שמעה אותו יורד מהמיטה וזוחל על ארבע עד למזנון. שם הוא התיישר והתחיל לחפש. היא ידעה שאין שם כלום מלבד צלחות ובקבוקים ריקים ופתאום שמעה צליל מוזר, של מציצה. היא אפילו שמעה אותו ממלמל משהו כמו "אוי, מחייה". לא מבינה כלום, היא קמה ושאלה מה הוא מצא שם, דוד-לייב ענה – חרדל. שאריות של חרדל קפוא הביאו לו הקלה מסוימת והוא נרדם. אך התקפות הכעס שלו חזרו והוא נעשה יותר ויותר מסוכן. לבסוף היא הצליחה לסדר לו מקום בבית חולים. כעבור זמן היא הלכה לבקר אותו, ניגשה עד לבניין, אך לטפס לקומה השנייה לא היה בכוחה, רגליה התנפחו מרעב. מישהי מהאחיות אמרה לדוד-לייב שאשתו למטה. הוא ניגש לחלון וצעק לה:

"יופי שבאת, אני אתן לך משהו", והוא טיפס על האדן וזרק לה למטה חבילה קטנה מנייר עיתון, היה שם זנב דג מלוח וקוביית סוכר. צייטה הבינה שהוא חזר לעצמו.

באביב הבא הצליחה משפחת דוד-לייב להתפנות מלנינגרד, - תחילה באוניה מעבר לאגם לדוז'סקי ואחר כך ברכבת, לסיביר. שם הם מצאו את עצמם בקולחוז. כעבור כמה חדשים קבל דוד-לייב, לתדהמתה של צייטה, צו גיוס.

גם צייטה וגם רחל חושבות שהיוזמה לכך באה מהנהלת הקולחוז, שרצו בדרך זו לשחרר מישהו מאנשיהם. צייטה, שנשארה לבד עם הילדים, איבדה את רוח הלחימה. היא הבינה שהדרך היחידה לשרוד היא להתאחד עם קרובי משפחתה החבדניקים, שהתרכזו באותה התקופה בעיר סמרקנד, באוזבקיסטן. כשהצליחה לקבל אישור ולהגיע לסמרקנד, מצאה שם אחדים מבני משפחתה וגם מבני משפחת מרוזוב. היוזמה להביא לשם גם את רחל ושרה הייתה שלה.

על התארגנות הקהילה החב"דית בסמרקנד מספרת רחל:

"הם הגיעו לסמרקנד האחד בעקבות השני, החזקים עוזרים לחלשים יותר להסתדר וממציאים דרכים שונות להכות את השיטה הסובייטית. הפטנט הראשון שהם פיתחו היה זיוף מסמכים, קודם כל כרטיסי מזון שבלעדיהם אי אפשר היה להשיג כלום, ואתם למדו לקבל מנות כפולות ומשולשות. בין הראשונים לזיוף היה אחינו פיני, שלא הספיק לנצל את המצאתו, - הוא מת מרעב בכפר לא רחוק מסמרקנד, אבל אשתו וילדיו ניצלו ואף הגיעו בסוף לארץ.

הגדיל לעשות מכולם מאיר, אחיה של צייטה. הוא חיפש דרך להשתמש בניסיון שלו ושל משפחות יהודיות נוספות שהגיעו עם הפינוי, בתעשיית אריגה ביתית. סמוך להגיעו לסמרקנד הוא גילה שם אגודת עיוורים. הוא פנה למנהל האגודה והציע לו להקים מפעל אריגה שבו העיוורים תחילה ילמדו להפעיל את המכונות ואחר כך יתפרנסו מייצור ביתי. למען השכנוע הוא "מרח" את המנהל בשוחד. המנהל הבין שהרעיון יכול להיות לו כדאי ונרתם לקידומו. הוא השיג את האישורים הדרושים לפתיחת המפעל ואחר כך את המכונות והציוד. די מהר הוכן אולם תצוגה שבו היו העיוורים אמורים ללמוד. מאיר קבל אישור לנסוע לטשקנט לקבל 100 ק"ג חוטים. הוא הוסיף רק אפס וחזר עם 1000 ק"ג. וכך, עם הרבה אומץ וקצת מריחה במקומות המתאימים, התארגנה תעשייה ביתית ענפה שבה "העיוורים" היו קרובי משפחתו של מאיר ורעיו החסידים. הכיסוי הפורמאלי ניתן על ידי האגודה, והרוויחו מהעניין ספקי הציוד והחוטים וכל הנוגעים בדבר, מלבד העיוורים..

לאחר שמאיר הסתדר, הוא השיג אישור להבאתה של אחותו עם הילדים והיא עזרה באופן דומה לנו".

סמרקנד, חזרה למשפחת חב"ד.

מספר דוד:

"בסמרקנד המצב השתנה מהותית. מצאנו את עצמנו תחת חסות של משפחת מרוזוב המורחבת. הם התייחסו אלינו בחום, אך אימא פגשה את החום הזה בזהירות, חוששת שהם ינסו להחזיר אותנו לדת, מה שאכן קרה. היא ורחל ניתקו את עצמן מהדת היהודית כשהצטרפו לתנועה הציונית ומאז נשאו איתן מחאה נגדה. אך השעה לא התאימה לויכוחים אידיאולוגיים - הם עזרו לנו לשרוד ולמעשה הצילו אותנו. החסידים יצרו כאן, כמו בהרבה מקומות אחרים, קהילה סגורה המבוססת על קרבה ועל עזרה הדדית. הם קיימו מערכת חיים שלמה, שלמדה לשרוד גם במשטר הסובייטי וגם בתנאי מלחמה. אני התחלתי ללמוד בחדר. מעניין שאסתר ודינה לא זוכרות את זה ואני חושב כמבוגר שאולי הייתה לי סיבה להסתיר מהן את "חיי הדתיים", מתוך הזדהות עם האימהות. מכל מקום אני הרגשתי שם טוב. למדתי לדבר אידיש, שהייתה שפת הקהילה ובעצם חייתי חיים כפולים. אימא-שרה לא אהבה את המצב הזה גם מתוך חשש שעובדת היותנו בלתי נימולים תתגלה כאן וזה יפגע בנו. נדמה לי שלה היה יותר קשה מאשר לרחל לעשות פשרות עם מה שנראה לה לא נכון או לא צודק ולמרות שהחיים הובילו אותה לא פעם למצבים שבהם נאלצה לוותר, בעומק הלב היא נשארה תמיד נאמנה לעצמה. היא למשל אף פעם לא סלחה למישהו על מעשה רע במובן של פגיעה בזולת. בראש הרשימה של הרעים היו תמיד היטלר וסטלין, אך היו גם רבים אחרים, כולל במשפחה. לעומת זאת היא לא תשכח לעולם גם מעשה טוב שיש בו עזרה לזולת או גילוי של חמלה. יכול להיות שראית העולם בשחור-לבן הוסיפה לה כוחות נפש במצבי הכרעה או משבר.

בזיכרוני סמרקנד מצטיירת כעיר מזרחית, עם בתי חמר, חצרות אבן, תעלות מים שזורמות לאורך רחובות ועצי פרי לצידן. דינה זוכרת משם חיי ילדות מלאי הרפתקאות, התרוצצות ברחובות במכנסיים קצרות יחד עם ילדי השכונה המקומיים, סחיבות של פרי ותחרויות פלוצים שהיא עושה עם ועלב'ל, בנו של דוד-לייב. שיא ההרפתקה היה להתגנב לגן פרחים הסמוך לרגיסטן, - המרכז העתיק של האיסלם, בלב העיר העתיקה, - לקטוף פרח או שניים מתחת לאפו של השומר, להחביא בכובע ולברוח.

פרנסת המשפחה הייתה מאריגת בית. בחדר שבו גרנו עמד נול שהופעל בידיים וברגליים והאימהות הפעילו אותו ביום ובלילה. רצועת הבד הצבעונית הייתה נכרכת על גופן של רחל או של שרה, מתחת לשמלה רחבה ומובלת על ידן לשוק.

היו לי שני גיבורי ילדות בתקופה הזאת, שניהם מחוץ לקהילה החסידית. האחד היה טוליה, נער המבוגר ממני ב4-5 שנים, שהיה יתום מאב ורחוק מהאם וחצי מאומן אצלנו. הוא היה בשבילי אוצר בלום מבחינת ניסיון חיים: אסף בולים, שחק שח, הכיר את העיר וידע להסתדר בכל מקום. הוא גם סיפר לי על ציונות וחלם לעלות לארץ. השנייה הייתה שכנה שלנו בשם אלטוסיה, שחלקה אתנו את החצר. זו הייתה אישה מופלאה, מבוגרת, אלמנתו של מנהיג ציוני ידוע בשם אברהם פריידין ואם לשתי בנות חירשות-אילמות אותן לימדה לקרוא את תנועות הפה. היא ידעה עברית בהברה אשכנזית ולימדה אותי את המילים הראשונות: "אימי, תני נא לי לחם בחמאה". פניה המאירות באותו האור שנגה מפניה של הסבתא אספיר לזרבנה, ילוו את משפחתנו עוד שנים רבות."

משפחת מרגולין.

להפתעתה פגשה רחל בסמרקנד אישה מבוגרת נוספת שהייתה קשורה לתנועת דרור, שמה היה גיטה מרגולין, אימו של סמה, חבר מגירוש צ'ימקנט. היא הצטרפה אצלה לגלריית האימהות שכל ילדיהן בחרו בתנועה והן הקריבו את עצמן למענם. לימים היא פגשה בארץ בן נוסף של גיטה, אברהם, שהיה בין מייסדי קבוץ משמרות. רחל ואברהם כתבו על האם ובניה וסיפורם ראה אור בספר שהוקדש לתנועת דרור ברוסיה. קטעים מהפרק שלהם בספר מובאים להלן, על פי בקשתה של רחל:

"אני זוכר את ליל דצמבר הקר של 1925 , - כותב אברהם. - היה כפור מקפיא והשלג חרק מתחת רגלי, בצאתי מהבית בפעם האחרונה בדרכי לתחנת הרכבת. היעד היה אודסה ומשם, באנייה, לארץ ישראל. בני משפחתי ליוו אותי – אבא, אימא, האחים. האם בכתה בשקט, דמעות עמדו בעיני האב – זה היה מאוד לא אפייני לו. רק אחי הצעירים, טוביה וסמה, לא היו עצובים. הם ראו בנסיעתי דווקא סיבה לשמוח: סופסוף אחד מאתנו עולה לארץ. בפרידה הם הבטיחו לי ששום מכשול לא ימנע מהם להמשיך בעבודתם בתנועה ושיבוא יום שבו ניפגש כולנו – בארץ. דובר על כך שאני אדאג להשיג עבורם רישיונות לעליה. תקוותם לא התממשה, הם לא יראו את הארץ לעולם. גדלנו בסנובסק, במשפחה חבדית שכל בניה פנו בגיל צעיר לציונות. למרות מחאות ההורים, הפך ביתנו למרכז של פעילות התנועה בעיירה וסביבתה. ההורים קבלו את זה בהדרגה, בסוף תמכו ועזרו. טוביה וסמה גדלו על שילוב של חסידות עם פעילות אינטנסיבית בתנועה. הם שלטו במקורות, אך גם בעברית מודרנית, כמו ביאליק וצ'רניחובסקי, בהיסטוריה ובספרות הציונית. שניהם היו מדריכים.

הם היו שונים, במראה ובאופי. טוביה היה שחור עיניים ושיער, לבוש ומסורק בקפידה, מאופק, שתקן ודייקן עד לפדנטיות. הוא דרש המון, מאחרים ועד יותר מעצמו. סמה נראה במבט ראשון כהיפוכו הגמור. בלונדיני, עם שיער פרוע וסבוך, חם מזג שאהב ויכוחים ועמד על דעתו עד לצרידות. הם היו דומים רק במסירות האינסופית שלהם לאידיאה. הם היו ערים לסכנות , רבים מחבריהם נאסרו, אך הם המשיכו בפעילות. טוביה היה ממייסדי ארגון הילדים "פרחי ציון" בסנובסק, היה נציג בהתאחדות הארצית של תנועות נוער ציוני, השתתף במערכת של עיתון מחתרת בשם "ממעמקים", עבד ב"החלוץ". הוא עבר מסנובסק למרכז התנועה במוסקבה, בה פעל עד למאסרו ב-1933.

הגיעה שנת 48 , הכרזת המדינה, מלחמת העצמאות. גיטה כותבת לבנה בארץ:

"אני בריאה ומלאת אנרגיה, רק דבר אחד כואב לי – שאני רחוקה ולא יכולה לעזור לכם. העם שלנו חי וימשיך לחיות. אנחנו רחוקים, אך לבנו אתכם! אני רוצה לזכות ולהגיע לרגע שלמענו נשפך דם ילדינו".

למעשה מצבה המשיך להחמיר. המשטרה החשאית הודיעה לה שאסור לה לגור בחרקוב והיא חזרה לעיירה שבה חיה בצעירותה, - סנובסק. אלא שלא מצאה שם איש מקרובי משפחתה. גם האחרים שהכירו אותה כאם לבנים שנאשמו בציונות, התרחקו ממנה, שכן המשטר הוביל מסע חקירות ומאסרים חדש. בשנת 1952 היא כתבה לבעלה ובנה בארץ להפסיק לכתוב לה באידיש ולעבור לרוסית, כנראה ששוב הציקו לה. מספר חדשים לאחר מכן מכתביה פסקו. רק בסוף יולי 53 קבל בעלה של גיטה גלויה מסנובסק ללא כתובת של השולח. היה כתוב בה: "אשתך נפטרה ב-1 למרץ, בפורים, והובאה למנוחה כראוי".

כך הסתיים סיפורה של גיטה מרגולין ומי יודע כמה עוד נשים עם גורל דומה נותרו אלמוניות מעבר למסך הברזל.

סמרקנד, המסע לסיביר.

רחל מספרת:

"עבורי ועבור שרה החיים בסמרקנד היו מין חזרה לחיי הילדות שלנו. האנשים סביבנו קבלו אותנו קודם כל בתור בנותיו של חוני מרוזוב. החסידים עזרו לשתינו, אך במיוחד הם אהבו אותי. ידעתי איך הם דברו עלי: גם יפה, גם חכמה, גם מכירה את הדינים והמנהגים. עבדנו שתינו אצל מאיר, - אני כמנהלת חשבונות ושתינו כאורגות בבית. חלק מהבדים מסרנו לו וחלק מכרנו בשוק. מובן שכל זה היה בלתי חוקי. השוק דמה למגרש גרוטאות צפוף, בו צריך היה להישמר לא פחות מגנבים מאשר מסריקות המשטרה. שרה ואני הובלנו לשם את הסחורה כשהיא מגולגלת עלינו מתחת לבגדים ואנחנו נראות כמו שתי בבושקות.

מאיר התייחס אלי כמו מחזר נלהב, למרות שהיה דתי ונשוי. הוא היה גבר נאה, תאב חיים, עם חוש הומור, שאוהב לשתות ולהשתולל. אני הייתי הודפת אותו ונוזפת בו והוא היה צוחק. בעצם הוא ידע תמיד לשמור על הגבולות, וזה לזכותו.

מכתבים מבלכמן הגיעו עכשיו באופן סדיר. הוא כבר דיבר על סוף המלחמה והתכוון להגיע אלינו. ראיתי שמכתביו פוצעים קשה את שרה: היא לא יכלה להשלים עם מותו של מוסיה וכל מילה על בלכמן הזכירה לה את אובדנה. הקיץ עבר, הגיע הסתיו ושחרורו של שמואל התעכב. הוא היה מוצב במערב אוקראינה וכבר שקלתי לנסוע אליו עם הבנות והנה צצה בעיה חדשה.

היה לנו בן משפחה נוסף בצבא – האח דוד-לייב. הוא בקושי ידע לירות, לא התאושש עדיין מהלם המצור שעבר בלנינגרד, - איזה מין חייל זה! ובכל זאת הספיק להגיע לחזית, לחטוף כדור בחזה ולהישאר נכה. הוא בילה כשנה בבית חולים צבאי, - הכדור פגע לו בריאה, - ואחר כך הוצב ביחידה לא קרבית, בסיביר, שעסקה בכריתת יערות. העבודה הקשה לא הייתה לפי כוחו, רוב הזמן הוא חלה וסבל נוראות מהקור. במכתבו האחרון לצייטה הוא נפרד מכולם ובקש ללמד את בנו לומר אחריו קדיש. הבנו שצריך להציל את חייו.

בביתו של מאיר התאספו החסידים המכובדים ואני הוזמנתי "להתייעצות". האישה היחידה מלבדי הייתה שם צייטה. מאיר הציע להשיג אישור לנסיעה לביקור ולשלוח לשם מישהו, שינסה לשחרר את דוד-לייב בעזרת שוחד.

אך מי ייסע? כולם הסתכלו עלי. אמרתי שאני לא אתאים, כי אני לא יודעת להסתדר עם שוחד ולא אדע לעשות את זה נכון. מאיר הסכים לכך שזהו עניין רציני והציע לנסוע לצייטה. עכשיו קצת קשה להבין את זה, אך לאיש שם לא היה ספק שלנסוע יכולה רק אישה. למרות שדובר בהצלת בעלה, צייטה נבהלה מאוד. הנסיעה הייתה ארוכה, ברכבות מלאות עד אפס מקום, עם מספר חילופי רכבת – אותן איש לא ידע מראש ועם גנבים בכל תחנה. צייטה לא האמינה שהיא בכלל תהיה מסוגלת להגיע למקום הדרוש. לא נשארו ברירות – מאיר שוב פנה אלי. עצרתי אותו, - אמרתי שאני מרגישה בעצמי שעלי לנסוע, הרי מדובר באחי. אבל מה יהיה עם הילדים ועם המשכורת שאני אאבד בינתיים?

מאיר הבטיח לדאוג לכל.

עכשיו צריך היה לפעול במהירות. מאיר הציע להשיג מכתב מרופא שאשתו של דוד-לייב חולת סרטן, אם לשלושה ילדים שעלולים להישאר יתומים, והרופאים אינם מוכנים לנתח אותה ללא חתימת הבעל. הלכתי לרופא לבית, שהיה בית עני כמו של רוב האנשים אז, סיפרתי לו את הסיפור ובקשתי עזרה. הוא הסכים, אך אמר שגם הוא צריך לחיות איכשהו. השגתי את הכסף, קצת מופתעת כמה קל לתת שוחד... המכתב היה בידי, עזרו לי לאסוף בגדים חמים, המתאימים לקור הסיבירי, צייטה נתנה לי את מגפיה, היינו בעלי אותה המידה , כולנו קטנות. מה שהכי חשוב הוא סכום כסף גדול שנתן לי מאיר, גדול פי כמה ממה שהוצאנו במשך חודש. תפרתי לי כיס סודי לכסף, ארזתי מזוודה עם בגדים עבורי ועבור דוד-לייב, הוספתי מצרכים, ביניהם תפוחי עץ אוזבקיים ריחניים, לשמח את אחי.

מאיר ליווה אותי לתחנה, כרטיסים לא היו ועליתי בלי כרטיס, אחרי ששילמתי למבקר. כך זה התנהל במשך כל הנסיעה, שנמשכה מעל חודש. את סמרקנד עזבתי בקיץ ולאורל הגעתי בנובמבר, בחורף מלא. תחנת המעבר האחרונה שלי הייתה צ'לבינסק, שם התכוונתי להתעכב לכמה ימים, על מנת לבקר את אספיר לזרבנה, החותנת של שרה, ואת בתה סוניה. אספיר לזרבנה הפכה עבורי לאדם מאוד קרוב, בעקבות שהותנו באיסיק.

מצאתי את הבית בקלות. אספיר לזרבנה שמחה לקראתי, קבלה אותי בחום וסיפרה, דומעת מדי פעם, על חייהם. הם חיו בדירה של חדר עם מבואה והסבתא ישנה בפרוזדור. הנכד היה בן שנתיים והיא אהבה אותו אהבת נפש, אך הציקה לה הידיעה שהוא גדל להיות גוי, כי אביו היה רוסי. הוא היה ילד יפה, מטופל ומטופח ע"י הסבתא, שעם מבט אוהב עליו הייתה אומרת באידיש: כל צרותיך על ראשי. סוניה התחזקה קצת. התרופה הכי חשובה לשחפת נחשבה אז תזונה טובה – ביצים, שמנת, חמאה, והאם עשתה הכל על מנת להשיג את המזון הזה.

כל זמן שהיו דברים בבית שהיה אפשר למכור אותם, הם נמכרו. אחר כך היה צריך לחפש דרכים אחרות. בעלה של סוניה עבד במסעדה והוא היה מביא הביתה מדי יום נתח של שומן חזיר. האישה המאמינה, שלא נגעה בעבר בחזיר, הייתה חותכת את השומן לחתיכות, מסדרת על צלחת ויוצאת אתו בבוקר לשוק.

תמורתו הייתה מביאה את המצרכים הנחוצים. החתן היה יוצא מוקדם, חוזר מאוחר. סוניה חיכתה לו תמיד, לא פעם במתח. האם ראתה שהיא פוחדת שבעלה יעזוב אותה והיא שיערה שאכן יש לו מישהי. "אני שומעת אותה מסתובבת, קמה, ניגשת לחלון. היא לעולם איננה מתלוננת, אבל אני יודעת שלפעמים הוא בכלל לא חוזר הביתה. לפעמים אני חושבת שאולי מוטב שילך והיא תחזור למשפחה יהודית, אבל כשאני שומעת אותה בוכה בלילות, אני שוב מתפללת שיחזור אליה".

כשהכרתי את האיש, הוא נראה לי צעיר נאה, עדין ומאוד סימפטי. לא יודעת למה הוא לא גויס. אספיר לזרבנה דברה עליו בהערכה: " כזה טוב, לא מתעצבן, לא כועס עלי. מה הוא צריך בנוסף לאישה חולה גם אם זקנה שסובלת מזה שהוא גוי? הרי גם הוא סובל. לא יודעת מה לבקש מאלוהים..."

(לימים, בשנת 1967 , ביקרה את משפחתה באוקראינה בת דודתם הישראלית, חיסיה טיברובסקי. הם עברו לגור ליקטרינוסלב, עדיין חיו ביחד, סוניה הבריאה והבן כבר היה בן 24 . הסבתא עדיין חיה איתם. בפרידה אמר לה הגבר: "איזו אהבה שלא תהייה, לא כדאי להיכנס לנישואים מעורבים. בסוף האהבה עוברת, אבל אי-ההבנות נשארות לתמיד.")

אחרי יום וחצי היא ליוותה אותי לתחנה. תוך כדי המתנה לרכבת שוחחנו על בניה ונכדיה. בתחנה מכרו גלידה, איכשהו התחשק לי והצעתי לה, היא סירבה וכאן נפלה אצלי ההחלטה. עד כה לא נגעתי בכסף שהיה עלי. נכנסתי לשירותים, הוצאתי מהכיס הסודי כמה שטרות, עטפתי בממחטה וחזרתי ונתתי לה. היא ניסתה לסרב, אך עמדתי על שלי, - מצפוני היה נקי.

התחנה הבאה שלי הייתה נובוסיבירסק, ממנה יצאו רכבות עד למקום שירותו של דוד-לייב. כשהגעתי לשם, התברר לי שהרכבת הבאה לשם תצא כעבור יממה. תוך כדי ההמתנה נכנסתי לשיחה עם איזו נערה. היא סיפרה לי שהיא נוסעת לאותו המקום כמוני, אך אין לה כסף לכרטיס והיא מתכוונת לטפס על רכבת משא שיוצאת מחר ולחסוך את הכסף. הרעיון מצא חן בעיני, - למה לא לחסוך גם זמן, גם כסף? אמנם היה כבר קר, אך הנסיעה לא כל כך ארוכה.

הלכתי אחרי בת הזוג המקרית שלי. עלינו על רכבת משא שעמדה על מסילה מרוחקת, עם קרונות פתוחים ריקים. היא עמדה לנסוע להעמיס עצים במחנה העבודה שבו שהה דוד-לייב. טיפסנו על קרון וסגרנו אחרינו את הדלת. הרכבת זזה ויכולתי עכשיו להתבונן בשותפתי לנסיעה. היא נראתה בת סביר אפיינית: צעירה, בריאה וחזקה. נדמה היה שגם היא בוחנת אותי והרגשתי לא בנוח. היינו לבושות באופן דומה, במעיל ומטפחת, אך היא נעלה נעלי שלג מרופטים בעוד שעלי היו מגפי עור ומתחת למעיל החבאתי כסף. את המזוודה הכבדה הפקדתי בתחנה, אתי לקחתי רק סל עם הדברים הכי נחוצים. הצערה התבוננה בסל וכשראתה שאני מסתכלת עליה שאלה ללא כל מבוכה: "דודה, יש לך משהו לאכול?"

הוצאתי חבילה עם אוכל, כיבדתי אותה ואכלתי בעצמי. הרכבת נסעה לאט, ישבנו ושתקנו. השקט התחיל להכביד עלי, עדיין ללא סיבה.

הסתכלתי מסביב – הקרון היה ריק ורק באחת מהפינות היה מונח מוט מתכת ששימש כבריח לדלת.

הנסעת השנייה קמה פתאום ממקומה, ניגשה לפינה, לקחה את המוט וחזרה. עכשיו היא עמדה מעלי והסתכלתי עליה מלמטה.

- תורידי את המגפיים, אני אתן לך את נעלי השלג! - היא דברה, תוך שהיא מסתכלת עלי בזעם שהבהיל אותי נורא.

ניסיתי להרוויח זמן, חוששת מהכי גרוע, אך מאוד לא רוצה להיפרד מהמגפיים היבשות והנחוצות לי בהמשך הדרך, תמורת נעליה הרטובות. קפצתי על רגליי ועומדת מולה פנים אל פנים, עניתי בטון דומה לשלה:

- תראו אותה, מה פתאום שאתן לך את המגפיים?

- לא תתני? - התשובה שלי הרתיחה אותה, - ולמה שלך יהיה מלא מהכל ואנחנו כאן נתנפח מרעב? אבי ואחי נעלמו בצבא ואני אשאר פה ואתן לך להשוויץ עם נעלי עור?

גם אני צעקתי – הצעקה עוזרת לי להתגבר על הפחד:

- ולאן את חושבת שאני נוסעת? בעלי ואחי פצועים בצבא, ואני נוסעת להציל את אחי, דרך כל הארץ!

היא לא הגיבה לדברי, הבעת פניה נעשתה יותר אכזרית והבנתי שהיא יכולה להרוג אותי, - כאן ומיד. פעלתי ללא מחשבה: קפצתי אל הסל ואתו ביד אל דלת הקרון. השודדת תפסה בידי ומשכה אותי בחזרה:

- מטומטמת, רוצה להיהרג? תורידי את המגפיים!

פתאום הרכבת האטה מהלך – זה הוסיף לי כוח. התפרצתי שוב אל הדלת והפעם הצלחתי לפתוח אותה. לפני היה שדה שלג ריק, ללא נפש חיה מסביב, אך לפנים, בכוון הנסיעה נראה בנין, אולי תחנה קטנה. הרכבת האטה עוד ואני קפצתי למטה, ממשיכה להחזיק בסל. ידעתי שאני מסתכנת אבל לא היה לי ספק שלא מדובר כאן רק במגפיים.

השודדת קפצה מיד אחרי, אך ללא מוט הברזל. רצתי אל הבנין, מרחוק ראיתי דלת פתוחה ובפנים אור ובני אדם. היא רדפה אחרי – עדיין לא הבנתי למה גם היא קפצה והתחלתי לחשוד רק עכשיו שכל הנסיעה שלה הייתה רק למטרת שוד. היא נשמה בכבדות מאחורי גבי ודברה בהפסקות, תוך כדי ריצה:

- את חושבת שבאמת רציתי להרוג אותך? זה היה בצחוק, מטיפשות. אני ממשפחה טובה, הנה הצלב.

היא נעצרה רק כשנכנסתי למבנה הענן הנמוך. בפנים היו שלושה גברים, עובדי מסילה. עצרתי על הסף, לא יודעת אל מי לפנות ומה לומר, ואז הבחנתי בחלון עם שלט "קופה". ניגשתי ושאלתי האם אפשר לקנות כרטיס עד לתחנה הבאה לי. הם ענו שרכבת תהיה רק מחר והתחילו לשאול מבין אני ואיך הגעתי הנה. עניתי שנסעתי ברכבת המשא והיה לי מאוד קר והחלטתי לרדת. הם הביטו בי בחוסר אימון. שאלתי מתי תהיה רכבת בחזרה, התברר שכעבור שעה, אבל היא לא עוצרת כאן, רק מאיטה (כנראה זורקת דואר). עמדתי וחיכיתי קצת. הם לא הציעו לי לשבת ויצאתי עם הסל ביד החוצה. הגויה עמדה לא רחוק וחיכתה לי.

התחיל להחשיך והכל מסביב נעשה אפור ומטושטש. הלכה והתקרבה הרכבת, נעה לאט. כמה דלתות נפתחו ומהן הציצו עובדים עם דגלונים, ונסגרו שוב. שמתי לב שדלת אחת נשארה פתוחה, קפצתי ונאחזתי בידי במוט המעקה, עולה על המדרגה התחתונה. הצלחתי לדחוף את הסל למעלה תוך כדי שהרכבת מאיצה הילוך, אך להתרומם הלאה כבר לא יכולתי, הרגשתי שאם ארפה את האחיזה, - אעוף. היד העירומה נדבקה בכפור אל הברזל, התחילה רוח וחשבתי שזהו הסוף, עוד רגע אקפא כולי ואצנח למטה. מחלון הקרון ראה אותי גבר צעיר, הוא קפץ למעבר הכניסה, תפס בידי ומשך אותי למעלה, אך היד השנייה לא רצתה להיפתח ולהיפרד מהמעקה. הוא צרח בכל כוחו: "עזבי, מטורפת!"

בסוף הצלחתי לפתוח את האצבעות וכמעט ונפלתי עליו. עמדנו במעבר הצפוף.

- מה רצית, למות?!

לקחתי זמן עד שיכולתי לענות, אוספת נשימה.

- תודה, הצלת את חיי.

- בשביל מה היית צריכה את זה? – תהה האלמוני.

הסברתי שנתקעתי בתחנה הקטנה ופחדתי להעביר שם את הלילה לבד. הוא עזר לי להיכנס לקרון ולהתיישב, הביא תה חם. הגעתי חזרה לנובוסיבירסק מאוחר בערב, קניתי כרטיס ונשארתי לחכות בתחנה - אולם הנוסעים המלא נראה לי עכשיו המקום הכי נוח בעולם. המשך הדרך נמשך יותר זמן משחשבתי, אך עבר, תודה לאל, ללא הרפתקאות.

בתחנה שבה ירדתי היה עגלון עם סוס שבקושי חי, הוא הסכים להסיע אותי לכפר שסמוך אליו היה המחנה של דוד-לייב. בדרך יען לי איפה אפשר לשכור מקום לינה. זאת הייתה כפי הנראה משפחה מקרוביו, זוג עם שני ילדים. כמו כולם הם היו עניים, אך הזמינו אותי לארוחת ערב שאכלו בה רק תפוחי אדמה.

הילדים היו שקטים ונעימים. הוצאתי מהסל שני תפוחי עץ וכיבדתי אותם. התברר שהם מעולם לא טעמו תפוח עץ, הם שאלו מה זה. האם חתכה את התפוחים לפרוסות ואכילתם הפכה אצלם לחג אמיתי.

למחרת בבוקר הסבירו לי איך ללכת למחנה ובנם בן ה-9 ליווה אותי לשם. היה בוקר בהיר וצעדנו בשביל דרוך בשלג. הילד סיפר לי שהיום הוא יום שוק ולכפר בטח יגיעו חיילים. בקשתי שיביא אותי לכיכר השוק. חייל שהחליף שם טבק וסבון במצרכי מזון הכיר את דוד-לייב והוביל אותי ישר לצריף שבו הוא חי. בכניסה הוא הכריז בקול רם: "אשתו של מרוזוב הגיעה!" התחילה מהומה עליזה, הם חיפשו את דוד-לייב. פתאום הבחנתי בו, עומד מעל לתנור בוער במרחק קטן ממני ובוחש משהו שהוא מבשל, בכלי אוכל צבאי. התקרבתי אליו, מבטו האדיש חלף על פני, אך הוא לא זז מהמקום, לא מעלה על דעתו שאני יכולה להיות כאן. התקרבתי עוד וקראתי בשמו. הוא צעק: "אוי, מה זה חלום?"

עניתי לו: "זה לא חלום, זו אני". הגויים התאספו סביבנו וצעקו: "למה לא מתנשקים? הגיעה האישה והוא אפילו לא מנשק אותה!"

האח פרץ בבכי: "אסור לנו לנגוע בנשים."

ישבנו וסיפרתי לו לשם מה באתי. כששמע שאני רוצה לנסות להוציא אותו משם רק זמנית, התאכזב. הוא היה מותש, לא רק מהפציעה בריאות, אך גם מחוסר תזונה קבוע שעינה אותו. הוא הרי לא היה יכול לאכול מהסיר הכללי, שהוא טריפה. כשהחיילים הלכו לשוק, הוא נתן להם את מנת הטבק שלו וקבל בתמורה תפוחי אדמה – עליהם בלבד הוא חי חדשים. השארתי לו את המזון שהבאתי והלכתי לדבר עם המפקד, שהיה סגן אלוף. סיפרתי לו על אשתו הגוססת ובקשתי לתת לו חופשה של חודש, הוא הרי במילא לא מביא עכשיו הרבה תועלת, עקב מצב בריאותו. המפקד קרא לסרן, שהיה מפקדו הישיר של דוד-לייב, עיין באיזה ניירות ואמר שהוא מסכים לכתוב לו אישור על חופשה לחודש. הודיתי לו ובכיתי מרוב שמחה, לראשונה בנסיעה הזאת.

חזרתי אל דוד-לייב והוא, כששמע על החופשה, היה יותר מבוהל מאשר שמח:

- ומה יהיה אחר כך? מה, לנסוע ומיד לחזור?

הוא נראה אבוד – קטן, רזה, עם זקנקן של תיש ומבט מבוהל ודואג. הוא חשש שלא יעמוד בתלאות הדרך, שהתרמית תתגלה, שיקרה משהו לא צפוי, בקיצור חשש מהכל. אמרתי לו:

- למה לחשוב על מה שיכול לקרות? אתה הרי מאמין באלוהים, אז תסמוך עליו. קודם כל ניסע לאישה ולילדים ואחר כך נראה.

מצאתי עגלון לתחנה. דוד-לייב נפרד מחבריו ליחידה – הם התייחסו אליו בלבביות, מעריכים את טוב ליבו ומשתתפים בסבלו. הוא השאיר להם מהמצרכים שהבאתי ואני חילקתי תפוחים.

אחי היה חפשי, הכסף נותר בידי, עכשיו צריך היה למהר לחזור לסמרקנד. להשיג כרטיסים לרכבת היה קשה כמו קודם, אך קיוויתי שאישור החופשה שלו והמדים שעליו יעזרו משהו. לעמוד בתור יכולתי רק אני בעוד הוא שוכב על הספסל. זה לקח שעות, במיוחד בתחנות הגדולות שבהם היה ים של אנשים, ביניהם המון במדים. לא היה לאישור שבידנו שום יתרון, - חלון הקופה היה נפתח לרגע ונסגר שוב. התחלנו להתרגל ללון על ספסלים בחוץ, אך מה יהיה הלאה? אולי צריך לשלם למישהו, אך לשוני לא נעה בפי על מנת להציע שוחד.

בסוף ניגשתי לאישה במדי עובדי המסילה וסיפרתי לה שאחי מאוד חולה, קבל חופשה, אך אנחנו לא מצליחים להתקדם. היא הביטה בו, חשבה קצת ואמרה שיש לפנות הרבה שלג מהמסילה וחסרים עובדים, אם נעבוד שנינו בפיטי,היא תסדר לנו כרטיסים. היא הביאה לנו אתים, השגיחה שדוד-לייב יראה כאילו שהוא עובד על ידי והלכה. עבדתי על המסילה כחמש שעות ואז חזרתי אליה. אין לי מושג מה היה תפקידה, אך היא עמדה בדבריה והשיגה לנו שני כרטיסים.

הרכבת מערבה היו מפוצצות, ישנו ואכלנו במקום שבו הצלחנו להתיישב, - למזלנו עדיין נותרו לנו ממצרכים שהבאתי מסמרקנד – צנימים, חמאה מותכת, סוכר, כמה תפוחים. פעם דוד-לייב הוציא אולר, למרוח חמאה. נוסע שישב מולנו ראה ובקש את האולר לרגע – לחתוך שומן חזיר. דוד-לייב הושיט לו: "בבקשה". שאלתי אותו: ומה תעשה עכשיו? הוא אמר שכשנגיע הביתה, יזרוק את הסכין, בינתיים אין ברירה – "טוב שלפחות זהו אוכל קר".

וכך הבאתי את אחי הביתה. אמנם מהחופשה שלו נשאר מעט מאוד זמן, אך למאיר הייתה "יד" במפקדה הצבאית בעיר, - הוא הצליח להשיג לדוד-לייב שחרור מלא.

ואילו לי חיכתה הפתעה: בהיעדרי חזר שמואל."

על כך מספרת דינה, בתם הצעירה של רחל ושמואל:

"עבורנו הילדים החיים בסמרקנד היו גן עדן. היינו חמישה – שני הבנים והבת הקטנה של שרה , אסתר ואני. גרנו בעיר העתיקה. בחצר זרם אריק והיינו תופסים בו ראשנים. פעם, כששחקנו בחצר, חצי ערומים ויחפים, שמעתי שמישהו נכנס ועל החול ראיתי צל גדול. הסתובבתי וראיתי איש גדול ויפה, במדי צבא – זה היה אבא שלנו.

עם בואו, גן העדן שלנו נגמר. על הבנות הוא ציווה ללבוש שמלות, הכניס סדר חדש. בארוחות הוא היה נותן לאסתר שתי ביצים ולי – אחת. שתינו לא אהבנו את זה: אסתר הואכלה בכפיה, אני קנאתי. הביתה חזר לא אבא אלא מפקד צבא.שנאנו גם את השמלות וגם אותו".

"בשבילי שובו של שמואל בלכמן היה סוף של תקופה. - מוסיף דוד, - המשפחה המלוכדת שלנו, שהיו בה שתי אימהות וילדים, נפרדה עכשיו. במובן מסוים זאת הייתה בשבילי חזרה על טראומה קודמת, של אבדן האב. במיתולוגיה הילדותית שלי היה לרחל מקום של האישה-האם הרכה, הבהירה, המקבלת, במובן מסוים הרוחנית. אימא שרה לעומת זאת הייתה הניגוד שלה – ארצית, מעשית, קשה ואפלה. היום אני מבין שהיה עליה לשאת גם בתפקיד האב בילדותי ולכן עשיתי אותה בדמיוני גברית, ובכך עשיתי לה עוול. רחל פחות דרשה ממני ופחות הציבה לי גבולות ולכן יכולתי לאהוב אותה בלי הסתייגויות. היא כאילו מלאה את החלל שהשאיר בנפשי מותו של אבא.

שובו של בלכמן הכניס לחיינו מתח חדש. מובן שלא ידעתי אז את שאני יודע היום על החרדה שבואו עורר אצל אימא. רחל הייתה אז בנסיעה, אימא נשארה לבד ומסיפוריה אני יודע שהמרדף שלו אחריה התחדש. הסיוט כאילו חזר, רק שעכשיו לא הייתה התקווה שהוא יסתיים עם שובו של אבא. אגב, לא קבלנו שום הודעה רשמית על מותו. נוסח התשובה שאימא קבלה על ניסיונותיה החוזרים לאתרו היה: שמו אינו מופיע ברשימות ההרוגים, הפצועים והאובדים ללא ידיעות. אני המשכתי לדמיין, במשך שנים, שהוא חי וחוזר, אפילו אחרי שעלינו לארץ.

בצר לה, חיפשה עכשיו שרה מגן או מציל מידו של בלכמן. היא לא העיזה לפנות למשפחה, כנראה מתוך חשש משערורייה ובמה לא למשטרה הרוסית שהיה בה מן האיום בחקירות ומאסרים אינסופיים. האמנות העיקרית שלה עכשיו הייתה נתונה לילדיה, והיא לא העזה לסכן את עתידם. התקווה באה מכוון אחר: בין מכריהם בסמרקנד הייתה משפחה של יהודים יוצאי פולין, זוג קשישים ובנם, שהיה בערך בן גילה. הוא היה נשוי, אך אשתו הספיקה לצאת את פולין לפני הפלישה ולהגר לאמריקה, ואילו הוא התפנה ביחד עם הוריו לרוסיה ומשם מזרחה, עד לסמרקנד. שמו היה סולומון והוא היה מוסיקאי – כנר מקצועי.

שרה פנתה אליו לעזרה, בבקשה שיתלווה אליה כבן זוג כלפי חוץ, בעיקר כלפי בלכמן. הוא התקשה להאמין שאפשר להתעלל כך במישהו כמו שהיא תארה לו – "ועוד במשפחה, זה הרי אסור!", - אך בטוב ליבו הסכים. היא מספרת שמהרגע שבלכמן ראה שגבר אחר נמצא בתמונה, הוא עזב אותה. הידידות עם סולומון נשמרה עד לנסיעתו, כעבור מספר חודשים, חזרה לפולין.

בינתיים חזרה רחל. שרה סיפרה לה על הכל, אך היא משום מה לא עמדה בצורה חד-משמעית לצד אחותה. היות והמקור היחיד לסיפור שלי הוא אימא, אינני יודע מה הרגישה כאן רחל, אולי היא פשוט לא ייחסה לאירוע הזה כל כך הרבה חשיבות, ודווקא זה חרה כל כך לשרה. מכל מקום מרגע זה מתחיל הקרע לחדור בין שתי האחיות. שרה, שראתה את העולם בצבעי שחור לבן, לא הייתה מסוגלת לסלוח למי שסווג על ידה כרשע, וכך נפסל גם מי שאינו עומד לצידה ונאבק כנגד אותו רשע. רק משנפרדה רחל משמואל, כעבור שנים, בישראל, שוקם הקשר מחדש".

מכאן ואילך המטרה העיקרית של שרה הייתה לברוח מברית המועצות ולהגיע לארץ. כאן סיפורי שתי האחיות נפרדים, כל אחת מהן עשתה את המסע שלה לחוד.

בדרך לארץ ישראל: שרה.

בתום המלחמה, בשנים 46-1945, נוצר צירוף נדיר של תנאים שאפשרו ליהודי ברית המועצות לנסות לפרוץ את מסך הברזל. זה התחיל בפתיחת השערים בפני כמה עשרות אלפי חיילים פולנים שלחמו יחד עם הצבא האדום, הורחב לגבי כל אזרחי פולין שמצאו מקלט ברוסיה בתקופת המלחמה (יהודים וקומוניסטים) ובשלב מסוים כלל גם אזרחים רוסיים שנישאו לפולנים. היסטוריונים מיחסים לפחות חלק מהנדיבות הזאת לרצונו של סטלין לחזק בפולין את היסודות הפרו-רוסיים ובמקביל להיפטר מ"אלמנטים בעלי נטיות אנטי-מהפכניות" בארצו.

הסדק שניפתח לגבי אנשים כמו שרה ורחל התבסס על זיוף מסמכים ויותר מזה על זיוף זהות. צריך היה להשיג מסמכים מזהים כלשהם מהפולנים האמיתיים ולהוסיף עליהם "אימות" שאתה הוא בעל המסמך. על סדק כזה החליטה להמר שרה. להלן סיפורה:

"בקיץ 1945 נודע שפולנים ששהו ברוסיה בתקופת המלחמה, כולל חברי משפחותיהם, בעלי אזרחות סובייטית, רשאים לעזוב את ברית המועצות. המעוניינים לנסוע היו צריכים להירשם, להציג מסמכים מתאימים ולהמתין לאישור. כתבו על כך בעיתונים ורבים נרשמו, ביניהם אנשים שהכרתי. הציפייה לאישור הייתה די ארוכה ועוררה פחדים. הופיעו שמועות שזוהי מלכודת - בסוף יאסרו את כולם וישלחו לסיביר. היו כאלה שהעדיפו לנסוע מערבה ולנסות לצאת, בלי להמתין לתעודות. אך כעבור כחצי שנה התחילו לחלק אישורים והתברר שחלק מהאנשים ששמם מופיע ברשימות מקבלי האישורים כבר אינם בסמרקנד. הרגשתי שזוהי ההזדמנות שלי. תחילה קיוויתי למצוא גבר פולני שיסכים לעשות אתי נישואים פיקטיביים, אך התברר שעבור זה הם דורשים הרבה כסף. נשארה אפשרות אחת – להשיג שם של אישה פולניה שכבר עזבה את סמרקנד, שגילה ותארה איכשהו יתאימו לי, ולנסות להשיג תעודה מזהה על שמה. יהודי פולני סימפאתי הבטיח לעזור לי, וכעבור זמן מה הביא לי פתק עם שם: ברוורמן. ידעתי על מישהי שמספקת, תמורת תשלום, פספורטים חדשים. כתבתי הצהרה שאיבדתי את הפספורט ובקשתי להכין לי חדש, על שם אותה ברוורמן. התעודה הגיעה ועכשיו יכולתי לפנות ולבקש את אישורי היציאה "שלי", אך הייתה עוד בעיה אחת: ברוורמן האמיתית הייתה צעירה ממני וללא ילדים. אם יתחילו לבדוק ברצינות, התרמית תתגלה מיד. החלטתי להמר על השמועה שהבדיקות הן שטחיות, ללא הארכיון, על פי הרשימה הכללית בלבד.

כשהגעתי למשרד, הייתי על סף העילפון. אנשים ישבו בתור במשך שעות בלי להוציא מילה, פוחדים האחד מהשני. כשקראו בשם ברוורמן, קמתי וניגשתי לחלון ברגליים רועדות. עבור האישה הצעירה שישבה מעברו, לא הייתי שונה מרבים אחרים. היא בדקה ברשימותיה, החתימה אותי ונתנה לי את התעודה.

ועדיין היא הייתה רק על שמי. פניתי למכר שלי שהיה בין היתר מומחה גדול לזיוף מסמכים, והוא הוסיף את שמות הילדים.

יכולתי לנסוע, אך כל קרובי המשפחה היו נגד, - אפילו רחל שתמיד תמכה בי. היא לא יכלה להעלות על דעתה איך אני יוצאת לדרך כל כך קשה לבד, עם שלושה ילדים. במשך מספר שבועות היא ודוד-לייב הפסיקו לדבר אתי, בתקווה שזה ישנה את דעתי. לא ישנתי בלילות, אך דעתי נשארה נחושה, אני נוסעת. לבסוף הם הבינו. אז הציעה רחל להשאיר אצלה את אליעזר, הוא חלה במלריה, היה נתון להתקפות קשות והיא העריכה שעם שניים יהי לי יותר קל. אמרתי שכל הילדים נוסעים אתי. בינתיים מרבית הפולנים כבר נסעו והיה חשש שהרכבות המיוחדות שסודרו לעניין יפסקו. יותר אסור היה לדחות.

אך, כמו שזה קורה תמיד, דווקא עכשיו חלתה דבורה. בת השלוש חטפה אנגינה ושכבה עם חום גבוה. פחדתי שהיא לא תעמוד בזה. דוד-לייב הלך לבית הכנסת והוסיף לה שם נוסף – חיה-דבורה. לא ידעתי מה לעשות.

כמה ימים לפני מועד הנסיעה באה לבקר אותי פרידה, אחותה של צייטה, שעמדה כל הזמן לצידי. היא הסתכלה על הילדה ואמר: "אם נועד לה לחיות – היא תחיה, ואם נועד למות – תמות, ולא משנה אם כאן או בדרך". לא האמנתי באלוהים, אך הביטחון שלה השפיע עלי – יותר לא התלבטתי. ברגע האחרון הביא לי דוד-לייב כסף, חמשת אלפי רובל (מתברר שאת הכסף נתנה רחל, אך היא חששה אז שממנה שרה תסרב לקבל), ומאיר סידר משאית לתחנת הרכבת.

הרכבת שבה נסענו הייתה רכבת משא שבקרונותיה הותקנו מיטות דו-קומתיות.

מרבית הנוסעים היו יהודים דתיים, ביניהם רבים המוכרים לי מהקהילה החסידית בסמרקנד, עם תעודות מזויפות, כמוני. הרכבת נסעה לאט והמסע עד לגבול נמשך חודש שלם. דבורה נחלשה מאוד, הנסיעה התישה אותה ולא הייתה כל אפשרות להכין מזון חם. פעם, כשעצרנו בתחנה ליום שלם, החלטתי לרדת ולנסות לקנות משהו לילדים. בירידה מהמדרגות התחלקתי, נפלתי על הגב ונחבלתי עד שלא יכולתי לקום. אחד מנוסעי הקרון שלנו הרים אותי ועזר לי להגיע למקום ולשכב. לא יכולתי לקום שלושה ימים, הילדים – טודיק בן האחת עשרה, אליעזר בן השש ודבורה בת השלוש - הסתדרו איכשהו לבד.

בלילה שבו עמדנו לחצות את הגבול הפולני, נודע לנו שבעיר הפולנית הקרובה בשם קלץ היה פוגרום שבו נרצחו כמה עשרות יהודים (הפוגרום אירע ב-4.6.46, בבנין הועד היהודי המקומי בעיר, בהשתתפות פעילה של המשטרה הפולנית. נהרגו בו 42 יהודים ונפצעו כ-80 – ורה קפלן). פחדנו מאוד, אמרו שהפולנים ייקחו לנו את כל מה שיש. אספו כסף על מנת לשלם לרכבת,להבטיח שהיא תביא אותנו עד לודז, שנחשבה ליותר בטוחה. תוך כדי כך התברר שהיהודים הדתיים איתם אני נוסעת, מאורגנים היטב ויודעים איך לפעול בהמשך המסע. תקוותי עכשיו הייתה שאוכל להמשיך יחד איתם. התחלתי לחבוש עלי מטפחת ועל ראשי הבנים – כובעים, אך שניהם היו לא נימולים ופחדתי שזה יתגלה. פעם, באחת התחנות, הייתה הזדמנות להתקלח במקום פתוח והגברים התקלחו ביחד. טודיק ואליעזר התחבאו תחת קרון של רכבת שכנה וכך כשחיפשו, לא מצאו אותם.

מעבר הגבול עבר בלי קשיים וכך הגענו בשלום ללודז. לשמחתי פגשתי שם את אחי מנדל עם משפחתו כולל אימנו, לה קראנו, רחל ואני, דודה ברכה. התברר שהם יצאו קצת לפנינו מטשקנט והספיקו כבר להתארגן כאן, יחד עם הרבה יהודים דתיים, שחיכו לאפשרות להמשיך הלאה, מערבה.

הזהירו אותנו שהפולנים המקומיים שונאים את הרוסים ולכן שלא נעיז לדבר רוסית. הכרחתי את הילדים לדבר אידיש, הם היו טועים ומתבלבלים וכולנו נבהלים מזה, פעם נאלצתי לתת לטודיק סטירה על שחזר לדבר רוסית.

התאכסנו בבית גדול ששימש כמעון- מעבר, וחיכינו לאפשרות להמשיך לצ'כיה.

הכל היה לא לגלי, אך מאורגן למופת. שמתי לב שהאנשים שהגיעו ביחד איתנו כבר עזבו ותורנו לא מגיע. עברו חודשיים. החלטתי לברר מה הסיבה. הלכתי לבית הכנסת שאולתר באחד החדרים ושמש גם כבית-ועד. ישבו שם חמישה רבנים, שניהלו כאן את הכל. מה ששמעתי מהם לא היה לגמרי לא צפוי, אך נשמע לי איום ונורא. הם הסבירו לי שהם מחזיקים אותי כאן אך ורק מתוך כבוד אל אבי, אך הלאה לא יתנו לי לנסוע, אלא אם כן הילדים יעברו ברית מילה. רצתי אל אחי מנדל – הוא תמך בהם. הייתי בפאניקה – איך עושים כאן ברית?

לאליעזר לא אמרתי כלום, לטודיק הסברתי הכל. הוא הרגיע אותי: "זה בסך הכל ניתוח, זה לא נורא, גם לרחל עשו ניתוח והנה היא בסדר". אחר כך הוא אמר: "קראתי שזה חשוב ליהודים". היה שם מוהל זקן, שבקושי ראה מה הוא עושה והחלטתי להזמין רופא, שיעשה הרדמה. הרופא הסכים, תמורת סכום גדול, אך הזהיר שהתנאים כאן אנטי-סניטריים, לא היה אפילו איפה לרחוץ ידיים, ועשויים להיות סיבוכים. השארתי את טודיק לבדו ויצאתי עם אליעזר, כדי שלא יראה. בהתחלה היה שקט, אחר כך שמעתי קול של צחוק. נבהלתי, - עלה בראשי שהילד יצא מדעתו. התברר שהצחיק אותו השם החדש שהוא קבל - אברהם-דוד. יותר מאוחר הוא שאל: "מה, גם לאברהם אבינו עשו את זה בגילי?" עם אליעזר זה היה הרבה יותר קשה. הוא אפילו לא נתן לבדוק את עצמו וכששמו לו את מסיכת ההרדמה, צרח. אני החזקתי בכוח את ידיו. ההרדמה הייתה קלה, הוא התעורר עם כאבים עזים, בכה ולא הפסיק לצעוק:"חתכו לי, חתכו לי!".

שלושה ימים הבנים שכבו עם כאבים, לשניהם התפתח זיהום. תרופות נגד כאבים לא היו, אליעזר כל הזמן בכה, לא רצה לאכול, כעס עלי על שנתתי לעשות לו את הניתוח. כעבור שלושה ימים היה צריך לפתוח את התחבושות. הן התייבשו והיה צריך להפעיל כוח. המוהל האומלל שראה את שעולל, פשוט ברח. מנדל עזר לי להתיר את התחבושות בעצמי. בינתיים עלה לשניהם החום והתחלתי לחשוש לחייהם או לפחות לשלמותם הפיזית. למזלנו, הם התאוששו.

כעבור זמן מה יצאנו להמשך המסע.

לקראת הנסיעה אמרו לנו להתלבש היטב, כך שלא נמשוך תשומת לב. את מרבית החפצים הצטווינו לעזוב בפולין, הם היו אמורים להישלח לחוד, מה שלא קרה, הכל אבד בדרך. גם את המעט שלקחתי נאלצתי להשאיר בדרך, שכן את הגבול גנבנו בהליכה ארוכה ברגל. את דבורה נשאתי על ידי ולקחת משהו נוסף בקושי יכולתי. אחר כך שוב עלינו על רכבת משא סגורה - עוברים את אזור הכיבוש הרוסי, שהיה מסוכן במיוחד. אסור היה לעזוב את הקרונות אפילו לרגע, אפילו בית השימוש אורגן בפינת הקרון".

" דרך צ'כיה הגענו לגרמניה ושם הכל השתנה לטובה, - ממשיך את הסיפור דוד, - תחילה שהינו בשוובש-האל, שהיה כנראה קודם בסיס צבאי ועכשיו שמש את הפליטים, כפי שנקראנו שם. המגורים היו בבתים דו-קומתיים קטנים והתאכסנו בבית אחד עם מנדל, משפחתו למעלה, אנחנו למטה. הקרבה הזאת פתחה בפני את מנהגי המשפחה היהודית. השבת, התפילות, החגים התקיימו גם בבית וגם בקהילה החבדית שהוקמה כאן במהירות. שהינו בגרמניה עשרה חדשים, חלקם בשוובש-האל וחלקם בעיירה בשם פוקינג, שניהם באזורי שליטה אמריקניים.

נתמכנו על ידי סוכנות הפליטים של האו"ם ועל ידי הסוכנות היהודית. כבר לא סבלנו מרעב ונהנינו בין היתר ממצרכי הצבא האמריקני, כמו חמאה מלוחה ושוקולד. הלכתי לחדר וכמוני אליעזר, הפעם בלי הסתרה, שכן היינו חלק מהקהילה. המלמד המקומי מאוד השקיע בי, הוא ראה בי את נכדו של חוני מרוזוב, וכשהיגיע הזמן להיפרד, הוא הוזיל דמעות והשביע אותי להמשיך ללמוד תורה.

במהלך התקופה הזאת התברר שמשפחתו של מנדל, יחד עם מרבית הקהילה החבדית, מתכוונים להמשיך לאמריקה. הם אולי קיוו שנמשיך איתם, אבל אימא לא הייתה מוכנה להעלות את זה על הדעת, עבורה האפשרות האחת ויחידה הייתה ארץ ישראל, גם אם זה אומר להישאר שוב לבד. אך בתקופה הזאת כבר פעלו במחנות הפליטים באירופה שליחים מהארץ, במסגרת ארגון "הבריחה".

שליחה כזאת יצרה אתנו קשר ועזרה בלי סוף, כאילו משימת חייה היא להביא אותנו לארץ, על מנת שניקלט שם בקיבוץ. שמה היה אסתר גלעדי, כשם הקיבוץ שבו הייתה חברה. היא נתנה לאימא זוג מגפי עור שהיו בעיני הפריט הכי יקר שלנו מאז פרוץ המלחמה.

המשך המסע שלנו לארץ היה מכוון על ידי השליחים. בראשית 1947 עברנו מגרמניה לצרפת, לעיר מרסיי, שם חיכינו לסרטיפיקטים, - אישורי כניסה לארץ מטעם הממשלה הבריטית. לבסוף זכינו לאישורים, שוב תחת שמות מזויפים, הפעם מתחפשים לתושבים החוזרים הביתה, לפלסטינה. במובנים רבים זאת הייתה אמת: הורי בחרו בבית הזה בהיותם בני שבע עשרה וכל שאיפותיהם, במהלך הנדודים שנכפו עליהם שוב ושוב, כוונו לשם. אימי זכתה לממש את חלומם, בדרכה הקשה והנאמנה לעצמה. והסיפור נמשך מאז, מתפתל ומתחדש, דרך בניה ובתה, נכדיה וניניה.

בארץ נחתנו בספטמבר 1947 וכעבור פחות מחודש נקלטנו בקבוצת משמרות".

בדרך לארץ ישראל: רחל.

בסוף קיץ 1946 הרגישה גם רחל שהגיע הזמן לצאת לדרך. עוד ועוד אנשים סביבה נסעו. אחרי שרה היא נפרדה מאחיה, מנדל ושלום, שעברו דרך סמרקנד לסידור מסמכים פולניים, אחר כך משכנים וממכרים. חלק מהאנשים פשוט נעלמו, שומרים את הכנותיהם בסוד, מתוך פחד מהשלטונות. באותה תקופה הם היו "מסודרים". שמואל מצא שפה משותפת עם מאיר ובעזרתו הקים מפעל אריגה שכבר לא התבסס על עיוורים פיקטיביים, אלא העסיק מספר נשים אוזבקיות. שותפו לעסק היה אייזיק, קרוב משפחה של מאיר שידע לנהל את הקשרים עם הפקידים המתאימים. הסחורה נמכרה בשוק השחור וההכנסות היו גבוהות, אך היה ברור לשמואל שהכל יכול להיגמר ביום אחד במאסר ובמשפט. הוא הסכים לצאת לדרך רק אחרי שיחסוך סכום מספיק גדול ואכן בסתיו היו ברשותו כמאה אלף רובל. תחילה הם ניסו להשיג מסמכים במקום, כמו שרה, אך התברר שהשלטונות הספיקו לעלות על קווי הזיוף והמסחר במסמכים והתחילו במעצרים. צריך היה למהר.

הוחלט לנסוע לעיר על הגבול הפולני בשם לבוב ולקנות מסמכים שם. יחד איתם נסעה משפחתו של אייזיק ומשפחות נוספות מהחבדניקים בסמרקנד. ליתר ביטחון הצטיידו שמואל ואייזיק בתעודות של חופש ממקום עבודתם. כשהגיעו למקום, שכרו דירה אצל קצין רוסי, שלא הציג להם שאלות מיותרות. בידם הייתה כתובת בנושא מסמכים אדם שכונה בשם לייבקה, ששמו יצא בקהילת חבד כמומחה מדרגה ראשונה בסידור כל הזיופים הנחוצים.

בספר שנקרא "ההיסטוריה של חבד בברית המועצות", מספר אחד מראשי מבצע הבריחה החבדי איך הוא הגיע ללבוב ב-1946 והקים בעזרת ראש הקהילה היהודית בעיר קשר עם פקידי משטרת הביטחון במקום ששיתפו פעולה עם הבורחים, כמובן תמורת כסף. ברגע שהמשפחות הראשונות הצליחו לעבור את הגבול בשלום, הידיעה על כך הועברה בחשאי למרכזי חבד הגדולים בטשקנט וסמרקנד והתחילה זרימה של משפחות חסידיות ללבוב. במהלך חודשי הקיץ של אותה שנה, יצאו מלבוב כ-500 משפחות, ביניהם מזכיר הסופר את בנו של ר' חוני מרוזוב. בסוף הקיץ התרחשו כמה מאסרים והסכנה גדלה. שליח מיוחד מאנשי חבד יצא לבדוק את האפשרויות בערי גבול אחרות, אך חזר עם ידיעה שבמקומות אחרים המצב עוד יותר מסוכן. בתקופה זאת הגיעה ללבוב משפחת בלכמן.

רחל פנתה ללייבקה שקבל אותה ללא התלהבות יתרה. "לייבקה אמר שלנו בכלל לא מגיע כלום, כי איננו חסידים, - מספרת רחל, - אך מתוך כבוד לאבי, הוא יטפל בנו. הוא בקש ממני תשלום גבוה מהמקובל ולא התוכחתי. לייבקה הורה לנו להתייצב בתאריך הקובע ישר בתחנת הרכבת, מוכנים לעלות עליה לאחר שנקבל את המסמכים שלנו מקצין פולני הממונה על אותה רכבת. באותו המשלוח עמדו לצאת כ-200 איש.

הגענו באותו יום לתחנה בנפרד, אסתר הייתה אתי, דינה עם שמואל. הכסף היה עלי, תפור מתחת לבגדים. הרכבת עמדה במקום ובקרונות היו אנשים, אך לא ראיתי אף אחד שמוכר לי, - לפי המבטא היו שם רק יהודים פולנים. עמדתי על מרפסת הכניסה לקרון, מהססת. הרכבת לא נראתה כמוכנה לתזוזה, היא יכלה לזוז בעוד שעתיים או בעוד יומיים. זה קורה, אבל למה אין כאן אנשים משלנו? אחד מהיהודים הפולנים ניגש אלי ושאל ביידיש מה אני מחפשת. עניתי שאני מחכה לקרובים. הוא התבונן בי בתשומת לב ואמר: "שלכם לא יבואו, הייתה הלשנה על הרכבת". נזכרתי מיד שבהגיענו לתחנה הבחנתי בנער מוכר ממשפחה חסידית שרץ מקרון לקרון, נעלם בפנים ושוב יוצא. הוא עבר על ידי, אך הייתי בלי מטפחת ולכן כנראה לא זיהה אותי. היה כבר ערב ושמואל לא הגיע, נראה שהזהירו אותו. פחדתי לחזור לדירה לבד עם הילדה והחפצים, בדרך יכלו לשדוד ואף להרוג אותי. החלטתי ללון בקרון. הלילה עבר בשלום, בבוקר, תוך כדי הליכה בקרון, נתקלתי שוב ביהודי מאתמול, מתפלל. כשראה אותי, הפסיק את התפילה וחזר על הידיעה שעל הרכבת הלשינו ואת היהודים הרוסים עמדו לעצור במעבר הגבול. מישהו גילה זאת והזהיר אותם ולכן אינם נוסעים.

אסור היה להישאר כאן הלאה, אספתי את החפצים וירדתי. את חגורת הכסף העברתי לפני כן ממני לאסתר והסברתי לה מה עליה לעשות, במקרה שיקראו לי למשטרה. הילדה נבהלה ובכתה.

היו לי הרבה חבילות ולא יכולתי להסתדר לבד. שילמתי לאיזה נער שיעזור לי לצאת לכביש, ושם ניסיתי לעצור איזשהו רכב.

עבר די הרבה זמן, המכוניות עברו בלי לעצור. פתאום אחת מהן שכאילו כבר עברה אותי, האטה, עצרה וחזרה לאחור. מתוכה יצא גבר במדי צבא, פנה אלי בנימוס והזמין להיכנס ולנסוע אתו. הלב התכווץ לי: הנה אוסרים אותי. לא היה לי ספק בכך – על מושב הנהג ישב בעל מדים נוסף. עמדתי בלי לזוז מהמקום.

הוא אמר בחוסר סבלנות:

- נו, תכניסי את החפצים ושבי!

עניתי בגסות:

- אני לא סוחבת את החפצים שלי, - אתה רוצה, תעמיס בעצמך.

הוא הכניס את החפצים לתא המטען בשתיקה ושאל:

- אז לאן להוביל?

המלכודת נראתה לי לא מתוחכמת –מה, הוא חושב שבאמת אני אתן לו את הכתובת שלי?

- לתחנת הרכבת לבוב-1 .

- 250 רובל, מסכימה?

נכנסנו לאוטו, בדרך דיברתי עם אסתר ביידיש, מרגיעה אותה ומסבירה לה איך לברוח כאשר נגיע ל"בית הגדול". המכונית נעצרה והוא אמר באי סבלנות:

- שלמי ורדי.

עדיין לא מאמינה שזה נגמר, הושטתי לו את הכסף והוצאתי את הילדה המבוהלת. הוא הוציא את החפצים מהמטען, ישב בחזרה ושמעתי אותו אומר לנהג: "נו, עכשיו יהיה לנו גם לשתיה וגם לאוכל".

הם באמת הורידו אותנו בתחנה. לקחתי נשימה עמוקה ושקלתי מה לעשות הלאה. פתאום קראה אסתר:

"אוי, מומע סורה!" ואכן היא הייתה שם, - אישה מוכרת ופעילה מאוד בקהילה החבדית, שפגשה את משפחות החסידים בהגיעם ללבוב וסידרה אותם בדירות.

היא באה לכאן בכדי לקבל קבוצה נוספת שמגיעה מסמרקנד. סיפרתי לה על מה שקרה לנו והיא נתנה לי את הכתובת של האחות של אייזיק, שם היו כבר שמואל ודינה".

משפחתה של רחל, כמו עשרות משפחות אחרות, נשארה עכשיו בלבוב, לכודה בין הסכנה לנסוע לסכנה להישאר. גם הכסף הגדול שהושקע ברכישת התעודות ובעקר בשוחד, היה חסר עכשיו.

בספר על תולדות התנועה החבדית הנזכר לעיל, מסופר שאותו נציג קהילה שטיפל ב"בריחה הפולנית" פנה לפקידים הפולנים לאחר עיקוב הנסיעה והצליח לקבל בחזרה חלק מהכסף ששולם להם. כסף זה חולק בין המשפחות הנזקקות ביותר. קבוצה של 37 מהממתינים שהיו במצב נואש במיוחד, החליטו לקחת סיכון ולעלות על הרכבת המסומנת... הם עברו את הגבול הפולני בשלום.

קבוצת משפחות נוספת, עליה נמנו גם רחל ושמואל, החליטו בעקבות הצלחה זו לנסות לנסוע ברכבת הבאה. צריך היה לטפל מחדש במסמכים. רחל פנתה לאיש החבד שטיפל בכך, אותו הכירה עוד מלנינגרד (בתו הייתה אתה בתנועה וגם נאסרה באותה התקופה), ושוב עמדה לה זכות אבות. האיש חזר אליה אחרי שעשה בירור ואמר לה שעליה לפגוש פקיד רוסי ולהעביר לו סכום כסף שיוקדש לסידור המסמכים. "האיש חזר מחופשה ואמרו לי לפגוש אותו על יד בניין העירייה, - מספרת רחל. - ביקשתי שאיש לא ידע על כך, כולל בעלי. למחרת לקחתי אתי את דינה וניגשתי לבניין העירייה. מולו הייתה חנות גדולה ונעמדתי בתור לסוכר. בשעה היעודה ביקשתי מאישה שעמדה אחרי בתור להשגיח על הילדה ויצאתי לכיכר, בה הייתה אמורה להתקיים הפגישה. האיש היה שם, - זיהיתי אותו על פי התיאור. התקרבתי ואמרתי שאני צריכה למסור לו משהו. הוא כאילו הסתכל דרכי, ללא הבעה. התחלתי לפקפק ואז הוא אמר בשקט: "לא כאן. את יודעת מה את מסכנת?" באותו הטון אמר לי לבוא אליו מחר, למשרד, בסוף שעות הקבלה. חזרתי לקחת את דינה ולמחרת הייתי אצלו, עם הכסף ורשימת השמות. לחזור ממנו היה שוב פחד, אולי זוהי מלכודת? אך חזרתי בשלום. עד כמה שאני יודעת, האיש נאסר בסוף".

תעודות לא יצאו מזה, וסכנת המאסר הלכה וגדלה. הייתה דרך נוספת והיא לקנות תעודות פולניות אמיתיות ממישהו ולצאת בשמו. זה היה יקר, אך עדיין היה ברשותם כסף. אחרי חיפושים, שמואל מצא אישה שמכרה להם תעודות של פולנים גויים. גיל הילדים לא התאים, אך הייתה דרך להתמודד עם זה, על ידי שכירת "מלווה" לרכבת, אחד שידע לעגל פינות. דרך החסידים נמצא כזה והוא הורה להם לנסוע ברכבת נוסעים, עליה צריך היה לעלות בתחנה קטנה, מחוץ ללבוב. להגיע לשם לא היה פשוט, איש לא רצה להסיע משפחה יהודית, האזור רחש שודדי דרכים.

לבסוף הכסף שכנע מישהו. הרכבת עמדה לצאת במוצאי שבת ורחל נעמדה בתור לקופה. לפניה עמדו שני יהודים קשישים שדיברו ביניהם באידיש. השיחה הייתה שקטה ומוזרה, אך לאט לאט היא הבחינה שהם מדברים על מלווה מנוול, שיודע על כך שמשפחה יהודית שבידיה תעודות פולניות עומדת להיעצר בעקבות הלשנה, ובכל זאת הוא לוקח מהם כסף ושולח את המשפחה למאסר ודאי. רחל לא ידעה מה לעשות, - שמואל ישב על הספסל, עם הילדות, ישנות בזרועותיו, האם לקרוא לו? היא פנתה אל האנשים שדברו ואמרה להם באידיש: "שמעתי הכל, אתם מדברים על המשפחה שלי". "הם לא התפלאו למשמע דברי וחשבתי אחר כך שהם ניחשו מראש מי אני והחליטו להזהיר אותי. הם חזרו על דבריהם והוסיפו שיורידו אותנו מהרכבת במעבר הגבול הרוסי-פולני. שאלתי – מה עלינו לעשות? הם הציעו לעלות על הרכבת ולנסוע אתה בחזרה ללבוב, ושם לרדת ולנסות ללכת לאיבוד בתוך המון העירוני. סיפרתי את הכל לשמואל והחלטנו שאין לנו ברירה, אלא לקבל את עצתם. בקרון נסעו רק פולנים והפנים היהודיות שלנו כנראה משכו את תשומת ליבם. שמעתי אחד מהם שואל בפולנית: "מי אלה, הם דומים ליהודים?" כעבור זמן מה עבר בקרון המלווה שלנו. אותו הקול שאל אותו: "מי הם הצרפתים האלה שהושבת על ידינו?" האיש ענה : "זה לא ענייני, התעודות שלהם בסדר".

בלבוב המשפחה חמקה מהרכבת והם ראו אותה מתרחקת בלעדיהם.

רק בניסיונם השלישי, במשלוח הגדול האחרון שיצא מלבוב, כבר בחורף, הצליחו רחל ושמואל בלכמן ובנותיהם לצאת מרוסיה. אחרי מסע דרך פולין, צ'כיה, אוסטריה ואיטליה, הם הצליחו להגיע לארץ באביב 1948, חודשיים לפני הכרזת המדינה. אז הם היו כבר חמישה: בדרך, באיטליה, נולד להם הבן פיני.

דרכם הארוכה הביתה הסתיימה.

תוספת מאוחרת.

את התרגום השלמתי בסוף 2003. הוא מיועד בעיקר לדורות הנכדים והנינים של רחל ושרה. קרוב לודאי שעם הגיעם לסוף הסיפור הם ישאלו: רגע, ומה קרה אחר כך? זוהי שאלה טובה. האחיות הגיעו לארץ בערך בגיל ארבעים, כאשר רוב החיים עדיין לפניהן. ולא סתם רוב: לרחל מלאו לפני כמה חדשים תשעים ושבע, לשרה כמעט תשעים ושש. רחל חיה היום אצל בתה אסתר בתל אביב, נעזרת פיזית במטפלת, אך מצויה בפעילות מנטאלית מלאה. נינה הראשון אורי מבקר אותה מדי כמה ימים. שרה חיה בבית סעודי בקיבוץ משמרות ועדיין מצליחה לזהות כמה מנכדיה וניניה. (זה לא פשוט, השבוע נולדה לה הנינה האחת עשרה ובכך השתווה מספר הנינים למספר הנכדים). רוב הזמן היא שקועה בעולמות רחוקים, מהם מגיע אלינו מדי פעם "הניגון של אבא חוני".
ובכל זאת אין לי תשובה טובה לשאלה "ומה קרה אחר כך". בשנתן הראשונה בארץ נוסדה המדינה ופרצה מלחמת השחרור. בכך נמהלו הסיפורים האישיים שלהן עם סיפור העם והמדינה. משפחת בלכמן השתקעה ביפו, שם גדלו שלושת הילדים, בגרו, למדו, הקימו משפחות. שרה גידלה את ילדיה בקיבוץ משמרות ומשם הם התפזרו עם בגרותם על פני כל הארץ. אבל סיפורו של כל אחד מהבנים, הנכדים והנינים הוא סיפור חדש. כל אחד מהם קרה וקורה אחר כך. ואילו סיפורן של רחל ואחותה כאילו הושלם עם הגיען לארץ. פסגת ההר שלהן נכבשה אז, באמצע המאה הקודמת. החלום נפגש עם המציאות וזוהרו הועם או אבד עם מימושו.
רחל השקיעה הרבה מאוד מחייה בארץ בחידוש הקשרים עם חברותיה וחבריה מתקופת המאסרים והגירוש. לרבים מהם שהגיעו לארץ לפניה הפך ביתה למקום מפגש קבוע עד לזקנתם המופלגת, בעיקר לאלמנות שביניהם. החברים שהכירו את יכולת הסיפור המופלאה שלה לא פסקו מלהאיץ בה לכתוב. היא ניסתה מדי פעם, אך כוחה האמיתי היה דווקא בסיפור בעל פה. והכתיבה נדחתה שוב ושוב עד שבתה דינה נרתמה לעניין ובערך כאשר מלאו לאימה תשעים, הן יצרו קשר עם ורה קפלן שאספה את הסיפורים שנכתבו, הקליטה מפי רחל, שרה וילדיהם זיכרונות נוספים, והציבה את המארג שנוצר בקונטקסט ההיסטורי שלו. רחל עמדה על כך שחלק גדול מהספר יוקדש לחברים וחברות שלא זכו להגיע לארץ ובמיוחד לאימהות שלהם. הספר ראה אור ברוסית בהוצאה פרטית בשנת 2000 .
בתרגום הרשיתי לעצמי חופש מסוים בקיצור של פרטים ארכיונאים שנאספו על ידי ו.ק. ובעריכת הדברים שצוטטו מפי. השתדלתי להיות נאמן לסיפורי האחיות. התרגום לא עבר עריכה סופית ואני רואה בו טיוטה שמתאימה לקריאת המעוניינים, בעיקר מחוגי המשפחה.
וגם זה היה נדחה בוודאי אלמלא לחצה עלי בתי נעמה, לה אני מקדיש את חלקי הדל בעבודה זו.

דוד עתיד, מעגן מיכאל, אוקטובר 2003 .